

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2012

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- ЯКОВЛЕВА Л.А. Прикраси з мушель верхнього палеоліту України
- ОВЧИННИКОВ Е.В. Розписна кераміка канівської групи Кукутень-Трипілля
- НИКОЛАЄВ М.І. Хронологія декрету на честь Протогена на ґрунті синхронізації епонімного календаря Ольвії
- САВЕЛЬЄВА К.С., САВЕЛЬЄВ О.К. Теракотові статуетки римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я
- ШРАМКО Б.А. Основні етапи розвитку орного хліборобства

Articles

- 3 IAKOVLEVA L.A. Shell Adornments of the Upper Palaeolithic Period in Ukraine
- 13 OVCHYNNIKOV E.V. Painted Ceramics of Kaniv Group of the Cucuteni-Trypillya Culture
- 26 NIKOLAIEV M.I. Chronology of the Decree in Honour of Protogenes Based on Synchronization of Olbian Eponymous Calendar
- 42 SAVELIEVA K.S., SAVELIEV O.K. Roman Soldiers Terracotta Statuettes from the North-Western Coast of the Black Sea
- 48 SHRAMKO B.A. Main Stages of Ploughing Agriculture Development

Публікації археологічного матеріалу

- ЦЕРНА С.В. Антропоморфна кам'яна статуетка з поселення Рудь кукутень-трипільської культури
- ЧЕРНОВІЛ Д.К. Інтер'єр будівель небелівської локальної групи трипільської культури
- КРОЙТОР Р.В. Археозоологічний комплекс з поселення Уч-Баш
- ФІАЛКО О.Є. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині

Publications of Archaeological Materials

- 55 TERNA S.V. Anthropomorphic Stone Statuette from Rudi, a Cucuteni-Trypillya Settlement
- 62 CHERNOVOL D.K. Interior of Nebelivka Local Group Buildings of Trypillya Culture
- 71 CROITOR R.V. Archaeozoological Assemblage from Uch-Bash Settlement
- 82 FIALKO O.Ye. The Tombs of Armed Girls from the Scythian Barrow in Kherson Region

До історії стародавнього виробництва

To the History of Ancient Crafts

ШАТИЛО Л.О. До реконструкції даху будівель кукутені-трипільської культури

93

SHATILO L.O. To the Reconstruction of Roof in Buildings of Cucuteni-Trypillia Culture

ГОРБАНЕНКО С.А. Сільське господарство жителів Битицького городища

98

GORBANENKO S.A. Agriculture of Bytysya Hillfort Habitants

Історія науки

History of Science

КОЛЕСНИКОВА В.А. Археологічні установи Української академії наук у перші роки її існування

115

KOLESNIKOVA V.A. Archaeological Institutions of the Ukrainian Academy of Sciences in the First Years of its Existence

КОСАКІВСЬКИЙ В.А., РУДЬ В.С. Дослідник подільського краю (до 90-річчя від дня народження Івана Івановича Зайця)

123

KOSAKIVSKIY V.A., RUD V.S. Podillya Territory Researcher (to the 90th Anniversary of Ivan Ivanovich Zayets)

КОЗЮБА В.К. До 130-річчя Іллі Михайловича Самойловського

125

KOZUBA V.K. To the 130th Anniversary of Ilya Mykhailovych Samoilovskiy

Рецензії

Book Review

ГАВРИЛЮК Н.О. Вітчизняне кримознавство (Рец. на серію видань «Бібліографія кримознавства», 2004—2010 рр., вип. 1—12, за ред. проф. А.А. Непомняшого)

128

GAVRYLYUK N.O. Home Crimean Studies (Review of Series of Publications «Bibliography of the Crimean Studies», 2004—2010), parts 1—12, ed. by prof. A.A. Nepomniashchy)

Хроніка

News Review

РЕКОВЕЦЬ Л.І., ПАВЛІНА Е.С. Світовий археозоологічний конгрес в Парижі: підсумки і перспективи археозоології в Україні

136

REKOVETS L.I., PAVLINA E.S. World Archaeozoological Congress in Paris: Summaries and Perspectives of Archaeozoology in Ukraine

До 75-річчя Анни Станіславівни Русяєвої

139

To the 75th Anniversary of Anna Stanislavivna Rusiaieva

До 80-річчя Валентини Іванівни Непріної

140

To the 80th Anniversary of Valentyna Ivanivna Neprina

До 90-річчя Ісака Бенціоновича Клеймана

141

To the 90th Anniversary of Isak Bentsionovych Kleiman

Юрію Васильовичу Кухарчуку — 60!

142

Yurii Vasylovych Kukharchuk is 60!

До 60-річчя Володимира Павловича Білозора

144

To the 60th Anniversary of Volodymyr Pavlovych Bilozor

Пам'яті Івана Тихоновича Чернякова

145

To the Memory of Ivan Tykhonovych Cherniakov

Вшанування пам'яті професора Євгена Васильовича Черненка

146

Revering of professor Yevhen Vasylovych Chernenko's Memory

Наші автори

147

Our Authors

Список скорочень

148

Abbreviations

Пам'ятка автора

149

List of Instructions for Authors

Здано до набору 28.12.2011. Підписано до друку 02.03.2012. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,21. Обл.-вид. арк. 18,65. Тираж 560 прим. Зам. 3219

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академпериодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідectво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

Л.А. Яковлева

ПРИКРАСИ З МУШЕЛЬ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

Йдеться про прикраси з мушель верхнього палеоліту України, можливі шляхи їх надходження та культурні традиції використання в оздобленні одягу та тіла різних груп населення.

К л ю ч о в і с л о в а: Україна, верхній палеоліт, мушлі, прикраси.

Мушлі різних видів і різного походження широко використовували як прикраси у верхньому палеоліті, про що свідчать знахідки їх на поселеннях та в похованнях Європи. Віднайдені на кістках померлих мушлі у похованнях Італії та Франції дають змогу відтворити певні типи найдавніших прикрас із них — пишно розшиті головні убори, паски, короткі спіднички, а також намисто, кольє, підвіски та браслети. Ще більше, поховання дитини (Ля Мадлен), парне поховання дітей (Грот Дітей), індивідуальні захоронення чоловіків (Мантон, Паглічі, Венері, Арен Кандід) і колективне — двох чоловіків і жінки (Барма Гранде) — свідчать, що прикраси з мушель, іноді доповнені іншими деталями, були елементами декору одягу й тіла різних статевовікових груп. Варіабельність оздоблення наочно демонструє потрійне поховання Барма Гранде, де головні убори, намисто і нашивки на одязі мали індивідуальний характер. Складність і нюанси такого декору ілюструють поховання дітей Грот Дітей і Ля Мадлен, де особлива пишність оздоблення вказує, що вже на ранніх етапах життя вони мали відповідні знаково-декоративні ознаки одягу й тіла як носії культурних традицій групи, до якої належали.

Мушлі як елемент декору одягу й тіла. Використання мушель як елемента декору пояснюється, насамперед, оригінальністю та варіативністю їхніх природних форм і кольору. Завдяки цьому вони мали особливу привабливість, доповнену знаково-символічним змістом, що забезпечувало їх широке використання для оздоблення одягу й тіла. У різних груп населення України селективний добір мушель визначав-

ся культурними традиціями, наявністю певних видів молюсків на мисливських територіях і контактами населення (рис. 1, див. також додаток). Пріоритет надавали молюскам невеликих розмірів. Особливо привабливими були ті, що мали видовжену конусоподібну або округлу чи овальну форму з гладенькою або рельєфною поверхнею. Серед молюсків згаданих форм доволі часто використовували мушлі, зовнішня поверхня яких мала виразне природне орнаментальне оздоблення. Своєрідний природний орнамент і колір надавали їм декоративного характеру, естетичних властивостей, тож мушлі долучали до широкого загалу предметів з рукотворним (графічним і розписним) геометричним оздобленням.

Для виготовлення прикрас із мушель об'ємних видовжених конусоподібних форм з опуклими витками спіралі, які звужуються до гострого краю (*арех*), на їхньому широкому краю, на останньому витку спіралі, ближче до природного отвору, найчастіше прорізали або пропилювали маленький отвір для підвішування. Серед таких із виразною природною орнаментацією найпоширенішими були мушлі морського походження з узбережжя Чорного моря та міоценових відкладів — насси (*Nassa*), церити (*Cerithium*) і букцинуми (*Buccinum*) (рис. 2; 3). На мушлях об'ємних кулястої або видовженокулястої форми отвір робили теж на останньому витку спіралі, ближче до широкого природного отвору черепашки. Прісноводні мініатюрні яскраві теодокси (*Theodoxus fluviatilis*) — один з найрепрезентативніших прикладів таких прикрас. Із двостулкових молюсків округлої або овальної форми для виготовлення прикрас, як правило, використовували одну стулку, на звуженому кін-

Рис. 1. Карта пізньопалеолітичних поселень зі знахідками мушель в Україні та суміжних територіях Верхнього Дніпра Росії: 1 — Молодове 5; 2 — Лисичники; 3 — Бармаки; 4 — Городок; 5 — Тимонівка 1; 6 — Юдиново; 7 — Мізин; 8 — Межиріч; 9 — Гінці; 10, 11 — Семенівка 2 і 3; 12 — Дубова Балка 2 і 4; 13 — Кайстрова Балка 3; 14 — Осокорівка 1; 15 — Рогалик III; 16 — Рогалик XII; 17 — Солоне Озеро 9; 18 — Амвросіївка; 19 — Сюрень 1; 20 — Буран-Кая 3. Умовні позначки: а — межі Сарматського моря; б — пам'ятка, номер

ці (*crochet*) якої робили штучний отвір (*Cardium* sp., *Pectunculus*, *Ostrea edulis* Linné) (рис. 5; 6).

Таким чином, за допомогою штучного отвору (іноді двох) різні види мушель перетворювали на намистини, які могли нанизувати на нитку з волокна рослин чи із сухожилля тварини, або на тонкий шкіряний шнур, і вони утворювали разки намиста, які використовували як елемент орнаментального декору — нашивали на одяг, головний убір або одягали на себе в різних варіаціях (намисто, кольє, браслети, підвіски).

Джерела мушель і пріоритети добору. На території України мушлі збирали на берегах річок, озер, лиманів, узбережжях Чорноморського басейну, а також в карангатських давніх відкладах Південного берега Криму в районі Судака та Керченського півострова, нижньосарматських відкладах Волині або середньосарматських Поділля, Волині, Південної України, Нижнього Подніпров'я в районі Нікополя. Особливим розмаїттям і багатством морських молюсків вирізняються давні відклади Півден-

ної України, де колись розміщувалася основна частина Сарматського моря (Руденко 1959). Вибіркове використання мушель різного походження відображає пріоритети уподобань людей, своєрідність культурних традицій, розвиток зв'язків населення суміжних мисливських територій.

На заході України, в Середньому Подністер'ї, середньої та пізньої пори верхнього палеоліту, в Молодовому 5, шар 8 знайдена тільки одна прикраса зі стулки *Cardium* sp. з отвором, натомість у шарі 7 вони представлені поодинокими мушлями трьох видів зовсім різних форм: *Natica millepunctata*, *Calyptraea* sp., *Pleurotoma* sp. (Черниш 1961, с. 72). У шарі 6 добірка обмежувалася мушлями *Pectunculus*, а в шарі 4 — двоштулковими з природним декором *Pectunculus*. Одна така ціла стулка мала отвір, від інших мушель *Pectunculus vibralis* лишилися тільки фрагменти (там само, с. 85, 102). У Лисичниках пріоритет також надавали виключно прикрасам зі ступок мушель з виразним природним декором *Pectunculus pilosus* (Борисковский 1953, с. 131).

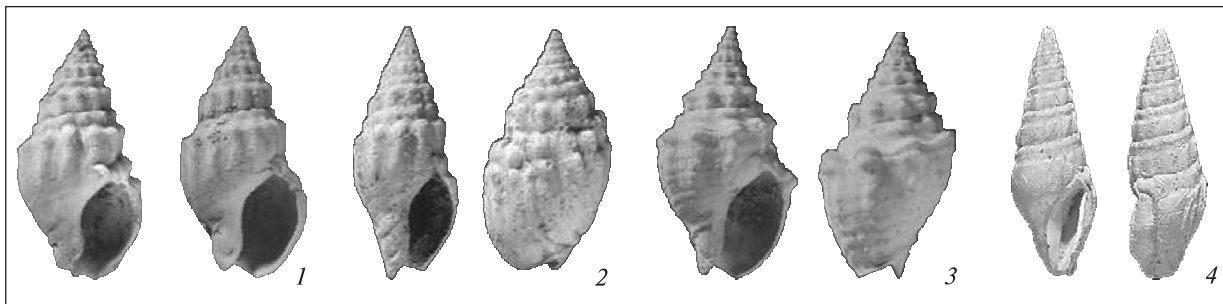

Рис. 2. Насаріди. Викопні морські мушлі сармату (Волинь) і Східного Паратетису: 1 — *Dorsanum corbianum* (= *Duplicata corbiana*) (D'Orbigny, 1844); 2 — *Duplicata duplicata* (Sowerby, 1832); 3 — *Duplicata ermanni* (= *subspinosum*); 4 — *Pleurotoma* sp.

Зовсім інші уподобання з чітко обмеженими видами мушель для прикрас демонструють південні території ранньої та середньої пори верхнього палеоліту України. У Криму, в Сюрени 1 (нижній шар), прикраси робили з викопних мушель *Aporrhais pes-pelecani* Linné, що мали величезну привабливу біконічну форму з об'ємно рельєфними орнаментальними витками й суттєво розширеним останнім витком з характерним шипом і широким природним отвором. Водночас прикрасою була й маленька гладенька яскрава прісноводна мушля *Theodoxus fluviatilis* (Бонч-Осмоловський 1934, с. 153).

У Приазов'ї, в Амвросіївці, одиничні мушлі (*Cerithium* sp.) були знайдені в яру, заповненому остеологічними рештками впольованих бізонів, і на самій мисливській стоянці (*Cardium* sp.), розташованій біля нього (Борисковский 1953, с. 341, 361; Руденко 1959, с. 111). Та навіть ці одиничні екземпляри з Амвросіївки наочно показують обмеженість і чітку селективність у доборі двох видів морських мушель для прикрас підкреслено різних форм із природною орнаменталією: *Cerithium* sp., видовжена конусоподібна мушля з об'ємно рельєфними орнаментальними витками видовженої спіралі та опукла кругляста стулка мушлі *Cardium* sp., зовні природно орнаментована рельєфними рясними смужками, що радіально розходяться від її звуженого краю.

Значнішу варіативність прикрас із прісноводних і морських мушель ілюструють стоянки Надпоріжжя, Сіверського Дінця, Приазов'я та Криму пізньої та фінальної пори верхнього палеоліту. В Солоному Озері 9 використовували морські молюски округлої та конусоподібної форми з природною орнаменталією — кардіум і насса (*Cardium*, *Nassa*), а також прісноводні дрібні теодокси (*Theodoxus fluviatilis*) (Оленковський 2000, с. 76). Така ж тенденція простежується в Буран-Каї 3, де прикраси робили з мушель *Theodoxus* sp., *Theodoxus fluviatilis* L., *Theodoxus* cf. *danasteri* Lindholm, *Nassa* sp., *Cyclope*

sp., *Lithoglyphus* ex. gr. *Piramidatus* Mollendorf (шар 6—1) і з мушель *Theodoxus* sp., *Cyclope* sp. (шари 6—2) (Yanovich & al. 2009, с. 196—199). Мода прикрашати одяг і тіло морськими та річковими мушлями підкреслено різних форм існувала також у Дубовій Балці, горизонти 2 і 4, де прикраси виробляли з мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Didacna* sp., *Nassa reticulata* Linné; у Осокорівці 1, горизонт 5a — з мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Didacna* sp.; у Осокорівці 1, горизонти 4, 4a, 3в — із мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Nassa reticulata* Linné, 1765; у Роголику III — з мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Ostrea edulis* Linné, 1765. Добірка, обмежена тільки морськими мушлями, зафіксована в Кайстровій Балці 3 — *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789, а також у Роголику XII — *Nassa reticulata* Linné (Підоплічка 1949, с. 32; Колосов 1964; Горелик 2001, с. 77, 266). У Буран-Каї 3 (шар 5—2) використовували тільки мушлі *Theodoxus* sp.

Перелічені стоянки наочно демонструють варіативність прикрас із мушель. Водночас простежується очевидний пріоритет використання мушель *Theodoxus fluviatilis* — дрібних місцевих яскравих прісноводних молюсків округлої форми. Теодокси були доступним і достатньо стабільним місцевим компонентом декору одягу й тіла, який варіативно доповнювали морськими мушлями вишуканіших форм, до яких найчастіше належали насси, циклопи, церити і кардіуми. З-поміж морських молюсків значну увагу приділяли мушлям видовжених конусоподібних форм з об'ємними рельєфними витками: *Nassa reticulata* Linné, *Nassa* sp., *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789, *Cyclope* sp. Від округлих приплюснутих двостулкових мушель, як правило, використовували одну стулку: *Cardium*, *Ostrea edulis* Linné.

Вишуканість і варіативність уподобань щодо прикрас із мушель певних видів різного походження найвиразніше проявляється у населення, що поширилося регіонами Верхньої та Се-

редньої Наддніпрянщини і Волині близько 14 500 BP ¹⁴C AMS (Iakovleva 2005; 2006; 2009, р. 743—748; Яковлева 2010, с. 35—37). Прихильність до прикрас із місцевих викопних мушель простежується на волинських стоянках Городок 2 та Бармаки. Мешканці стоянки Бармаки доволі інтенсивно збирали мушлі з міоценових відкладів нижнього та середнього сармату. На розкопаній частині поселення площею 104 м² знайдено більше 200 мушель, серед яких переважали насси: *Nassa (Duplicata) corbiana* d'Orbigny, 1844 та *Nassa supirabile* Kolesnikov, 1932. Мушель *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930 знайдено значно менше, а стулки мушель *Venerupis (Polititapes) tricuspis* Eichwald представлені тільки одиничними екземплярами (Пясецький 1997, с. 159). За домінантною кількістю мушель насса, більшість яких мала штучні отвори, помітна інтенсивність їхнього активного використання мешканцями стоянки як стабільного елемента прикрас. Водночас мушлі *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930, більшість яких не мала штучних отворів, ілюструють не тільки їхнє використання як ще одного, підпорядкованого, елемента прикрас, але й наявність певних запасів цих мушель як сировини. Розширення цього розкопу підтвердило систематичну присутність у культурному шарі цілих викопних мушель, зразків з отворами та фрагментів, серед яких домінували *Dorsanum* sp. Gray, 1847, доповнені *Trochidae* sp. d'Orbigny, 1844. Приклад компактного залягання шести мушель з отворами в культурному шарі ілюструє використання їх як прикрас, нанизаних на нитку або тонкий шнур (Нужний, Пясецький 2003, с. 59—60).

Варіативність прикрас із мушель в межах одного поселення. У Верхній і Середній Наддніпрянщині оздоблення з мушель різняться у мешканців Юдиного, Тимонівки 1, Мізина, Гінців, Межиріч, Семенівки 2 і 3. Ще більше, фіксація знахідок у культурному шарі дозволяє виявити певну варіативність оздоблення в межах одного поселення. Так, у Верхній Наддніпрянщині, в Юдиному, в одному житлово-господарському комплексі знайдено тільки декілька мушель: *Nassa reticulata* з отвором, дві *Theodoxus pallasii* з двома отворами та невизначені дрібні молюски (Поликарпович 1968, с. 170). У двох інших великих житлах, розташованих одне біля одного, та на відкритих робочих ділянках біля них знайдено аж 54 мушлі різних видів місцевого й немісцевого походження: *Tritia reticulata* (= *Nassa reticulata* Linné), *Theodoxus fluviatilis*, *Cyclope neritea*, *Pisidium amnicum*, *Cerastoderma isthmium* (Абрамова, Григорьева, Кристанцен 1997, с. 133—134). Але пере-

вагу надавали прикрасам із насси *Tritia reticulata*, тобто *Nassa reticulata* Linné, 1758, які домінують в обох житлах і на відкритих ділянках біля них. Цей пріоритетний вид мушлі доповнювали мініатюрними теодоксами *Theodoxus fluviatilis*, а ще три види мушель представлені тільки одиничними екземплярами.

Через давність розкопок у Тимонівці 1 дані визначення прикрас із видів морських мушель *Nassa reticulata* та *Cerithium vulgatum* мають гіпотетичний характер (Городцов 1935, с. 10, 34; Поликарпович 1968, с. 170—171).

Особлива прихильність до прикрас із мушель немісцевого походження та виключно видовжених конусоподібних форм із виразно рельєфним природним орнаментом простежується в Мізині (рис. 9). Морські мушлі обраних форм, які могли сюди потрапляти різними шляхами із міоценових відкладів Південної України та узбережжя Причорномор'я, а також із міоценових відкладів Західної України, свідчать про чітку селективність їхнього добору та особливу важливість використання в декорі одягу і тіла мешканцями цього поселення. Дуже ймовірно, що в Мізині існував певний центр з виготовлення прикрас із мушель. На цьому поселенні знайдено 829 екз. дев'яти видів, що відображають різні етапи їх обробки та використання, а також невикористану сировину: *Nassa reticulata* Linné, 1758; *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789; *Cerithium* cf. *rubiginosum* Eichwald, 1865; *Buccinum corbianum* A. d'Orbigny, 1844; *Buccinum duplicatum* Sowerby, 1832, var. *gradaria* Kolesnikov, 1932; *Buccinum superabile* Kolesnikov, 1932, var. *luxuriosa* Kolesnikov; *Buccinum subspinosum* Sinzov, 1897; *Buccinum* cf. *opinabile* Kolesnikov, 1932; *Cardium* sp. Останній вид знайдений тільки в одному екземплярі в одній із викопних мушель сарматського походження *Buccinum* (Руденко 1959).

Розподіл мушель на поселенні свідчить, що мешканці першого житлового комплексу використовували в різних варіаціях оздоблення всі перелічені види букцинід, насс і церитів. Мешканці інших ділянок поселення у доборі мушель для прикрас орієнтувалися на церити (*Cerithium vulgatum* Bruguière), доповнюючи їх нассами (*Nassa reticulata* Linné) та букцинідами. Варіації видів у межах поселення підтверджують, що «мізинці» полюбили візуально схожі видовжені конусоподібні форми морських мушель із виразною орнаментациєю, які були одним із характерних знаково-декоративних елементів їхнього одягу й тіла, доповнені прикрасами з бивня мамонта.

Аналіз даних розкопок щодо розподілу мушель на поселенні показує не тільки хаотичне

розміщення їх у шарі, але мушлі знайдені й разом, однаково орієнтовані штучними отворами, тож, вірогідно, належали до одного кольє, браслета або фрагмента нашивки головного убору чи одягу (загублені або навмисно полишені). Також простежуються місця концентрації мушель без штучних отворів, із закінченими, тільки розпочатими або поламаними отворами, що свідчить про наявність достатньої кількості сировини, її обробку за потреби поповнення прикрас та інтенсивне використання мушель як готових прикрас. На площі розкопів 1908—1932 рр. знайдено 128 стулок, з яких деякі концентрувалися на достатньо обмеженій площі. Одна концентрація їх зафіксована між рештками двох вогнищ, розташованих просто неба (розкопки 1912—1916 рр.), друга знайдена в невеликому овальному заглибленні на південний схід від решток вогнища (розкопки 1909 р.), а третя, найчисленніша (80 екз.), була локалізована на відкритому майданчику біля решток вогнища (розкоп 1909 р.) (Борисковский 1953, с. 278).

На площі розкопок 1954—1957 та 1959—1961 рр., де зафіксовано два епізоди заселення першого житлово-господарського комплексу, знайдено більше 700 мушель: цілих, із штучними отворами та поламаних (Шовкопляс 1965, с. 105—106). Вони розміщувалися на широкій відкритій площі верхнього шару за значної концентрації на північно-західній робочій ділянці просто неба. Мушлі були знайдені також у ямах нижнього шару та на внутрішній площі великого житла 1, і водночас були складовою лесового замулення цього житла, яке відбулося після того, як люди покинули поселення через частковий зсув ґрунту з вищої північної робочої ділянки. В цілому в цій частині Мізинського поселення наочно виокремлюється місце виготовлення прикрас із мушель на північно-західній робочій ділянці просто неба, влаштованій біля великого житла 1. Саме тут на 10 м² було знайдено *in situ* 74 мушлі різних етапів їхньої обробки (там само, с. 36). Вочевидь виявлення в ямах цілих мушель і зі штучними отворами вказує, що їх полишили з якихось причин випадково чи навмисно. Так, в ямі 2 була тільки одна мушля з отвором, в ямі 3 — дві, в ямі 5 — вісім, в ямі 1 — 28 мушель, серед яких шість з отворами лежали разом на дні, а на дні ями 4 — аж 54 мушлі з отворами.

Мушлі як одна зі складових знаково-комунікативної системи. Наведені дані свідчать, що характерним знаковим компонентом прикрашання одягу й тіла у «мізинців» були вироби

з немісцевих морських мушель схожої форми, доправлених різними шляхами з південних і західних територій (сезонні міграції, полювання, експедиції з пошуку сировини, шлюбні контакти, обмін). Значна відстань між поселеннями Верхньої та Середньої Наддніпрянщини та місцями поширення таких видів морських молюсків, як букциніди, насси, церити, кардіуми (викопні відклади Волині, Поділля, Південної України та узбережжя Причорномор'я), свідчать про розвинені стосунки між спорідненими групами/общинами цих територій. Складність вияву характеру таких зв'язків полягає в тому, що немає однозначної кореляції за дистанцією між поселенням і джерелами мушель. Зокрема, нещодавно на поселенні Гінці, біля південної частини зовнішньої обкладки четвертого житла з кісток мамонта, відкритого у 2011 р., вперше була знайдена чорноморська мушля кардіда *Cerastoderma cf. Umbonatum* Wood, 1850 (рис. 8), тоді як в другому житлово-господарському комплексі на відкритому південно-східному робочому майданчику біля великого житла 2, відкритого у 2009 р., окрім місцевих прісноводних уній *Unio* sp. (одиночних стулок і численних фрагментів), знайдена рідкісна підвіска із морської сарматської викопної мушлі міоцену *Dorsanum corbium* d'Orbigny, 1844 (рис. 7, 1), конусоподібна форма якої візуально схожа з мушлями насси. Подібний асортимент мушель простежується і на поселенні Межиріч, де, окрім одиночних місцевих уній (*Unio*), тільки в першому житлово-господарському комплексі були знайдені одиночні чорноморські мушлі насси та їхні фрагменти (*Nassa reticulata* Linné, 1758), одна з яких мала штучний отвір і обламаний гострий край (*apex*). Вона знайдена біля великого житла 1 на відкритому південно-східному майданчику — так зв. попеловому «топтальщі» (Пидопличко 1969, с. 130; 1976, с. 60, 144, 131).

Рідкість цих прикрас на двох базових поселеннях Середньої Наддніпрянщини (Гінці приблизно за 400 км, Межиріч — за 340 км на північ від Чорного моря) та відсутність їх у Добраничівці (70 км на північний схід від Межиріча) контрастує з ситуацією на сезонних мисливських стоянках Семенівка (40 км на північний захід від Добраничівки), де знайдено більше сотні мушель (морські, лиманні та прісноводні), серед яких значна кількість належить чорноморським мушлям *Nassa reticulata* Linné, 1758. Інші, малочисленні або одиночні види мушель у Семенівці 3 представлені *Cyclope neritea*, *Dorsanum* sp., *Theodoxus* sp., *Unio*: разом з нассами 130 екз.

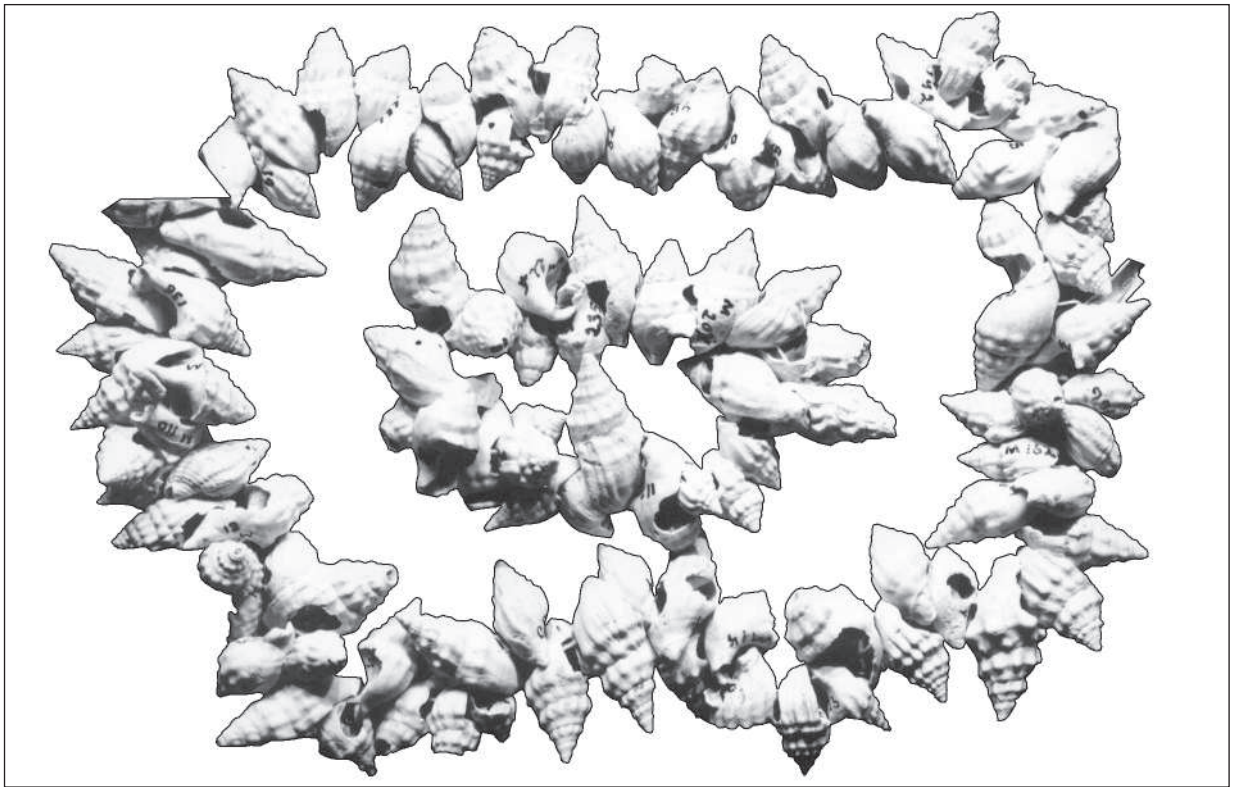

Рис. 9. Морські мушлі з поселення Мізин (розкопки І.Г. Шовкопляса, 1954—1957 рр.), *Nassa*, *Cerithium*, *Buccinum*

(Nuzhnyi 2002, с. 128; Шидловський та ін. 2005), а в Семенівці 2 — *Cyclope neritea*, *Theodoxus* sp.: разом з нассами 17 екз. (Nuzhnyi, Iakovleva 1992, р. 14—15; Нужный, Ступак 2001, с. 64).

Водночас у варіативності мушель Семенівських стоянок та одиничних екземплярів з Гінців і Межиріча проступає особлива прихильність до візуально схожих видовжених конусоподібних форм морських сарматських та чорноморських мушель з виразною орнаментациєю *Dorsanum corbium* d'Orbigny, 1844, *Dorsanum* sp. d'Orbigny, 1844, *Nassa reticulata* Linné, 1758. Стоянки Семенівки свідчать також, що в окремих груп населення суміжних мисливських територій цей традиційний елемент оздоблення доповнювався та ускладнювався іншими формами мушель: чорноморськими *Cyclope neritea* та лиманними *Theodoxus* sp., що надавало додаткових знакових характеристик одягу й тілу.

Наявність місцевих прісноводних великих і поживних двостулкових молюсків уніо (*Unio* sp.) у культурному шарі Гінців, Межиріча та Семенівки 3, вірогідно, свідчить про їхнє використання в меню теплих сезонів року, що не виключало залучення їхніх стулок до предметного кола символіко-знакової системи. Підтвердженням того є знахідка прикраси з уніо на поселенні Жолівет. Іншим прикладом ви-

користання прикрас із великих товстостінних двостулкових мушель є підвіска зі стулки устриці *Ostrea edulis* Linné, 1758 з просвердленим отвором на її краю з Рогалика III.

Основні базові поселення Середньої Наддніпрянщини за наявності на них одиничних морських мушель різного походження та візуально схожих форм (Гінці, Межиріч) або за їхньої відсутності (Добраничівка) також різко контрастують з базовим поселенням Верхньої Наддніпрянщини — Мізином (640 км на північ від Чорного моря), де знайдено сотні морських мушель різних видів і різного походження, зокрема й численні чорноморські *Nassa reticulata* Linné, 1758, які всі разом демонструють виняткову прихильність до видовжених конусоподібних форм. Водночас волинська стоянка Бармаки, розташована за 500 км на захід від Мізина, з інтенсивним використанням різних видів морських мушель із місцевих міоценових викопних відкладів нижнього та середнього сармату (близько 500 екз.), також демонструє особливу прихильність до мушель видовжених конусоподібних форм (*Nassa (Duplicata) corbiana* d'Orbigny, 1844 та *Nassa superabile* Колесников, 1932, *Dorsanum* sp. d'Orbigny, 1844).

Загалом цей чіткий селективний добір мушель відповідних форм акцентує визначальні

складові елементи знаково-комунікативної системи оздоблення одягу й тіла населення споріднених мисливських територій Верхньої й Середньої Наддніпрянщини та Волині близько 14 500 BP ¹⁴C AMS. Попри всі відзначені варіації мушель простежується особлива прихильність до візуально схожих видовжених конусоподібних форм чорноморських та сарматських морських зразків із виразною орнаментациєю, що були одним із характерних знаково-декоративних елементів одягу й тіла окремих осіб групи, або всієї групи, або різних груп людей в складі населення суміжних територій. Варіативне доповнення видами мушель інших форм наочно ілюструє складність знаково-комунікативної системи. Нюанси такої системи також виражаються в селективному доборі певних видів мушель для

оздоблення одягу й тіла в межах одного поселення на різних його ділянках і підтверджуються нерівномірним селективним розподілом на поселенні всіх інших типів прикрас: намистин-нашивок, підвісок, шпильок, браслетів, діадем із бивня, підвісок із каменю та зубів тварин, а також деяких статуеток-підвісок (Iakovleva 2006, p. 40—42; 2009, p. 743—748). Певний набір прикрас та їхнє комбінування, вірогідно, були пов'язані з ідентифікацією різних членів групи. Водночас сукупність усіх елементів оздоблення одягу й тіла, знайдених на одному поселенні, несе різномірну інформацію щодо складу самої групи, її внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

Автор висловлює щирі подяку В.А. Присяжнюку за консультації.

Додаток. Реєстр пам'яток верхнього палеоліту України та суміжних територій Верхнього Дніпра Росії, на яких знайдені мушлі

1. Молодове 5. Розкопки О.П. Черниша 1951—1964 рр. (Черниш 1961, с. 44, с. 72, 102).

Шар 8. *Cardium*, 1 екз. з отвором.

Шар 7. *Natica millepunctata*, *Calyptrea* sp., *Pleurotoma* sp. — по 1 екз. з отвором.

Шар 6. *Pectunculus*.

Шар 4. *Pectunculus* — 1 екз. з отвором; *Pectunculus vibralis* — фрагменти.

2. Лисичники. Розкопки Ю. Полянського 1927—1928 рр. (Борисковский 1953, с. 131).

Pectunculus pilosus (мушлі з отвором).

N.B. Визначені як рештки намиста.

3. Бармаки. Розкопки В.К. Пясецького та Д.Ю. Нужного (Пясецкий 1997, с. 159; Нужный, Пясецкий 2003, с. 59—60). Визначення В.А. Присяжнюка.

Nassa (Duplicata) corbiana d'Orbigny, 1844; *Nassa superabile* Kolesnikov, 1932; *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930; *Venerupis (Polititapes) tricuspidis* Eichwald, 1865; *Dorsanum* sp. Gray, 1847; *Trochidae* sp. d'Orbigny, 1844.

Усього 500 екз.

4. Городок 2. Розкопки 1922 р. Л. Савіцького (Борисковский 1953, с. 145—147).

Мушлі з отворами.

5. Тимонівка 1. Розкопки В.О. Городцова 1923—1933 рр. (Городцов 1935, с. 10, 34; Поликарпович 1968, с. 170—171). Гіпотетичне визначення К.М. Полікарповича.

Nassa reticulata Linné, 1758; *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789.

N.B. В.О. Городцов зафіксував у культурному шарі прикраси з морських мушель з отвором, вид невизначений, кількість невідома.

6. Юдиново. Розкопки К.М. Полікарповича 1934 і 1947 рр. (Поликарпович 1968, с. 170). Визначення В.І. Громова.

Nassa reticulata Linné — 1 екз. з отвором; *Theodoxus pallasi* — 2 екз. з двома отворами; мініатюрні мушлі з отворами невизначеного виду (кількість не вказана).

Розкопки З.О. Абрамової та Г.В. Григор'євої 1980—1997 рр. (Абрамова, Григорьева, Кристанцен 1997, с. 133—134). Визначення І.І. Старобогатова.

Tritia reticulata (= *Nassa reticulata* Linné) — 10 екз.: 8 з отвором і 2 цілі без отвору (житло 1) + 11 екз. з отвором, 1 ціла без отвору, фрагменти (житло 2) + 14 екз. з отвором, фрагменти («зольник» — ділянка, насичена кістковим попелом) + 7 екз., фрагменти (площа між житлом 1 і «зольником»); *Theodoxus fluviatilis* — 1 екз. (житло 1) + 1 екз., фрагменти (площа між житлом 1 і «зольником»); *Cyclope neritea*, *Pisidium amnicum* і *Cerastoderma isthmium* — одиничні.

N.B. У житлі 1 знайдено вісім мушель с отвором і три цілі; в житлі 2 — 11 мушель з отвором, дві пошкоджені з отвором, одну без отвору, а також фрагменти. На відміну від домінуючих *Tritia reticulata* (= *Nassa reticulata* Linné) та наступної кількісно меншої групи *Theodoxus fluviatilis*, мушлі *Cyclope neritea*, *Pisidium amnicum*, *Cerastoderma isthmium* одиничні.

Разом 51 екз. (дев'ять мушель без отвору, 42 з отвором і фрагменти). Загалом зафіксовано більше ніж 54 екз.

7. Мізинь. Розкопки Ф.К. Вовка, С.І. Руденка 1908 р., Ф.К. Вовка, П.П. Єфименка та В.В. Сахарова 1909 р., Л.Є. Чикаленка та ін. 1912 р., М.Я. Рудинського та ін. 1930 і 1932 рр. Загалом розкопки тривали з перервами від 1908 до 1932 рр. (Руденко 1959; Шовкопляс 1965, с. 11—14). Визначення В.В. Богачова та А.С. Руденко. *Nassa reticulata* Linné — декілька екз. з отворами і без них (В.В. Богачов);

Cerithium vulgatum Bruguière, 1789 — численніші мушлі з отвором, є без отвору (В.В. Богачов); *Buccinum* (доповнення А.С. Руденко).

Загальна кількість 128 екз.

Н.В. За даними А.С. Руденко, в колекції Інституту зоології АН УРСР лишилося тільки 59 екз.

Розкопки І.Г. Шовкопляса 1954—1957 рр., 1959—1961 рр. (Руденко 1959; Шовкопляс 1965, с. 106—108). Визначення А.С. Руденко.

Nassa reticulata Linné, 1758 — 37 екз.; *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789 — 20 екз.; *Cerithium cf. rubiginosum* Eichwald, 1865, Dub. — 1 екз.; *Cardium* sp. — 1 екз. (знайдена в одній із *Buccinum*); *Buccinum corbicanum* d'Orbigny, 1844 — 91 екз.; *Buccinum duplicatum* Sowerby, 1832, var. *gradaria* Kolesnikov, 1932 — 39 екз.; *Buccinum superabile* Kolesnikov, 1932, var. *luxuriosa* Kolesnikov — 1 екз.; *Buccinum subspinosum* Sinzov, 1897 — 1 екз.; *Buccinum cf. opinabile* Kolesnikov, 1932 — 29 екз.

Разом 220 екз.

Н.В. Загалом за цей період розкопок знайдено до 700 екз.; за всі роки розкопок Мізина зафіксовано 829 екз.

8. Межирич. Розкопки І.Г. Підоплічка 1966—1974 рр. (Підоплічка 1969, с. 130; 1976, с. 60, 144, 131).

Nassa reticulata Linné — 1 екз. з отвором (південно-східна ділянка біля житла 1) + 1 екз. без отвору + фрагменти (перший житлово-господарський комплекс); *Unio* sp. — ціла стулка + фрагменти (перший житлово-господарський комплекс).

9. Гінці. Розкопки В.М. Щербаківського 1914—1916 рр. і розкопки по демонтажу житла 1 В.Я. Сергіна 1977 р. (Підоплічка 1936, с. 114; Сергін 1977, рис. 19).

Unio sp. — три уламки; *Unio* sp. — стулка без отвору.

Розкопки Л.А. Яковлевої та Ф. Джінджана 1993—2011 рр. Визначення В.А. Присяжнюка.

Cerastoderma cf. umbonatum Wood, 1850 — 1 фрагментована стулка (біля південної части-

ни зовнішньої обклашки житла 4, відкритого у 2011 р.)

Dorsanum corbicanum d'Orbigny, 1844 — 1 екз. з отвором (південно-східна робоча ділянка нещодавно відкритого другого житлово-господарського комплексу, нижній культурний шар); *Unio* sp. — стулка без отвору (розчавлена, *in situ*) + 21 фрагмент (робоча ділянка біля південно-західного вогнища другого житлово-господарського комплексу, нижній культурний шар); вісім фрагментів мушлі унію, ще 20 фрагментів ступок (південна простора потужна попелова зона, насичена перепаленими кістками, кістковим вугіллям, розщепленим кременем, шматочками та плямами червоного гематиту, другого житлово-господарського комплексу, верхній культурний шар); *Succinea* sp. — 1 екз. без отвору.

10. Семенівка 2. Розкопки Д.Ю. Нужного та Л.А. Яковлевої 1992 р.; Д.Ю. Нужного, Д.В. Ступака та ін. 1993—1996 рр. (Nuzhnyi, Iakovleva 1992, р. 14—15; Нужный, Ступак 2001, с. 64). Визначення В.А. Присяжнюка.

Nassa reticulata Linné — 12 екз. (8 екз. з отвором); *Cyclope neritea* — 2 екз. з отвором; *Dorsanum* sp. — 1 екз. без отвору; *Theodoxus* sp. — 2 екз. (1 екз. з отвором).

Усього 17 екз.

11. Семенівка 3. Розкопки Д.Ю. Нужного, Д.В. Ступака і П.С. Шидловського 1997—1999 рр. (Nuzhnyi 2002, р. 128). Визначення В.А. Присяжнюка.

Nassa reticulata Linné — 40 екз. (32 екз. з отвором, 1 екз. без отвору, 7 екз. пошкоджені); *Cyclope neritea* — 9 екз. (5 екз. з отвором, 4 екз. пошкоджені); *Theodoxus* sp. — 10 екз. (9 екз. з отвором, 1 екз. пошкоджений); *Unio* sp. — фрагменти.

Усього 59 екз.

Розкопки П.С. Шидловського та ін. до 2005 р. (Шидловський та ін. 2005, с. 384). Визначення В.А. Присяжнюка.

Nassa reticulata Linné; *Cyclope neritea*; *Theodoxus* sp.

Усього за всі роки розкопок 130 екз.

12. Дубова Балка, горизонти 2 і 4. Розкопки Т.Т. Теслі 1932 р. (Колосов 1964, с. 47). Визначення Л.А. Лепікаша.

Nassa reticulata Linné — 2 екз. з отвором + мушлі (точна кількість не визначена); *Didacna* sp. — 2 екз. з отвором + мушлі (точна кількість не визначена); *Theodoxus fluviatilis* — численні.

Н.В. Ю.Г. Колосов зазначав, що частина двох перших видів морських мушель (12 екз.) збереглися в експозиції та фондах Дніпропетровського історичного музею.

13. Кайстрова Балка 3. Розкопки А.В. Добровольского 1931—1932 рр. (Підоплічка 1949, с. 32; Руденко 1959, с. 110).

Cerithium vulgatum Bruguière, 1789 — 1 екз.

14. Осокорівка 1. Розкопки І.Ф. Левицького 1931 і 1946 рр. (Колосов 1964, с. 43—44).

Горизонт 5а. *Didacna* sp. і *Theodoxus fluviatilis* (кількість не вказана).

Горизонт 4, 4а. *Nassa reticulata* Linné — 1 екз. з отвором; *Theodoxus fluviatilis* — кількість не вказана, є з отвором.

Горизонт 3в. *Nassa reticulata* Linné — 1 екз. з отвором; *Theodoxus fluviatilis* — кількість не вказана, є з отвором.

15. Рогалик III. Розкопки Н.І. Тарасенка та Д.Я. Телегіна (Горелик 2001, с. 77, 266).

Theodoxus — 5 екз. з отвором (3 екз. знайдені в першому скупченні біля решток вогнища, 2 екз. — в другому скупченні); *Ostrea edulis* Linné — 1 екз. з отвором (знайдений у першому скупченні біля решток вогнища).

16. Рогалик XII. Розкопки О.Ф. Горелика (Горелик 2001, с. 266).

Nassa reticulata Linné — 1 екз. з отвором.

17. Солоне Озеро 9, нижній шар. Розкопки М.П. Оленковського 1990—1991 рр. (Оленковський 2000, с. 76).

Cardium — 1 екз. з отвором + фрагменти; *Nassa* — фрагменти (загалом десятків уламків

морських мушель); *Theodoxus fluviatilis* — 5 екз. з отвором + фрагменти.

18. Амвросіївка. Розкопки П.Й. Борисковського (Борисковский 1953, с. 341, 361; Руденко 1959, с. 111). Визначення А.С. Руденко.

Cerithium sp. — 1 екз. (стоянка); *Cardium* sp. — 1 екз. (північно-східна частина кістковища).

19. Сюрень 1, нижній шар. Розкопки Г.А. Бонч-Осмоловського (Бонч-Осмоловский 1934, с. 153).

Aporrhais pes-pelecani Linné — 6 екз. з отворами; *Theodoxus fluviatilis* — 1 екз.

Усього 6 екз.

20. Буран-Кая 3. Розкопки О.О. Яневича (Yanovich & all. 2009, р. 196—197). Визначення В.А. Присяжнюка.

Шар 6-1. *Nassa* sp. — 5 екз. з отвором; *Cyclope* sp. — 6 екз. (5 екз. з отвором і фрагмент); *Theodoxus* sp. — 35 екз. (25 екз. з отвором, 3 екз. без отвору та сім фрагментів); *Theodoxus fluviatilis* L. — одиничні; *Theodoxus* cf. *danasteri* Lindholm, 1908 — одиничні; *Lithoglyphus* ex. gr. *Pyramidatus* Mollendorf, 1873 — фрагмент.

Шар 6-2. *Theodoxus* sp. — 5 екз. (4 екз. з отвором); *Cyclope* sp. — 1 екз. з отвором.

Шар 5-2. *Theodoxus* sp. — 7 екз. (5 екз. з отвором). Усього 60 екз.

P. S. При складанні додатку були уточнені латинські написання видів мушель за каталогами: Колесников 1932, с. 65—134; 1935; Harzhauser, Kowalke 2004, р. 1—63; Rögl Von 1998, р. 279—310.

Абрамова З.А., Григорьева Г.В., Кристанцен М. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. — 2. — СПб., 1997.

Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения Крымского палеолита // Труды II Междунар. конф. АИЧПЕ. — М.; Л., 1934. — V. — С. 114—183.

Борисковский П.И. Палеолит Украины. — М., 1953 (МИА. — 40).

Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. — К.; Луганськ, 2001.

Городцов В.А. Тимоновская палеолитическая стоянка. Результаты раскопок в 1933 г. — М.; Л., 1935 (Труды Института антропологии, этнографии и археологии АН СССР. — 3).

Колесников В.П. Букциниды Сармата // Труды геологического института. — Ленинград, 1932. — 2. — С. 65—134.

Колесников В.П. Сарматские моллюски. — Л., 1935 (Палеонтология СССР. — № 10/2.).

Колосов Ю.Г. Приложение // Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. — М., 1964. — С. 43—47 (САИ. — Вып. А1—5).

Нужный Д.Ю., Пясецкий В.К. Кам'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині // Кам'яна доба України. — К., 2003. — 2. — С. 58—74.

Нужный Д.Ю., Ступак Д.В. Поселенческие структуры весенне-летнего периода и сезонная адаптация эпиграветских охотников на мамонта северной Украины // Каменный век европейских равнин. — Сергиев Посад, 2001. — С. 51—75.

Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашся. Проблеми епігравету України. Придніпров'я. — Херсон, 2000.

Підоплічка І.Г. Фауна Гонцовської палеолітичної стоянки // Природа. — 1936. — № 2. — С. 113—116.

Підоплічка І.Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. — К., 1949. — Т. 1. — Вип. 1. — С. 7—36.

Підоплічко І.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1969.

- Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. — К., 1976.
- Поликарпович К.М. Палеолит Верхнего Поднепровья. — Минск, 1968.
- Пясецкий В.К. Начало раскопок позднепалеолитического поселения Ровно (Бармаки) // РА. — 1997. — № 1. — С. 151—161.
- Руденко А.С. Морские моллюски из Мезинской стоянки // КСИА АН УССР. — 1959. — 8. — С. 110—113.
- Сергин В.Я. Раскопки Гонцовского палеолитического поселения в 1977 году // Архив Института археологии АН СССР. Полевой отчет Р-1, 6782.
- Черниш О.П. Палеолітична стоянка Молодове V. — К., 1961.
- Шовкоплас И.Г. Мезинская стоянка. — К., 1965.
- Шидловський П.С., Ветров Д.О., Васильєв П.М., Біденко Д.І. Дослідження палеолітичної стоянки Семенівна III в 2004—2005 рр. // АДУ 2004—2005 рр. — К., 2005. — С. 381—385.
- Яковлева Л. Пізній палеоліт // Історія декоративного мистецтва України. — К., 2010. — Т. 1. — С. 25—48.
- Harzhauser M., Kowalke Th. Survey of the Nassariid Gastropods in the Neogene Paratethys (Mollusca: Caenogastropoda: Buccinoidea) // Archives Molluskenkunde. — 2004. — 133 (1/2). — P. 1—63.
- Iakovleva L. Les parures en coquillages au Paléolithique supérieur récent dans les territoires de peuplement du bassin du Dniepr. Archemetria Muhely. Elektronikus folyóirat. — 2005/4. — P. 26—37.
- Iakovleva L. Le système symbolique des parures dans les peuplements du Paléolithique supérieur récent du bassin du Dniepr // IV Simposio de Prehistoria Cueva de Nerja. La Cuenca Mediterranea durante el Paleolitico Superior 38 000—10000 anos. U.I.S.P.P. Commission 8. Fundación Cueva de Nerja. — 2006. — P. 32—44.
- Iakovleva L. L'art mézinien en Europe orientale dans son contexte chronologique, culturel et spirituel // L'Anthropologie. — 2009. — 113. — P. 691—751.
- Nuzhnyi D. Yu. Assemblages of three Epigravettian sites in the middle Dnieper basin: a case of variability of residential patterns of mammoth hunters during the warm season // Особенности развития Верхнего палеолита Восточной Европы. — СПб., 2002. — С. 123—137.
- Nuzhnyi D. Yu., Iakovleva L.A. en collaboration avec Svistun V.I., Veklich M.F. et Prysyajnyuk V.A. Le rapport des fouilles du site du Paléolithique supérieur de région de Kiev de Semenivka 2 en (Ukraine) // Archives de La Fondation «Archéologies d'Eurasie». — Paris, 1992. — P. 1—21.
- Rögl Von F. Palaeogeographic Considerations for Mediterranean and Paratethys Seaways (Oligocene to Miocene) // Annales du Musée d'Histoire Naturelle de Vienne, 1998. — 99 A. — P. 279—310.
- Yanevich A., Pean S., Crepin L., Laznickova-Galetova M., Prat S., Prysyajnyuk V. Upper palaeolithic settlements in Buran-Kaya 3 (Crimea, Ukraine): New interdisciplinary researches of the layers 5—2, 6—1 & 6—2 // Археологический альманах. — Донецк, 2009. — 20. — С. 187—202.

Надійшла 07.04.2011

Л.А. Яковлева

УКРАШЕНИЯ ИЗ РАКУШЕК ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛИТА УКРАИНЫ

С ранних этапов верхнего палеолита оригинальность и вариативность форм, природной орнаментации и цвета ракушек была замечена, оценена и широко использована для украшения одежды и тела разными группами населения. На территории Украины присутствие определенных видов ракушек на ряде поселений и стоянок свидетельствует о различных источниках их сбора: по берегам рек, озер, лиманов, побережьям Черноморского бассейна и доступным отложениям миоцена Волыни, Подолии, Южной Украины. Строгий селективный отбор определенных видов ракушек различного происхождения (в ряде случаев с отдаленных природных местонахождений), наиболее вероятно, отражает своеобразие культурных традиций и развитие связей населения сопредельных территорий. Неравномерное и выборочное распределение в культурном слое поселений и стоянок определенных видов украшений из ракушек, подкрепляемое таким же распределением других типов украшений (из бивня, камня, янтаря и зубов животных) и сопоставимое с индивидуальным набором украшений одежды и тела людей по данным европейских погребений, отражает функционирование знаково-символической системы, несущей информацию о членах группы, ее составе, а также внутренних и внешних связях и контактах с группами сопредельных охотничьих территорий.

L.A. Iakovleva

SHELL ADORNMENTS OF THE UPPER PALAEOLITHIC PERIOD IN UKRAINE

Since the early stages of the Upper Palaeolithic the uniqueness and variability of shell forms, their natural ornamentation and colour were noticed, valued and widely used for decoration of clothes and body by various groups of population. On the territory of Ukraine, finds of certain types of shells at a series of settlements and sites evidence the various sources of their collection: on banks of rivers, lakes and estuaries, on the coast of the Black Sea basin, and at available deposits of Miocene in Volyn and Podillya regions

and the Southern Ukraine. Severe selective sampling of certain shell types of various origins (in some cases from the far natural localities), most probably reflects the originality of cultural traditions and development of population's relations of the neighbouring territories. Irregular and selective distribution of certain adornment types made of shells in cultural layer at settlements and sites confirmed by the same distribution of other adornment types (made of tusk, stone, amber, and animal teeth), and compared with individual set of decorations on clothes and human bodies based on the data from the European burials, reflects the functioning of the system of signs and symbols, which was bearing the information on the group members, their structure, as well as on the inner and external relations and contacts with groups on the neighbouring hunting territories.

Е.В. Овчинников

РОЗПИСНА КЕРАМІКА КАНІВСЬКОЇ ГРУПИ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ

Аналіз розписної кераміки канівської групи Кукутень-Трипілля демонструє її самобутність на тлі сусідніх локальних явищ.

К л ю ч о в і с л о в а: Кукутень-Трипілля, канівська група, кераміка, морфологія, технологія, орнаментальна схема, фаза розвитку.

Серед решток матеріальної культури саме кераміка найкращим чином відображає локально-хронологічні відмінності, тож вважається найліпшим маркером відносної хронології пам'яток, що дає можливість прослідкувати їхню генетичну належність. Для «Західного Трипілля» («західнотрипільська культура», ЗТК¹) таким індикатором є розписна кераміка.

¹ До виділення «західнотрипільської культури» впритул підвели порівняно нещодавні дослідження окремих локальних варіантів (див., напр.: Рижов 1999; 2007; Ткачук 2002; Овчинников 2007; 2009). Гостра необхідність у оформленні єдиної структури культурно-історичної спільноти Кукутень-Трипілля спричинена, зокрема, співіснуванням на етапах В II і С I «східнотрипільської культури» (СТК, за О.В. Цвек), обґрунтованість виділення якої не викликає сумнівів у більшості вчених, і низки «західнотрипільських» локальних груп, об'єднаних поки що лише просторовим поняттям «ареал». На наш погляд, послідовна робота над структурою «Західного Трипілля» в межах випрацьованої понятійної колонки «пам'ятка — тип пам'ятки — локально-хронологічний варіант — археологічна культура (АК)», яка потребує розробки всіх аспектів матеріальної культури (а не лише вивчення морфолого-стилістичних особливостей посуду), дозволить з'ясувати глибинну сутність процесів становлення та існування «західнотрипільського» суспільства. Подальша доля понять «ЗТК» і «СТК» — або поділ на окремі АК (за Т.Г. Мовшею), або укрупнення за рахунок розширення просторових і часових меж («прекутено-трипільська» і «кукутено-трипільська» культури, за Н.Б. Бурдо) — завдання на майбутнє.

Канівська локальна група «Західного Трипілля» — це доволі великий масив пам'яток (нині відомо близько 90 пунктів), який займає частину лісостепової смуги Правобережжя Середньої Наддніпрянщини вздовж течії Росі, Вільшанки і частково басейн Тясмина та охоплює площу приблизно 80 км уздовж Дніпра і 60 км углиб Буго-Дніпровського межиріччя. Південно-західна межа проходить по вододілу Південного Бугу і Дніпра.

Ми розглядаємо канівську групу як цілісне явище з визначеними територіальними і хронологічними параметрами, як окремий локально-хронологічний варіант археологічної культури (в цьому випадку — ЗТК) в його загальноприйнятому розумінні (Генинг і др., 1990, с. 123—126). Історіографія, що стосується пам'яток канівської групи, невелика, однак думки вчених істотно розходяться в її оцінці, як то: час існування, хронологія, статус серед інших локальних проявів Трипілля (Пассек 1949, с. 131; 1949а, с. 212; Мовша 1972; 1988, с. 86, 106—107; 1993, с. 42; Круц, Рижов 1985; Видейко 1987; Рижов 1993; 1999а, с. 60; 2000; Овчинников 2004; 2007; 2009; 2010; 2010а). Вирішення цих проблем стало можливим завдяки аналізу матеріалів і хронологічним шкалам, розробленим для сусідніх регіонів — Київського Подніпров'я (Круц 1977) і Буго-Дніпровського межиріччя (Круц, Ри-

жов 1985; Рижов 1993; 1999; 2000). Можливість простежити подальшу історичну долю «канівського» населення дають дослідження на Лівобережжі Дніпра (Бузян 1994; 1998). Нарешті, за поширенням знахідок канівської пластики запропонована модель впливів «канівського центру» на сусідні локальні утворення Трипілля (Якубенко 2000).

Окремішність канівського локального варіанту (поряд з володимирівсько-томашівським, чечельницьким, петренським та іншими варіантами ЗТК)² підтверджують доступні категорії артефактів, починаючи від регіональної специфіки і закінчуючи особливостями знакової символіки на керамічних виробках. Серед останніх наймасовішим є посуд із розписом — своєрідна «візитівка» канівських пам'яток і всієї ЗТК в цілому. Саме аналіз розписної кераміки дав підстави для виділення кількох типів пам'яток у канівському варіанті ЗТК, що відображують п'ять послідовних хронологічних фаз його розвитку (рис. 1), і можливість синхронізувати їх з певними етапами загальної періодизації Трипілля. Отже, виділено типи Валява (кінець В ІІ), Переможенці (початок С І), Вільшана І і Новоселиця І (перша половина С І), Пекарі ІІ (перша половина С І), Грищенці І (рубіж С І/С ІІ), а загальні хронологічні межі канівської групи визначені від кінця В ІІ до рубежу С І/С ІІ включно.

Технологія канівської розписної кераміки має свої особливості, які одразу виділяють її на тлі виробів сусідніх локальних явищ Трипілля. Характерною рисою є використання озалізnenених глин, які набували після випалу різних відтінків помаранчевого кольору. Особливістю гончарних мас, де використовувалися ці сорти глин, є відсутність спеціально внесених домішок-опіснювачів, оскільки такі глини містили деяку частку алевроитової домішки (Сайко 1984, с. 142—143). Остання — це переважно дуже дрібний пилоподібний пісок розмірами 0,1—0,3 мм і менше з окремими крупнішими піщинками.

Домішками, що не впливали на технологію виготовлення кераміки, можна вважати поодинокі зерна злаків, крихти шамоту, кровавика (гематиту) і шматочки вапняку. Розміри останнього різні — від дуже маленьких до 1,0 × 0,5 см. Наявність такої природної домішки чітко зафіксована у Валяві, хут. Незаможник, Переможенцях і пізнішій Вільшані І. Очевидно, що при підготовці маси та під час ліплення

ці фрагменти, як і зерна злаків, могли бути вилучені, але їх лишали або додавали в тісто навмисно, ймовірно, з міркувань ритуального характеру. Така технологія підготовки сировини застосована для 70—90 % всієї кераміки з канівських комплексів. Е.В. Сайко визначає час її появи у гончарстві Трипілля як кінець етапу В І (там само), і в регіоні поширення канівських поселень вона з'явилася в цілком завершеному вигляді. Витоки такої технології можна пов'язувати з населенням Подністер'я (Мовша 1984, с. 13).

Але в канівських колекціях є вироби й з іншими технологічними характеристиками. Зокрема, йдеться про добре відомий у межиріччі Південного Бугу і Дніпра варіант сировини, в якому основою гончарного тіста були «жирні» пластичні білі глини, переважно каолінітові. Остання в сирому вигляді жирніша, пластичніша, масна на дотик. Придатною для формовки та вдалого випалу без зсідання та розтріскування вона стає тільки після додання опіснювача у вигляді крупнозернистого піску, жорстви (найчастіше товчений граніт і кварц), а згодом і піснішої озалізненої глини. Кераміка після випалу набуває на зламі білого, жовтуватого-сірого або світло-сірого кольору, а за змішування каолінітових і озалізnenених глин — відтінків цеглястого з виокремленням кольору краплень або прошарків. Черепок має характерну шерехатість.

Початок використання гончарних мас на основі «жирних» глин із штучною домішкою кварцевого піску, зерен кварцу та жорстви Е.В. Сайко також фіксує від етапу В І (Сайко 1984, с. 140). У повністю сформованому вигляді така технологія сировини превалує в гончарстві пам'яток типу Володимирівка та зберігається в пізніших фазах володимирівсько-томашівського локального варіанту ЗТК. У канівських комплексах посуд, виготовлений з такої сировини, досить рідкісний або зовсім відсутній. Найбільший відсоток — до 4,3 %, зафіксований у Валяві та хут. Незаможник (площадка 2), відображає, ймовірно, інтенсивність контактів «канівців» із західними сусідами.

Поодинокими екземплярами представлений посуд, виготовлений або з озалізненої глини зі спеціально внесеною домішкою піску, або з каолінітових білих глин без штучного опіснювача. Найбільший відсоток подібних виробів — відповідно, 7,0 % і 2,8 % — зафіксований на хут. Незаможник, площадка 2. Можна припустити, що тут маємо справу зі спробою адаптації однієї технології до іншої.

² Надалі поняття «локальний варіант АК» і «локальна група» використовуються як рівнозначні.

Загалом випадки, де простежено проникнення одних технологічних традицій до інших, займають особливе місце в гончарстві канівського населення. В кераміці з Вільшани I простежені всі наведені технології, але переважає «канівська», яка становить 56,5 %. Це в комплексі з іншими категоріями археологічних матеріалів дає можливість віднести пам'ятку саме до канівської локальної групи, але як окремий тип. Описання озалізених глин через додання крупнозернистого піску простежено на 12,3 %, а застосування каолінітових глин з аналогічним описнювачем — 14,9 % посуду з розписом.

Новим для кераміки, ймовірно, всього «Західного Трипілля», є використання у Вільшани I гончарних сумішей з різним вмістом усіляких глин з доданням значної кількості низькотемпературного шамоту. Глини різних сортів змішували і в рідкому тістоподібному стані (можна побачити прошарки різних сортів), і додаючи в рідку масу шматочки слабковипаленої та підсушеної глини. Розмір шматочків шамоту різний — від найдрібніших до $13,0 \times 9,5 \times 7,0$ мм. Співвідношення шамоту й основного тіста також різне. Вибір глини для виготовлення шамоту залежав від в'язкої складової гончарної маси — як правило, це інший сорт глини. Тобто, оскільки в'язучим компонентом переважно є озалізнені глини або ретельно вимішані суміші? палевих відтінків, то, відповідно, найчастіше використовувався шамот з «білої» глини і навпаки, але дуже рідко. Ще рідкіснішим є одночасне використання шамоту з «білої» та озалізненої глини. Іноді в гончарному тісті трапляються пісок або крихти вапняку. Частка таких виробів серед кераміки Вільшани I становить 16,3 %.

Таким чином, Вільшану I можна вважати своєрідною експериментальною лабораторією по впровадженню однієї технології в іншу. А це було можливо лише за переселення гончарів до зони, де панували інші технологічні традиції (Актуальные проблемы... 1999, с. 63—68). У нашому випадку маємо, ймовірно, впровадження «томашівської» технології в «канівську». Нині невідомі інші пункти з аналогічним керамічним комплексом і, вірогідно, їх не могло бути багато, зважаючи на специфіку давніх виробництв (там само, с. 52).

Формовка посуду, яку О.О. Бобринський відносить до так зв. субстратних, тобто найстійкіших, навичок гончарних технологій, що не реагують на критичні ситуації, а в адаптаційних процесах беруть участь немов в уповільненому режимі (там само, с. 66—67), робилася

вручну. Традиційно застосовували «кільцевий» або «клаптевий» способи ліплення. Особлива увага приділялася прикріпленню вінець, денця та ручок (докл. див.: Маркевич 1981; Цвек 1994). Завдяки застосуванню лабораторного обладнання вдалося визначити ознаки використання поворотного пристрою в кінцевій фазі формування виробів (Балановский, Сингатулин, Овчинников 2003, с. 150—156).

Поверхню посуду піддавали спеціальній поетапній обробці, до якої входили ангобування, нанесення орнаменту та лошіння. Зовнішня поверхня, а в мисок і внутрішня, добре заглажена та вкрита тонким шаром ангоб-обмазки червонувато-померанчевих відтінків. Ангобовану поверхню прикрашали темно-брунатним розписом, а потім ложили.

Випалювали розписну кераміку завжди в окислювальному середовищі, здебільшого рівномірно і за високої температури (700—900° С). Якість виробів висока, кераміка міцна, легка, черепок «дзвінкий». Але серед кераміки з низки поселень, які ми відносимо до найпізніших фаз канівської групи, є значний відсоток (понад 50 %) виробів низької якості — недовипалених, розрахованих, ймовірно, на короткочасне використання. Безперечно, це було наслідком порушення необхідних технологічних умов виготовлення, що в масштабах регіону може свідчити про кризу в керамічному виробництві напередодні розпаду канівського локального варіанту ЗТК.

Морфологічний аналіз має суттєве значення для з'ясування призначення керамічних виробів, а поєднання своєрідної форми з відповідними орнаментами є надійним джерелом для етнічних визначень. З огляду на те, що для розписного посуду всього «Західного Трипілля» нині є сталі визначення форм і орнаментальних схем, а найдетальніша класифікація морфолого-стилістичних ознак розроблена С.М. Рижовим (Рижов 1999а, с. 178—248), немає потреби докладно описувати кожний тип. Важливіше прослідкувати специфіку та динаміку розвитку наявних типів саме в канівських комплексах.

За основу для порівняльного аналізу ми взяли чотири колекції з різночасових пам'яток, кожна з яких відбиває певну фазу розвитку канівського локального варіанту ЗТК: Валява, хут. Незаможник³, Вільшана I і Пекарі II. Колекції нараховують по кілька сотень і більше одиниць посуду кожна і походять переважно з

³ Статистичні дані по хут. Незаможник уточнені порівняно з першою публікацією (Овчинников 2010а).

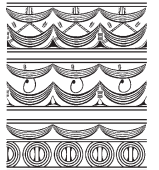
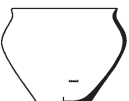
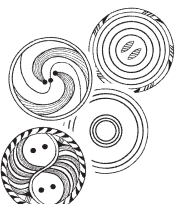
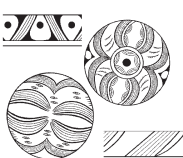
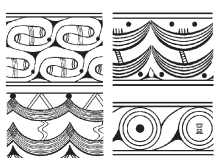
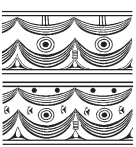
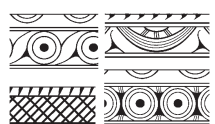
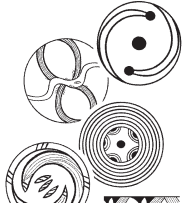
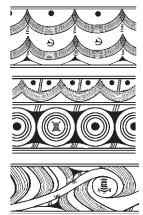
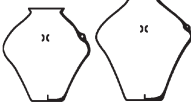
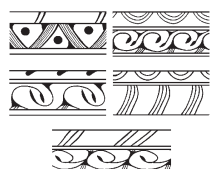
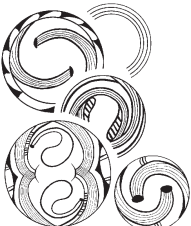
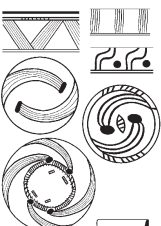
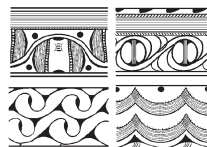
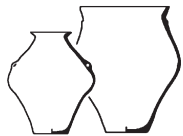
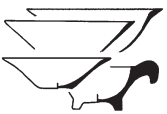
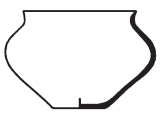
Фаза	Миски конічні	Миски сферичні	Сфероконічний посуд	Біконічний посуд	Горшки
5	 		 		
4	 	 	 	 	
3	 	 	 	 	
2	 	 	 		
1	 	 	 		

Рис. 1. Розписна кераміка канівського варіанту ЗТК, фази розвитку

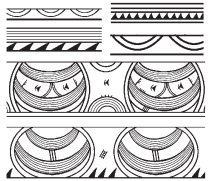
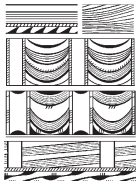
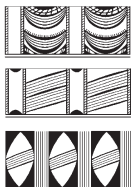
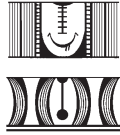
Фаза	Кратери	Кубки	Кубки великі	Кубкоподібний посуд	Амфори
5		 			
4		 			
3	 	 			
2	 	 	 	 	
1	 	 	 	 	

Рис. 1. Продовження

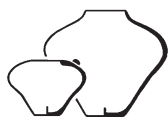
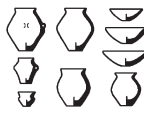
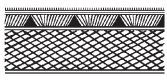
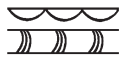
Фаза	Покришки	Грушоподібний посуд	Унікальні зразки	Мініатюрний посуд	Біноклеподібні вироби
5					
4					
3		 		 	
2	 	 	 		
1	 		 	 	

Рис. 1. Продовження

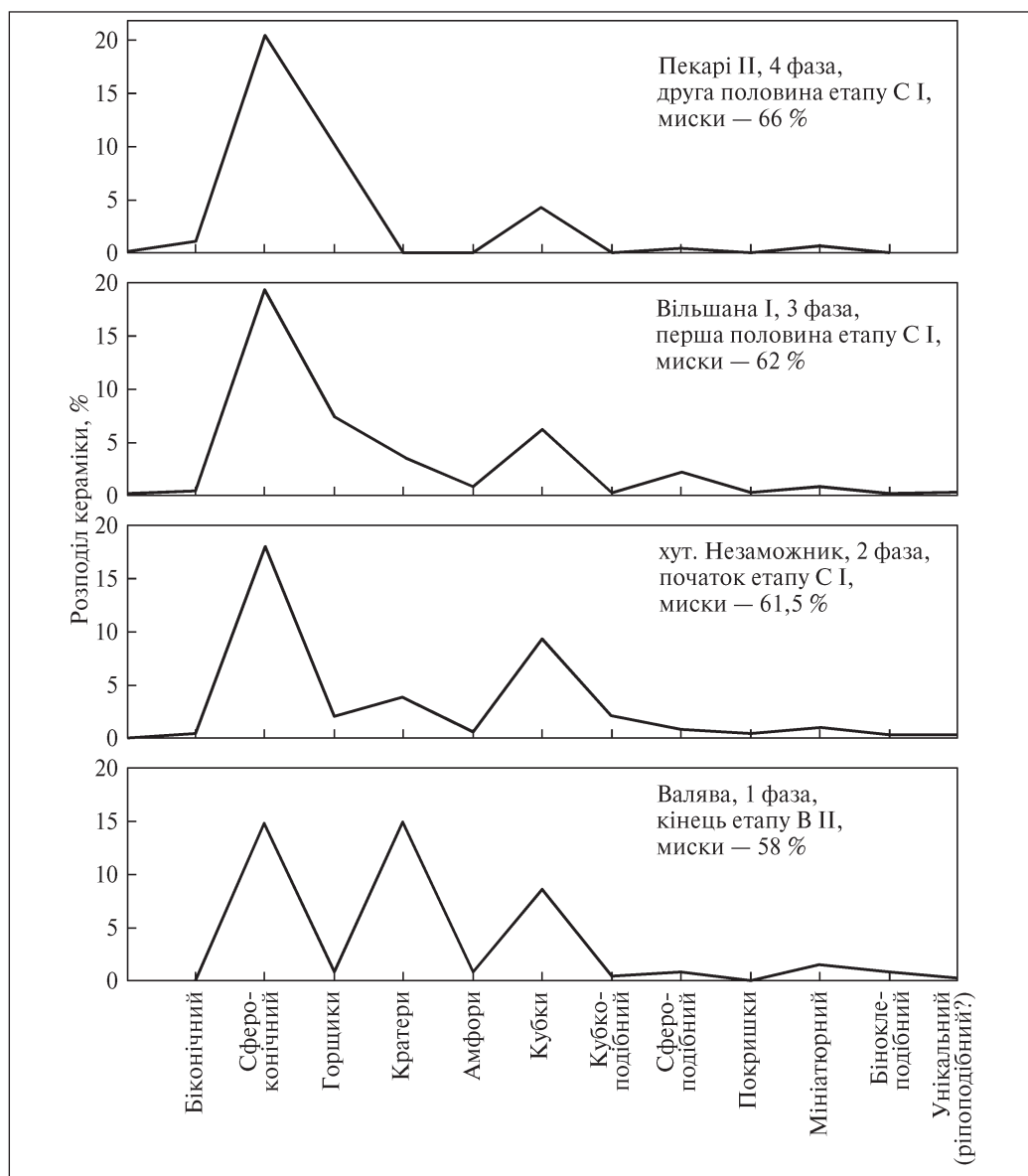

Рис. 2. Розподіл типів розписної кераміки канівського варіанту ЗТК

розкопаних об'єктів, що дало можливість зробити досить точні підрахунки.

За формою посуду поділяється на 13 типів: миски, посуд сферо-конічної, біконічної, грушоподібної, ріпоподібної та біноклеподібної форм, горщики, кратери, кубки, кубкоподібні, амфори, покришки та мініатюрні копії. Деякі з них, своєю чергою, поділяються на підтипи і варіанти (рис. 1).

Миски завжди становлять найбільшу кількість посуду — в середньому 50—60 %. Переважають зрізано-конічної форми — від 38 % (Валява) до 56 % (хут. Незаможник, площадка 2, яма «а»). Меншою кількістю представлена напівсферична форма — від 8 % (хут. Незаможник) до 17—18 % (Валява, Пекарі II). Миски із зооморфними деталями у вигляді ніжок, букраніїв тощо —

рідкісні (не більше 2 %), а здебільшого зовсім відсутні. Ще рідкіснішою є так зв. «закрита» форма — лише 2 екз. (Петропавлівка, хут. Незаможник). Відзначимо, що частка мисок у комплексах і співвідношення їхніх підтипів доволі сталі (рис. 2). Але на пізніх канівських пам'ятках стінки деяких конічних мисок набувають помітної опуклості, що наближує їх до півсферичних.

Друга за кількістю одиниць форма — *сферо-конічний посуд*, серед якого виділяються великі вузькогорлі та широкогорлі зразки та малих розмірів. Для канівської групи вони традиційні, їхній відсоток досить стабільний, а морфологічні ознаки доволі сталі. Простежено кілька тенденцій: зростання висоти розташування плічок, підкреслена опуклість стінок верхньої

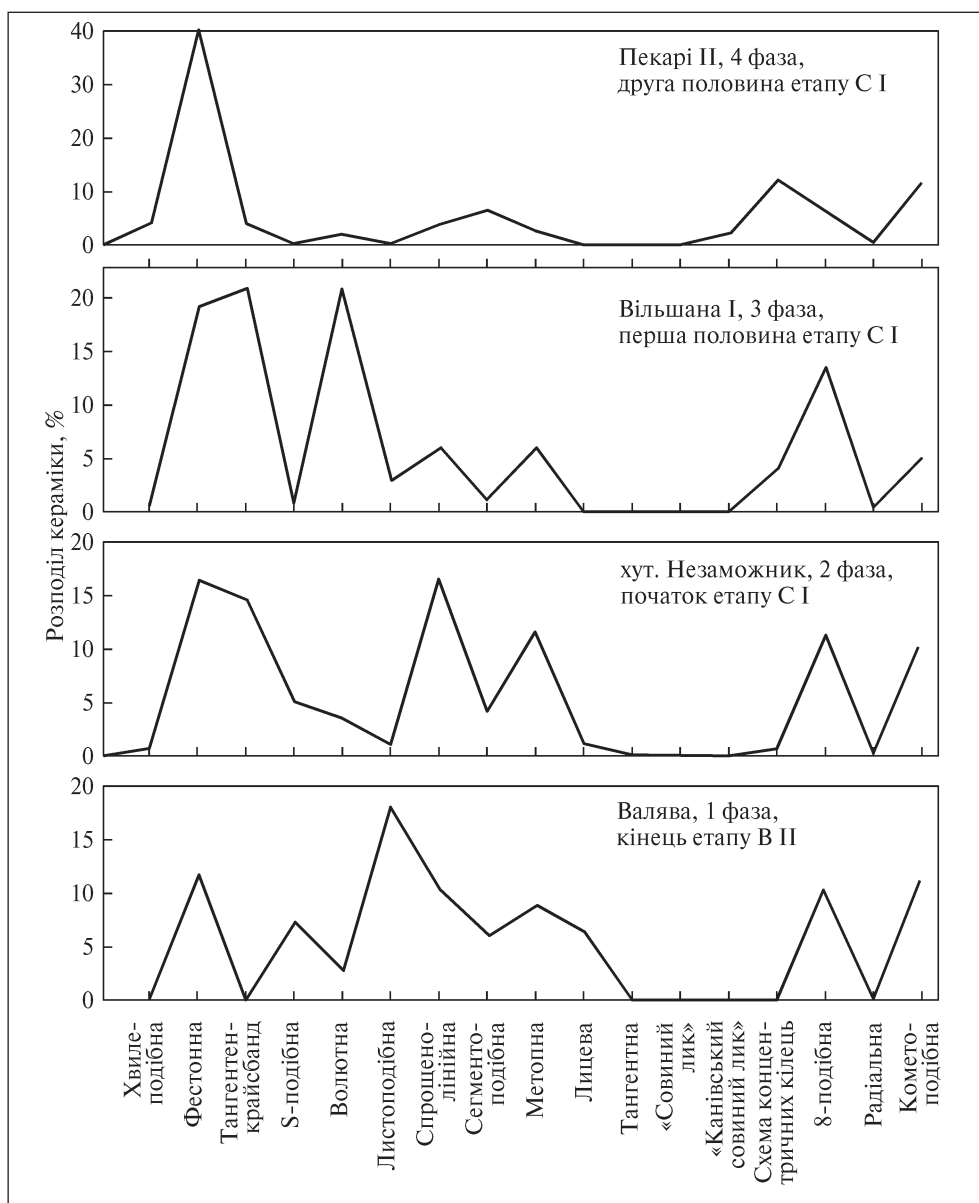

Рис. 3. Розподіл розписної кераміки канівського варіанту ЗТК за орнаментальними схемами

частини, поява плавно відігнутих вінець у пізніх комплексах.

Значне розповсюдження *біконічної форми* в «Західному Трипіллі» на етапі С I, спричинене змінами у техніці ліплення посуду закритих форм, майже не торкнулося канівських пам'яток. Тут біконічний посуд поодинокий і відомий або як «імпорт» (хут. Незаможник, Хлестунівка) з то-машівських поселень, або як імітація місцевими майстрами «західних» зразків (Вільшана I, Пекарі II), або зовсім відсутній. Найбільший відсоток він становить у Пекарях II — 0,8 %.

Горщики характерні для всіх канівських комплексів. Простежена тенденція поступового збільшення їхньої кількості від ранніх фаз — 0,2 % (Валява) до пізніх — 10 % (Пекарі

II). Водночас з'являються горщики з невисокими вінцями кратероподібної форми (Канів-Новоселиця I, Пекарі II).

Кратери за формою близькі до горщиків, але мають високі лійчасті вінця, діаметр яких рівний або більший за діаметр плічок. Простежується поступове зменшення частки цієї форми від 15 % (Валява) до повного зникнення (Пекарі II). Очевидно, що горщики і кратери розглядали як близькі у функціональному та, вірогідно, семантичному сенсі, що призвело, врешті решт, до заміщення архаїчної форми (кратера) на «сучаснішу» (горщик).

Кубки — традиційна форма для кераміки «Західного Трипілля». Вони є в усіх фазах канівських пам'яток і становлять від 4,0 % (Пе-

карі II) до 10,6 % (хут. Незаможник, яма 5). Ця форма, мабуть, найчіткіше відбиває загальні тенденції морфології посуду завдяки невеликим розмірам і, ймовірно, високій значущості в обрядовій діяльності. У найраніших пам'ятках відомі лише кубки з плавним тюльпаноподібним профілем і низько розташованими плічками (Валява). Кубки другої фази вже біконічні, однак плічка знаходиться нижче 1/2 висоти посудини, хоча зрідка трапляється і тюльпаноподібна форма (хут. Незаможник, яма «б»). У першій половині етапу С I вони біконічні, а плічка піднята вже на 1/2 висоти посудини (Вільшана I, Канів-Новоселиця I). Пізніше, у другій половині етапу С I, спостерігаються відхилення від «канонічних» зразків — стінки у верхній частині набули опуклості або, навпаки, розташовані майже горизонтально. Та все ж більшість із них біконічні, зокрема і кубки великих розмірів. У фінальній фазі — рубіж С I/С II — дещо вертається архаїчна тюльпаноподібна форма (1 екз. з Гришенців I).

Інші морфологічні типи представлені набагато меншою кількістю. Різний і ступінь їхнього поширення в певних фазах.

Кубкоподібний посуд — сфероконічної форми з високими тюльпаноподібними вінцями — поодинокі трапляються до середини етапу С I. Найбільше його знайдено на хут. Незаможник, де він становить від 1,0 до 7,3 % в різних об'єктах. На поселеннях другої половини етапу С I така форма невідома.

Амфори рідкісні в канівських комплексах. На пам'ятках, де ця форма представлена найбільшою кількістю — 0,5–1,0 % (Валява, Вільшана I), амфори часто виконані за володимирівсько-томашівською технологією.

Грушоподібна форма також рідкісна. Посуд цього типу є в усіх фазах, але в дуже незначній кількості: 0,8–1,0 % (Валява, хут. Незаможник), близько 2,0 % (Вільшана I) і 0,2 % (Пекарі II).

Покришки представлені поодинокими знахідками. Виділено два підтипи — шоломоподібні та ступкоподібні. Остання форма, яка в Середній Наддніпрянщині більше відома в групі сіролощеного посуду, доживає до найпізніших фаз (Пекарі II).

Мініатюрні копії посуду, які, безперечно, пов'язані з обрядовою діяльністю, ми також розглядаємо як окремий морфологічний тип. Такі знахідки рідкісні, але трапляються постійно і становлять зазвичай 0,5 %. Іноді їхня кількість сягає 1,8 % (хут. Незаможник, яма «а»).

Біноклеподібний посуд також відносять до ритуального. У канівських пам'ятках знайдено

всього 7 екз. і лише у двох ранніх фазах (Валява, Петропавлівка, хут. Незаможник).

Ріноподібна форма виділена нами для канівської кераміки попередньо. Це приземкуватий посуд з високою конічною шийкою, який можна вважати унікальним. По одному екземпляру його знайдено для кожної з чотирьох фаз, форма істотно трансформувалася в часі.

Основними орнаментальними схемами канівської кераміки є: фестонна, «тангентенкрай-сбанд», меандрова (в трьох варіаціях — S-подібна, листоподібна та волютна), спрощено-лінійна, сегментоподібна, метопна, «лицева», з концентричних кіл, хвилеподібна, радіальна, кометоподібна, 8-подібна та дуже трансформований «совиний лик» («канівський совиний лик»).

Кометоподібну і 8-подібну схеми використовували в оформленні мисок, хоча першою бувають прикрашені і чашоподібні розтруби біноклеподібного посуду. За ранніх фаз обидві схеми посідали кількісно приблизно рівні позиції, близько 10,0–12,7 % і 11,0–12,5 %, відповідно. Співвідношення змінюється, починаючи від середини етапу С I. Зокрема, у Вільшані I зменшується частка «комет» — 5 %, а 8-подібна схема становить 12 % (рис. 3).

Саме тоді в оздобленні мисок починає активно застосовуватися *схема концентричних кіл* — 4 % (Вільшана I). Трапляється вона і на кубках, але рідше. Ще актуальнішою вона стала в другій половині етапу С I, де становить 13 % (Пекарі II). Тоді ж зменшується відсоток 8-подібної схеми — 6,5 %, а кометоподібна представлена 13 %.

Спрощено-лінійна схема об'єднує кілька варіацій, створених мінімальною кількістю елементів. Ці варіації використовували і як самостійні схеми, і як доповнення до інших. Трапляються вони на посуді практично всіх форм, на мисках тощо. В канівських колекціях спрощено-лінійна схема займає досить вагоме місце, особливо, за ранніх фаз — від 11 % (Валява) до 17 % (хут. Незаможник). Надалі її частка зменшується до 6 % (Вільшана I) і 4 % (Пекарі II).

Фестонну схему широко застосовували в оформленні основного орнаментального фризу на посуді закритих форм. На мисках, із внутрішнього боку вінець кратерів, сфероконічного посуду тощо «фестони» були додатковим елементом. Іноді вони прикрашали і зовнішню сторону напівсферичних мисок. Цю схему можна вважати основною для канівської групи. Починаючи від появи локальної групи, коли «фестони» вже становили 12,7 % (Валя-

ва), їхня частка неухильно зростала, сягаючи 41 % на останніх фазах (Пекарі II).

Меандрова схема добре відома в канівських розписах у всіх фазах. Вона трапляється не тільки на посуді закритих форм, а іноді й на мисках і «біноклях». Однак ступінь використання певних варіацій меандру різний. Так, частка *S-подібної варіації*, представлена у Валяві 7,9 %, на хут. Незаможник зменшується до 5 % і, наближуючись до мінімуму у Вільшані I, повністю відсутня в Пекарях II. «*Волюти*» — спіралі з листоподібним закінченням — є в усіх фазах у незначній кількості. Несподіване зростання зацікавленості у волютній варіації спостерігається у Вільшані I, де вона сягає 20 %. У той же час у Каневі-Новоселиці I «волюти» з'явилися на мисках. Тут відбулася трансформація парних «волют» у вертикальні біконічні фігури, що розділяють фриз «канівського совиного лику». До волюотної близька *листоподібна варіація* — коли дві спіралі, розташовані назустріч одна одній, з'єднані листоподібною фігурою. Провідна у Валяві (19 %) надалі вона представлена дуже невиразно та відсутня в Пекарях II. У пізніх фазах деградовані елементи «волют» іноді були задіяні в інших схемах як додаткові.

В оздобленні кубків використовували *метопну* (для малих форм) і *сегментоподібну* (для великих форм) схеми. Враховуючи досить стабільний відсоток кубків, частка цих схем — 2—10 % і 1—5 % — напряму залежить від кількості цих форм у колекціях, а також від ступеню їхньої збереженості. Поодиноким є оформлення метопами вінець кратера (Валява).

«*Лицеву*» схему можна віднести до найрідкісніших. Досить виразно вона представлена у Валяві — 6,4 % — та відома лише на синхронних їй пам'ятках і трапляється навіть на мисках. Надалі вона швидко зникла з канівської кераміки.

Схема «тангентенкрайсбанд», майже невідома у Валяві, в першій половині етапу С I посіла одне з провідних місць у розписі посуду закритих типів — 15—20 %. У пізніх фазах її частка знижується до 4 %.

Тангентна схема, яка посідає провідне місце в орнаменталі посуду томашівської групи, на канівських пам'ятках відома лише за поодинокими імпортом звідти.

Хвилеподібна і радіальна схеми також представлені рідко, але на виробих місцевого канівського походження.

Схема «совиний лик» в її класичному вигляді в орнаментах посуду канівської групи неві-

дома, хоча її окремі елементи — концентричні кола з чорним у центрі — використовували досить часто. Схему, де ці елементи розташовані в одному горизонтальному фризі та розділені вертикальними бітрикутними фігурами (трансформовані «волюти»?) ми назвали «канівський совиний лик». Його бітрикутні фігури мають дещо спільне з відомими антропоморфними зображеннями з Петрен, Бринзен і Бернашівки. Антропоморфне зображення з останньої також розташоване в схемі «совиний лик», розділяючи композиції з концентричних кіл (Ткачук 1993, с. 97, рис. 8, 5).

«*Канівський совиний лик*» вперше з'явився в середині етапу С I і вже в Пекарях II становить близько 2 %. Найчастіше він комбінується з «фестонами». Основна композиція — концентричні кола з чорним у центрі — може бути вписана в інші схеми (фестонну, трансформований «тангентенкрайсбанд») як окремий елемент. Розповсюдження «канівського совиного лику» співпало з піком популярності схеми концентричних кіл. Можливо, що обидві вони сприймалися як стилістично і навіть семантично близькі.

Як окрема підгрупа розписного посуду розглядаються вироби, аналогічні за технологією виготовлення, але прикрашені візерунками із заглиблених ліній, поверхня між якими пофарбована в темно-червоний колір. Їхня кількість незначна — до 0,1 %, і така кераміка трапляється в ранніх фазах. Найтиповішою можна вважати грушоподібну форму. Декор у вигляді заглиблених жолобчастих або прокреслених ліній, скомпонованих у хвилясті стрічки по чотири та більше, відзначається недбалістю та недосконаліми прийомами виконання. Часто він нанесений гребінцем аналогічно «розчосам» на «кухонних» горщиках. Останній прийом виявлений на низці поселень (Валява, Петропавлівка, хут. Незаможник, Городище II Вільшанське). Всі ознаки наочно свідчать про відмирання заглибленої техніки орнаменталі, що і відбулося на пізніших поселеннях регіону.

Окрім композицій, що створюють основу сюжету, в орнаментах є й самостійні мотиви, що доповнюють його або постають як окремі знаки, не пов'язані з основною композицією. Виділяються краплеподібні мотиви по краю вінець, зафарбовані кола, напівовали або овали, півмісяць, лінзоподібні фігури, заштриховані скісними рисками, іноді з повздовжньою лінією посередині («колосок», «зернина», оригінальні заштриховані овали з Бобриці), короткі відрізки смужок, заповнені поперечни-

ми короткими рисками — так зв. «драбинки», короткі лінії з поперечними рисками у вигляді «гребінця», стилізовані зображення рослин у вигляді перевернутої «ялинки». Дуже характерні для канівської кераміки стилізовані зображення тварин («собаки»). Найбільше деталізовані походять з Квіток I, Переможенців і Новоселиці I.

До прикметних виключно канівській кераміці мотивів можна віднести так зв. «роз'єднане деревце» з двох коротких вертикальних відрізків з короткими «гілками», що по обидва боки відходять догори навскіс. Починаючи з Новоселиці I, воно є частим елементом у орнаментах посуду з канівських пам'яток. Як варіант цього мотиву можна розглядати один відрізок з аналогічними «гілками», але тільки з одного правого боку — «одностороннє деревце» (Пекарі II).

Додамо, що протягом етапу С I кількість окремих знаків-символів у орнаментальних схемах збільшується, сягаючи піку в Пекарях II. Кількість посуду, оздобленого зафарбованими колами, «колосками», півмісяцями з «війками», зооморфними зображеннями зростає вдвічі-втричі. Ймовірно, що подальшим розвитком цих мотивів була поява «роз'єданого деревця» з третім центральним відрізком-«стовбуром» (Грищенці I).

Таке підвищене використання максимальної кількості знаків-символів є характерним для прикордонних локальних угруповань, відбиваючи таким чином напруження та кризи суспільств (Ткачук 1993, с. 98). Саме це явище ми спостерігаємо на кераміці канівських поселень другої половини етапу С I.

Аналіз розписного посуду надає можливість деякою мірою вирішити питання взаємостосунків канівського та володимирівсько-томашівського населення. Кількісні показники, наведені С.М. Рижовим, указують на менший відсоток мисок на тлі канівської групи: володимирівська група 18—19 %, небелівська 46 %, томашівська 33 %. У них ширший асортимент форм. Домінує біконічна — від 7 % у небелівських до 22 % у томашівських фазах. Досить сталим відсотком на всіх фазах представлені амфори (2,3—5,8 %), грушоподібний посуд (2,7—5,8 %), покритишки (1—3 %), «біноклі» (від 2,0—2,6 % на ранніх до 0,7 % на пізніх фазах) (Рижов, 1999а, с. 407, рис. 108; с. 412, рис. 113).

Спостерігаються й розбіжності між групами за орнаментациєю. Тенденції у розвитку оздоблення посуду володимирівсько-томашівського варіанта ЗТК вказують на провідну роль 8-подібної та спрощено-лінійної схем у оформ-

ленні мисок. На посуді закритих форм «фесто-ни» актуальні лише на ранніх фазах. Надалі їхня кількість не перевищує 5 % і знижується до мінімуму наприкінці етапу С I. З меандру провідне місце обіймає S-подібна варіація і лише від середини етапу С I її змінюють «волюти». Саме останнім можна пояснити несподівано високий відсоток «волют» у Вільшані I, мешканці якої мали контакт з томашівським населенням у той час. «Лицева» схема представлена в усіх фазах (6—16 %), а «тангентенкрайсбанд» (4—5 % у небелівських і першій томашівській фазах) швидко змінилася «тангентами». Нарешті, «совиний лик», наявний від часу Володимирівки, існує пізніше лише в класичному вигляді і представлений від 2 % до десятих відсотка (там само).

Але попри простежені відмінності у морфолого-стилістичних характеристиках у канівському та володимирівсько-томашівському варіантах ЗТК помітні спільні тенденції. Це вже згадане зближення конічної та півсферичної форм мисок, а також зменшення з часом числа морфологічних типів, збільшення кількості горщиків за рахунок кратерів тощо. Ці зміни були зафіксовані у найпізніших томашівських пам'ятках (Круц, Рижов 1985, с. 52).

Отже, в розписній кераміці канівської групи наочно простежуються локальні особливості. Це демонструє і асортимент морфологічних типів, і надання переваг певним орнаментальним схемам. Провідне місце серед орнаментів займає фестонна схема. Активно використовували «тангентенкрайсбанд» і окремі варіації меандру. У пізніх фазах широко застосовується схема концентричних кіл, з якою перегукується «канівський совиний лик», що виник з окремих елементів раніших орнаментів (рис. 3).

Самобутність і поступовий розвиток канівської кераміки ще переконливіше ілюструють зміни в наборі морфологічних типів посуду, який різко скорочується в другій половині етапу С I. У пізніх канівських комплексах домінує сфероконічний посуд і горщики, а такі форми як біконічна, грушоподібна, амфори та інші наявні в мінімальній кількості або їх зовсім немає (рис. 2).

Нарешті, технологія виготовлення канівської кераміки (безумовно, з урахуванням регіону розповсюдження) виключає її змішування з керамічними виробами сусідніх локальних явищ, зокрема володимирівсько-томашівського варіанту ЗТК. Тільки одна спроба поєднання технологій, що відбулася у Вільшані I, була короткочасною і, як видно, невдалою — нині відома лише одна пам'ятка такого типу.

В подальшому розвиток канівської кераміки йшов самостійно, а її наявність фіксується в Середній Наддніпрянщині навіть після розпаду групи на рубежі етапів С I/С II.

Наприкінці висловлюємо щиру подяку колегам-трипільцзнавцям В.О. Круцу, С.М. Рижову, М.Ю. Відейку за надані консультації. Загалом, представлена праця навряд чи була б здійснена без проведеного ними кропіткого аналізу матеріалів сусідніх регіонів Наддніпрянщини та Буго-Дніпровського межиріччя, до результатів якого автор постійно звертався.

Актуальные проблемы изучения древнего гончарства. — Самара, 1999.

Балановский А.В., Сингатулин Р.А., Овчинников Э.В. Новые подходы к изучению керамики трипольской культуры // Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 2001 году. — Саратов, 2003. — **5**. — С. 150—156.

Бузян Г.Н. Новые позднетрипольские памятники на Левобережье Днепра // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э. Мат-лы Межд. археолог. конф. — Тирасполь, 1994. — С. 70—73.

Бузян Г.М. Дослідження пізньотрипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава // Переяславська земля і світ людини. Мат-ли конф. — К.; Переяслав-Хмельницький, 1998. — С. 4—7.

Видейко М.Ю. Каневская группа трипольских поселений // Современные историко-археологические исследования. — К., 1987. — С. 61—66 (Деп. в ИНИОН АН СССР 2.02.1989, № 36853).

Видейко М.Ю. Локальные группы трипольской культуры на Среднем Днепре // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V век н. э.: Мат-лы межд. археолог. конф. — Тирасполь, 2002. — С. 60—62.

Генинг В.Ф., Бунятян Е.П., Пустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). — К., 1990.

Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977.

Круц В.О., Рижов С.М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. — 1985. — **51**. — С. 45—56.

Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981.

Мовша Т.Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілья // Археологія. — 1972. — **5**. — С. 3—23.

Мовша Т.Г. Петренська регіональна група трипільської культури // Археологія. — 1984. — **45**. — С. 10—23.

Мовша Т.Г. Томашевская локальная группа Трипольско-кукутенской общности // Studia Praehistorica. — 1988. — **9**. — С. 84—110.

Мовша Т.Г. Трипільсько-кукутенська спільність — феномен у стародавній історії Східної Європи (до проблеми виділення культур) // ЗНТШ. — 1993. — Т. ССХХV (Праці історично-філософської секції). — С. 24—58.

Овчинников Е. Трипільська культура на Канівщині // Трипільська цивілізація у спадщині України. Мат-ли та тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. 110-річчю відкриття трипільської культури. — К., 2004. — С. 288—299.

Овчинников Е.В. Трипільське поселення біля с. Валява (до питання про походження пам'яток канівської локальної групи) // Кам'яна доба України. — К., 2005. — **7**. — С. 201—210.

Овчинников Е.В. Трипільське населення Нижнього Поросья (етапи В II—С I). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2007.

Овчинников Э.В. Расписная керамика каневской группы Кукутень-Триполья // Ранньоземлеробські культури Буго-Дніпровського межиріччя: проблеми, дослідження. Мат-ли Міжн. наук.-практ. конф. — Умань, 2009. — С. 33—49.

Овчинников Е.В. «Кухонна» кераміка канівського та володимирівсько-томашівського локальних варіантів Західного Трипілья: порівняльний аналіз // Актуальні проблеми археології. Тези Міжн. наук. конф. на пошану І.С. Винокура. — Тернопіль, 2010. — С. 22—23.

Овчинников Э.В. Расписная керамика каневской группы «Западного Триполья» (по материалам поселения хут. Незаможник) // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. — К., 2010а. — С. 18—26 (Серія «Археологія і давня історія України». — **3**).

Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.). — М., 1949 (МИА. — **10**).

Пассек Т.С. Пороська археологічна експедиція за 1945 р. // АП. — 1949а. — **1**. — С. 209—222.

Рижов С.М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1993. — **№ 3**. — С. 101—114.

Рижов С.М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1999.

Рижов С.М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело. Дис. ... канд. істор. наук // НА ІА НАНУ, 1999а. — Ф. 12, № 789.

- Рыжов С.М. Расписная керамика томашовской группы трипольской культуры // *Stratum plus*. — 2000. — № 2. — С. 459—473.
- Рыжов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілья на території України // О. Ольжич. *Археологія*. — К., 2007. — С. 437—477.
- Сайко Э.В. Техническая организация керамического производства раннеземледельческих культур // *Studia Praehistorica*. — 1984. — 7. — С. 131—152.
- Ткачук Т.М. Знакова система Трипільської культури // *Археологія*. — 1993. — № 3. — С. 91—100.
- Ткачук Т.М. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток // ЗНТШ. — Львів, 2002. — Т. 244. — С. 89—114.
- Цвек Е.В. Гончарное производство племен трипольской культуры // *Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине*. — К., 1994. — С. 55—95.
- Якубенко О.О. Трипільська розписна пластика з розкопок В.В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію. До 150-річчя від дня народження. — К., 2000. — С. 125—148.

Надійшла 10.02.2011

Э.В. Овчинников

РАСПИСНАЯ КЕРАМИКА КАНЕВСКОЙ ГРУППЫ КУКУТЕНЬ-ТРИПОЛЬЯ

Поданы результаты анализа расписной керамики одного из локальных вариантов «Западного Триполья» (ЗТК) — каневской группы, проведенного с максимальным учетом признаков — технологических, морфологических и стилистических.

К технологическим особенностям относится использование ожелезненных глин, где отощителем служила естественная примесь пылевидного песка. Такое сырье использовано для 70—90 % керамики. Обжигалась расписная керамика всегда в окислительной среде (700—900 °C), приобретая разные оттенки оранжевого цвета. Качество изделий высокое, черепок крепкий, легкий. Однако в позднейших поселениях более 50 % керамики имеет низкое качество, плохо обожжена и рассчитана, возможно, на кратковременное использование. Это может объясняться кризисом гончарного производства накануне распада каневской группы.

По форме посуда делится на 13 типов: миски, сосуды сфероконической, биконической, грушевидной, реповидной форм, горшки, кратеры, кубки, кубковидные, амфоры, крышки, биноклевидные предметы и миниатюрные копии сосудов. Некоторые из них, в свою очередь, делятся на подтипы и варианты. Доминирующей формой является сфероконическая, для большинства форм типичны округлые плечики. Биконичность и острореберность не имела широкого распространения и характерна, в основном, для кубков.

Основными орнаментальными схемами для каневской керамики являются: фестонная, «тангентенкрайсбанд», меандровая (ее вариации: S-образная, листовидная, волютная), упрощенно-линейная, сегментовидная, метопная, «лицевая», схема концентрических кругов, волнообразная, радиальная, кометообразная, 8-видная, очень трансформированный «совиный лик» («каневский совиный лик»). Ведущее место занимает фестонная схема, активно использовали «тангентенкрайсбанд» и отдельные вариации меандра. В поздних фазах широко применялась схема концентрических колец, с которой перекликается «каневский совиный лик». Сочетание окраски отдельных зон поверхности с декором в виде углубленных линий встречается только на ранних памятниках. Количество такой посуды меньше десятой доли процента. Все признаки свидетельствуют об отмирании углубленной техники, что и происходит в поздних фазах.

Отдельные знаки-символы служат дополнениями к основной схеме. Кроме широко распространенных закрашенных кругов, линз, полумесяцев и т. п., часто встречаются изображения «летающего пса». Появляются мотив «разделенное дерево» и его разновидности — «однобокое дерево», «разделенное дерево» с третьей центральной линией-«стволом».

Сравнительный анализ каневских и владимировско-томашовских керамических изделий показывает их самобытность и обособленность. Выявлены и общие тенденции, достигающие пика на поздних фазах. Это минимизация в наборе форм и орнаментальных схем, перенасыщение схем отдельными знаками-символами. Последнее является обычно отражением напряженности и кризисного состояния обществ, в нашем случае — каневского и владимировско-томашовского. Таким образом, наглядно представлен процесс развития керамических комплексов обоих локальных вариантов «Западного Триполья» как параллельный и синхронный, длящийся с конца этапа В II и на протяжении всего этапа С I.

E.V. Ovchinnikov

PAINTED CERAMICS OF KANIV GROUP OF CUCUTENI-TRYPILLYA

Presented are the results of the analysis of Kaniv group, one of local variants of the «Western Trypillia», conducted with the maximum consideration of indications: technical, morphological, and stylistic.

Technological peculiarities include the usage of iron-rich clays, where natural admixture of fine sand was a leaner. Such raw material was used in 70—90 % of ceramics. Painted ceramics was always burned in oxidant layer

(700—900 °C), and obtained various tints of orange colour. Products quality is high; the crock is solid and light. However, in the latest settlements, more than 50 % of ceramics were of low quality, bad burned and perhaps were considered for a short-term usage. It is probably explained by the crisis in pottery production on the eve of the Kaniv group collapse.

Based on their forms, the vessels are divided into 13 types: bowls, pear-shaped vessels and vessels of sphericon, biconical, and napiform shapes, jugs, craters, cups, cup-shaped vessels, amphorae, lids, binocular-shaped objects, and miniature copies of vessels. Some of them, in their turn, are divided into sub-types and variants. Sphericon form dominates; rounded shoulders are typical for most of the forms. Biconical and sharp-edged forms were not widely used and were peculiar mostly for cups.

Main ornamental schemes for Kaniv group ceramics are the following: festoons, «Tangentenkreisband», meander (its variants: S-like, leaf like, and volute), linear simplified, segment-shaped, metope-shaped, «facial», concentric circles scheme, wave-like, radial, comet-like, figure-eight shaped, heavily transformed «owl's face» («owl's face of Kaniv»). Festoon scheme is the leading one; «Tangentenkreisband» and some meander variations widely used. Scheme of concentric circles, which have something in common with «owl's face of Kaniv», was widely used in the late phases. Combination of painting on certain zones of surface with the deep lines decoration is known only from the early monuments. Number of such vessels is less then tenth of a percent. All the features testify for the deep technique fading, which happened in the late phases.

Certain signs-symbols accomplish the main scheme. Besides the widely spread painted circles, lenses, crescents, etc., depictions of a «flying dog» were often used. A «divided tree» motif and its variants «one-sided tree», «divided tree» with the third central line, «a trunk», appear.

Comparative analysis of Kaniv and Volodymyrivka-Tomashivka types of ceramic production shows their originality and insulation. General tendencies which reach the pick in the late phases are determined. They are the minimization in set of forms and ornamental schemes, oversaturaion of schemes with some signs-symbols. The latter usually reflects the tension and the crisis state of societies, in our case, Kaniv and Volodymyrivka-Tomashivka groups. Consequently, a development process of ceramic complexes of both local variants of the «Western Trypillya» is vividly presented as parallel and synchronous, and lasting since the end of the B II stage and during all the C I stage.

М.І. Ніколаєв

ХРОНОЛОГІЯ ДЕКРЕТУ НА ЧЕСТЬ ПРОТОГЕНА НА ГРУНТІ СИНХРОНІЗАЦІЇ ЕПОНІМНОГО КАЛЕНДАРЯ ОЛЬВІЇ

Синхронізація епонімного календаря дозволила деталізувати соціально-політичну історію Ольвії ранньоелліністичного часу, зокрема запропонувати хронологічну модель подій декрету на честь Протогена.

Ключові слова: Ольвія, просопографія, соціально-політична історія, лапідарні написи, декрет на честь Протогена, датування, синхронізація епонімного літочислення.

Майже два сторіччя не припиняється дискусія щодо хронології визначної лапідарної пам'ятки античності — ольвійського декрету на честь Протогена (IOSPE, I², № 32; далі — Декрет; див.: Латышев 1887; Книпович 1966; Каришковський 1968; Виноградов 1989; Щукін 1989; Русяєва 1993; Бруяко 1999; Отрешко 2009; Снитко 2010 та ін.). Навіть лунають голоси, що датування цього документу, ймовірно, ніколи не буде уточнене (Андреева 2004).

Але інструментарій науки поповнюється, і методика її вдосконалюється. Зокрема, на підставі синхронізації (в першому наближенні) епонімного календаря Ольвії (IOSPE, I², № 201;

далі — Каталог: рис. 1) створені основи ольвійської родової просопографії IV—I ст. до н. е., а традиційні методи датування лапідарних написів Ольвії (палеографічний, мовний, формулярний) доповнив просопографічний, за яким датування написів провадиться на ґрунті хронології персонажів цих написів і/або їхніх родичів-предків, сучасників, нащадків (Николаєв 2008; 2010). Зазначимо, що просопографія застосовувалася для датування Декрету й раніше. Однак недоліком багатьох попередніх досліджень було уявлення про Декрет і Каталог як про синхронні документи (Николаєв 2010).

Таким чином, мета цієї статті — подальша деталізація соціально-політичної історії Ольвії в ранньоелліністичний час і вивчення хроно-

логії Декрету на ґрунті просопографічного методу датування ольвійських лапідарних написів IV—I ст. до н. е. Зовнішньополітичний аспект Декрету (походження та пересування племен) не розглядається. Оскільки Декрет — це хроніка, то вивчення його зводиться до двох задач. Перша — встановити хронологічний діапазон подій Декрету, про які ще В.В. Латишев писав, що «було б, звичайно, дуже цікаво визначити, хоча б загально, протягом якого часу користувалася держава щедротами Протогена» (Латышев 1887, с. 110), друга — дату його створення.

1. Датуванню Декрету (рис. 2) присвячено багато праць. В узагальнюючій статті (Крижицький, Крапівіна, Лейпунська 1994, с. 38) він датований від середини III ст. до початку II ст. до н. е. Проте синхронізований у першому наближенні епонімний календар Ольвії — Каталог — дозволяє вже на початковому етапі дослідження обмежити цей діапазон. Декрет згадує двох жерців-епонімів: Гіродора й Плістарха. У вцілілому фрагменті другого стовпчика Каталогу (217—174 рр. до н. е.) їхніх імен немає. Це означає, що події Декрету приховані в хронологічній лакуні (290—218 рр. до н. е.) Каталогу. Другим орієнтиром на початковому етапі є присутність роду Протогенів (прадід, дід, батько й онук Протогена) в Каталозі; ще в ньому є як епонім 294 р. до н. е. один із персонажів Декрету, батько Протогена Гіеросонт. Також важливим хронологічним орієнтиром є напис-присвята Євніка Євдорова, онука Протогена, епоніма 184 р. до н. е. (Русяєва, Крапівіна 1992). Перераховані орієнтири дають підставу вважати, що події, змальовані в Декреті, були відображені у верхній половині хронологічної лакуни Каталогу.

У Декреті згадується багато осіб, але об'єктом вивчення є тільки вихідці з елітних родів: жерці-епоніми Гіродор і Плістарх, архонт Дімокон, громадянин Аристократ, евергет Протоген і його батько Гіеросонт. Предки й нащадки цих осіб зафіксовані і в Каталозі, що пригодиться нам для обчислення хронології подій Декрету. Проблема (з позиції родової просопографії) полягає в тому, що в Декреті не наведені патроніми персонажів, за винятком Протогена. Також зауважу, що просопографічний метод датування написів використовує всю доступну інформацію про предків і нащадків персонажів у вцілілій частині Каталогу. Через це той факт, що події Декрету потрапили в хронологічну лакуну, дещо ускладнюючи дослідження, не створює нездоланих перешкод. Сказане дозволяє окреслити таку послідов-

1	ΥΡΗΣΙΒΙΟΣΑΕΩΚΡΑΤ
	ΔΙΟΝΥΣΙΟΣΑΡΙΣΤΕΙΔ
	ΗΡΟΔΟΤΟΣΜΗΤΡΟΔ
	ΗΡΟΣΩΝΗΡΟΔΩΡΟΥ
5	ΣΤΑΦΥΛΟΣΗΡΟΔΩΡΟ
	ΕΠΙΚΟΥΡΟΣΔΡΑΣΤΟΥ
	ΦΙΛΩΝΙΔΗΣΚΑΛΑΑ
	ΔΗΜΟΚΩΝΕΥΒΙΟΤΟ
10	ΝΙΚΟΚΑΝΣΕΚΑΤΕΩΝΥΜ
	ΠΑΝΤΑΚΑΝΣΙΚΕΣΙΟ
	ΑΡΙΣΤΟΚΡΙΤΟΣΠΟΣΕΙΔΩΝΙ
	ΦΙΛΙΣΚΟΣΗΡΟΔΩΡΟΥ
	ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΗΣΑΡΙΣΤΩΝ
	ΚΑΝΣΑΡΙΣΤΩΝΟ
15	ΑΛΦΗΟΣΠΟΣΕΙΔΩΝΙΣ
	ΚΑΛΑΙΠΠΟΣ ΑΔΑΙΝΙΚ
	ΕΥΔΩΡΟΣΠΡΩΤΕΝ
	ΛΒΟΝΤΟΜΕΝΗΣΙΚΕΣ
	ΕΥΞΕΝΟΣΚΑΛΑΙΣΤΡΑΙ
20	ΦΙΛΑΤΗΣΑΕΩΝΙΔΟΥ
	ΖΩΙΛΑΟΣΠΕΔΙΕΩΣ
	ΠΟΛΥΚΡΑΤΗΣΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΥΑΡΙΣΤ
	ΓΟΡΓΙΑΣΕΥΒΙΟΤΟΥ ΕΥΒΙΟΤΟΣ
	ΘΡΑΣΥΔΑΜΑΣΑΡΙΣΤΩΝΟΣΚΩΝΩΝΒΗ
25	ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣΕΠΙΚΡΑΤΟΥΚΛΕΟΜΒΡΟΤΟΣΠΑΝΤΑ
	ΙΚΕΣΙΟΣΑΡΙΣΤΩΝΟΣ ΧΑΙΡΗΜΩΝΝΙΚΗΡΑΤΟΥ
	ΠΟΛΥΜΗΝΙΟΣΜΕΝΩΝΟΣΚΑΛΑΙΚΡΑΤΗΣΝΙΚΗΡΑΤΟΥ ΕΥΡ
	ΚΑΛΑΙΝΙΚΟΣΦΙΛΩΞΕΝΟΥ ΑΓΑΘΙΝΟΣΔΗΜΟΚΩΝΤΟΣΕΥΡ
	ΕΥΡΗΜΩΝΤΙΜΗΣΙΘΕΟΥ ΑΡΙΣΤΩΝΝΙΚΗΡΑΤΟΥ ΕΥ
30	ΑΓΑΘΙΝΟΣΑΝΤΙΜΗΝΙΟΣΤΡΟΣΜΥΣΒΟΣΠΟΡΙΧΟΥ ΑΓ
	ΘΕΟΚΥΔΗΣΠΑΓΚΡΑΤΟΥ ΜΕΝΑΝΔΡΟΣΕΚΑΤΩΝΥΜΟΥΠΟΣ
	ΔΙΣΤΕΦΗΣΣΕΣΤΙΑΙΟΥ ΑΓΑΘΙΝΟΣΔΗΜΑΧΟΥ ΑΠΟ
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣΕΥΔΩΡΟΥ ΙΚΕΣΙΟΣΠΟΛΥΞΕΝΟΥ ΔΑΙΚ
	ΕΥΦΡΟΝΙΟΣΜΗΤΡΟΔΩΡΟΥΠΑΝΤΑΚΑΝΣΑΕΩΔΑΜΑΝΤΟΣΔΗΜ
35	ΠΑΙΣΤΩΝΑΞΕΝΙΚΗΡΑΤΟΥ ΣΤΑΦΥΛΟΣΗΡΟΔΩΡΟΥ
	ΠΟΣΕΙΔΩΝΙΟΣΑΡΙΣΤΟΚΡΙΤΟΥΙΚΕΣΙΟΣΠΑΝΤΑΚΑΕΟΥΣ
	ΕΚΑΤΕΩΝΠΑΝΤΑΚΑΕΟΥΣ ΚΡΙΤΟΣΝΙΚΗΡΑΤΟΥ
	ΙΚΕΣΙΟΣΣΩΚΡΑΤΟΥΣ ΔΑΙΚΡΑΤΗΣΑΡΙΣΤΟΔΗΜΟΥ
	ΠΟΛΥΜΕΔΩΝΑΕΩΚΡΑΤΟΥΣΕΥΒΙΟΤΟΣΜΗΤΡΟΔΩΡΟΥ
40	ΚΛΕΟΜΒΡΟΤΟΣΠΑΝΤΑΚΑΕΟΥΣΔΙΟΝΥΣΙΟΣΒΟΤΤΥΛΟΥ
	ΑΝΣΥΝΜΑΧΟΣΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΩΣΙΣΤΡΑΤΟΣΝΥΜΦΩΔΩΡΟΥ
	ΑΡΙΣΤΩΝΘΕΟΚΑΕΟΥΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣΡΟΒΟΥΛΟΥ
	ΜΕΝΕΚΡΑΤΗΣΘΕΟΚΑΕΟΥΣ ΦΙΛΑΤΗΣΑΕΩΔΑΜΑΝΤΟΣ
	ΒΑΤΑΚΟΣΤΙΜΟΘΕΟΥ ΝΟΥΜΗΝΙΟΣΙΚΕΣΙΟΥ
45	ΕΥΡΗΣΙΒΙΟΣΠΑΝΔΙΟΝΟΣ ΙΚΕΣΙΟΣΑΕΩΔΑΜΑΝΤ
	ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΗΣΘΕΟΚΑΕΟΥΣ ΕΥΜΕΝΙΣΣΥΡΙΣΚΟΥ
	ΤΙΜΟΘΕΟΣΠΑΡΜΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣΑΓΡΟΤΕ
	ΑΘΗΝΑΙΟΣΠΟΛΥΞΕΝΟΥ ΤΙΜΕΑΣΘΕΟΓΙΤΟΥ
	ΟΡΦΕΒΟΥΛΟΣΕΥΒΙΟΤΟΥ ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟΣΤ
50	ΔΗΙΜΑΧΟΣΟΡΦΕΒΟΥΛΟΥ ΝΙΚΗΡΑΤΟΣΕΥΡΗ
	ΙΚΕΣΙΟΣΠΑΝΤΑΚΑΕΟΥΣ ΕΥΡΗΣΙΒΙΟΣΔΗ
	ΑΡΙΣΤΩΝΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΟΥΣ ΠΑΝΤΑΚΑΝΣΑ
	ΝΙΚΟΣΤΡΑΤΟΣΝΙΚΟΚΑΕΟΥΣ ΔΗΜΟΚΩΝ
	ΦΙΛΟΜΗΛΟΣΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΥΝΙΚΟΣΕ
55	ΘΕΟΔΕΚΤΗΣΗΡΟΔΩΡΟΥ ΝΙΚΗΡΑΤ
	ΑΘΗΝΑΙΟΣΗΡΟΔΩΡΟΥ ΗΡΟΦΙΛ
	ΑΘΗΝΩΔΩΡΟΣΜΟΧΟΥ ΑΕΩΔΑ
	ΑΜΥΝΤΩΡΑΘΗΝΩΔΩΡΟΥΔΑΜ
	ΑΡΙΣΤΟΚΑΝΣΕΥΡΗΜΟΝΟΣ ΑΕ
60	ΑΠΟΛΛΩΔΩΡΟΔΙΩΔΩΡΟΥ ΙΚΕ
	ΑΝΤΙΜΗΝΙΩΣΠΑΓΑΘΙΝΟΥ ΠΙ
	ΑΕΩΚΡΑΤΗΣΠΟΛΥΜΕΔΑΝΤΟΣ
	ΗΡΟΣΩΝΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥΣ
	ΔΑΜΑΣΟΣΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΟΥ

Рис. 1. Каталог епонимів Ольвії (IOSPE, I², № 201)

ність дослідження: а) з'ясування належності персонажів Декрету до конкретних родів (отождження); б) побудова фрагментів їхніх родовідних гілок; в) розрахунки хронології персонажів, що мають імена, аналогічні зазначеним у Декреті, на ґрунті основного закону генеалогії та традиції чергування імен; г) побудова хронологічної моделі подій Декрету та її аналіз.

2. Отже, головний персонаж Декрету — Протоген, син Гіеросонта (Πρωτογένης Ηιεροσώντους) був вихідцем із старовинного роду Протогенів,

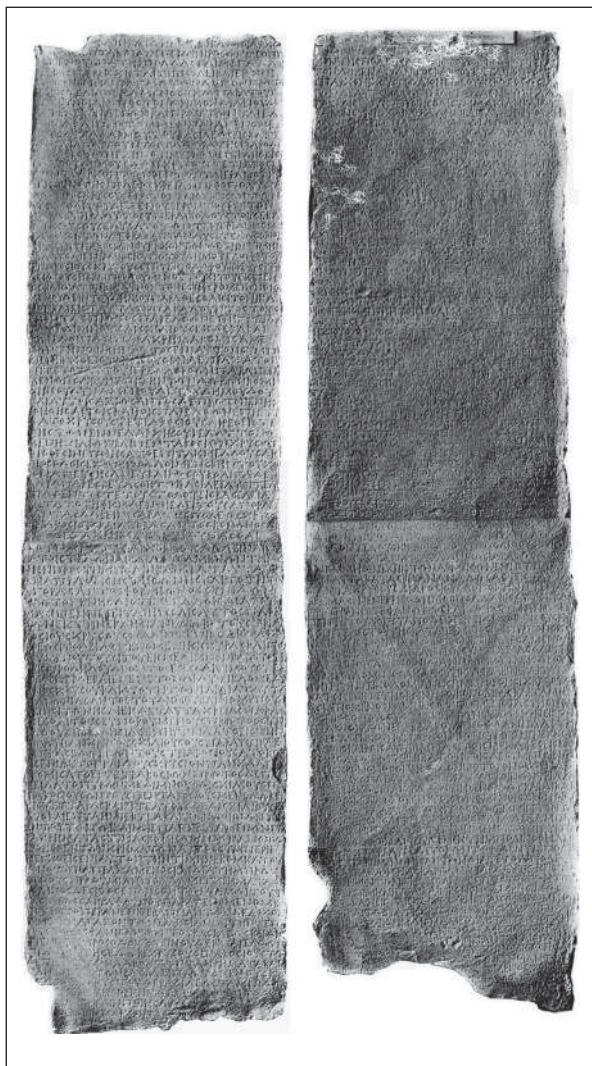

Рис. 2. Декрет на честь Протогена (IOSPE, I², № 32)

який і дослідимо. Основоположником роду був Євдор Протогенів (Εὐδωρος Πρωτογένους) — епонім 340 р. до н. е. У зв'язку з ім'ям Євдор можна залучити фрагмент зі списку імен на свинцевій пластині, що датується 400—350 рр. до н. е.: «...Εὐσθένης Πρωτογένους, Εὐδωρος Πρωτογένους...» (IGDO, № 104). Тут ім'я Євдор іде за Євстеном — імовірно, його старшим

братом. На цій підставі можна припустити, що видання цього списку відбулося на декілька років раніше епонімата 340 р. до н. е. Євдора Протогена. На жаль, інші імена з цього списку не ототожнюються з епонімами Каталогу, і в цьому особливість свинцевих пластин як епіграфічних пам'яток: у списках є, мабуть, і представники еліти, і звичайні городяни.

Інформація про рід Протогенів у Каталозі охоплює 156 років, що припадає на п'ять поколінь: $(340 - 184) / 5 = 31,2$. У Каталозі, окрім родоначальника, ще двічі згадуються предки Протогена: епонім 324 р. до н. е. Протоген Євдорів (Πρωτογένης Εὐδώρου) і епонім 294 р. до н. е., персонаж Декрету, Гіеросонт Протогенів (Ἱεροσὼν Πρωτογένους), батько Протогена. На мою думку, епонім 324 р. до н. е. Πρωτογένης Εὐδώρου десь у 325—320 рр. до н. е. (Каришковський 1968) перебував на посаді монетного магістрата, полишивши монети з монограмою ΠΕ (Π[ρωτογένης] Ε[ὐδώρου]), а епонім 294 р. до н. е. Ἱεροσὼν Πρωτογένους займав аналогічну посаду десь у 300—275 рр. до н. е. (Фролова, Абрамзон 2005, № 859—869), полишивши монети з монограмою Ι (ΗΡ[οσὼν]). Доречі, це підтверджує думку В.О. Анохіна про значне розмаїття в застосуванні гелліністичних монограм, аббревіатур тощо (Анохин 1989, с. 34). Остання згадка про рід Протогенів у Каталозі IOSPE, I², № 201 відноситься до 184 р. до н. е. Це — Євнік Євдорів (Εὐνίκος Ε[ὐδώρου]), онук Протогена. Завершення виконання жрецької посади в храмі Аполлона Євнік відзначив присвятою (Русяєва, Крапівіна 1992). За палеографічними ознаками видавці датують цю пам'ятку першою половиною II ст. до н. е. та надійно відновлюють патронім Εὐνίκος Ε[ὐδώρου] у відповідному фрагментованому рядку Каталогу, а також вказують, що, поза сумнівом, тут йдеться про визначного евергета Протогена Гіеросонтова. Дату встановлення цього пам'ятника я визначаю на кілька років пізніше — 184 р. до н. е. (Николаев 2008, с. 113).

Таблиця 1. Обчислення хронології Протогена

Рік, до н. е.	Епоніми з роду Протогенів із Каталогу	Розрахунок	Пік	Перетинання інтервалів
340	Εὐδωρος Πρωτογένους	$340 - (30 \times 3)$	250	265—235
324	Πρωτογένης Εὐδώρου	$324 - (30 \times 2)$	264	279—249
294	Ἱεροσὼν Πρωτογένους	$294 - (30)$	264	279—249
184	Εὐνίκος Ε[ὐδώρου]	$184 + (30 \times 2)$	244	264—224
	Протоген, син Гіеросонта		256	265—249

Наявність імен родичів Протогена в Каталозі означає, що сам Протоген теж був епонімом (Русяева 1992, с. 208). Рід Протогенів у Каталозі і розрахунки хронології Протогена представлені в табл. 1. За генеалогічними розрахунками, Протоген жив на одне покоління пізніше за свого батька Гіеросонта ($294 - 30 = 264$ р. до н. е.), на два покоління пізніше за свого діда, епоніма 324 р. до н. е. Протогена Євдорова ($324 - 30 \times 2 = 264$ р. до н. е.), і на три покоління пізніше за свого прадіда, епоніма 340 р. до н. е. Євдора Протогенова ($340 - 30 \times 3 = 250$ р. до н. е.). За свого онука Євніка Євдорова, епоніма 184 р. до н. е., Протоген жив на два покоління раніше ($184 + 30 \times 2 = 244$ р. до н. е.). Середнє значення отриманих чисел дає хронологічні параметри життя Протогена: пік активної діяльності (256 р. до н. е.) та рік досягнення середнього віку або найімовірніший рік виконання ним епонімної посади, обчислений на ґрунті даних про його предків і нащадків. Діапазон активної діяльності обчислюється як ± 15 років від піку (271—241 рр. до н. е.), хоча його можна розширити, приміром, до ± 20 років (276—236 рр. до н. е.); останнє зазвичай використовується при виконанні генеалогічних розрахунків з висхідною родовідною гілкою (Николаев 2008, с. 47). Перетинання інтервалів (табл. 1, нижній рядок) вказує на найімовірніший час, коли Протоген міг виконувати епонімну посаду (265—249 рр. до н. е.). Як бачимо, всі параметри взаємозалежні, хоча кожен має своє призначення.

Дослідження роду Протогенів буде неповним без згадки про персонаж декрету колегії Семи 199 р. до н. е. (IOSPE, I², № 76) Леонтомена Гіеросонтова (Λεοντομένης Ἡροσώντος), який, як і Євнік Євдорів, був онуком Протогена (Николаев 2008, с. 118). Зауважу, що думка В. Діттенбергера (IOSPE, I², № 32) про те, що Протоген Гіеросонтів і Леонтомен Гіеросонтів

були братами, базується на застарілому уявленні про Каталог і Декрет як синхронних документів. Тобто, Протоген мав не менш ніж двох синів: перший, мабуть, Гіеросонт, другий — Євдор. Як бачимо (табл. 6), у нижній частині хронологічної лакуни епонімного Каталогу Ольвії містився ще один представник роду Протогенів. Але, який з цих двох синів виконував епонімну посаду в 230—220 рр. до н. е., невідомо.

3. Жрець Гіродор був епонімом; у його рік «стався великий голод і хліб продавався по 5 (медимнів за золотий)», «за того само жерця з'явилися в множині сайї» (IOSPE, I², № 32). Ім'я цього вихідця зі знатного роду Гіродорів—Гіеросонтів було у втраченому рядку Каталогу. Предки й нащадки Гіродора неодноразово виконували епонімну посаду, починаючи з родоначальника Гіеросонта Гіродорова (Ἡροσών Ἡροδώρου), епоніма 353 р. до н. е. Завершує інформацію про цей рід у Каталозі п'яте покоління [(353—203)/5=30!] — Стафул Гіродорів (Στάφυλος Ἡροδώρου), епонім 203 р. до н. е. Всього ж уцілілий фрагмент Каталогу згадує шістьох представників роду Гіеросонтів—Гіродорів (табл. 2). Усі вони носять патронім Гіродорів (Ἡροδώρου), що дозволяє обчислити хронологію жерця Гіродора. Як видно, в нижній частині хронологічної лакуни Каталогу міститься ще одне покоління цього роду.

Раніше я припускав, що епонім 301 р. до н. е., Ліней Гіродорів (Λήναιος Ἡροδώρου), згадується у фрагментованій пам'ятці IOSPE, I², № 33, де виступає як жрець-епонім: «ἱερωμένου Λήναιου...» (Николаев 2008, с. 80). Однак палеографія цього напису відповідає пізнішому часу і найпевніше потрапляє в хронологічну лакуну Каталогу. Окрім того, ім'я Λήναιος не містить інформації щодо родової належності його носія.

Ймовірно, представник роду Гіеросонтів—Гіродорів, син родоначальника Гіеросонта Гіродорова, епоніма 353 р. до н. е., якийсь Епик-

Таблиця 2. Обчислення хронології жерця Гіродора

Рік, до н. е.	Епоніми з роду Гіеросонтів-Гіродорів із Каталогу	Розрахунок	Пік	Перетинання інтервалів
353	Ἡροσών Ἡροδώρου	$353 - (30 \times 3)$	263	278—248
352	Στάφυλος Ἡροδώρου	$352 - (30 \times 3)$	262	277—247
345	Φιλίσκος Ἡροδώρου	$345 - (30 \times 3)$	255	270—240
302	Θεοδέκτης Ἡροδώρου	$302 - 30$	272	287—257
301	Λήναιος Ἡροδώρου	$301 - 30$	271	286—256
203	Στάφυλος Ἡροδώρου	$203 + (30 \times 2)$	263	283—243
	Жрець-епонім Гіродор		264	270—257

ράτης Ἡροσῶντος згадується в написі на свинцевій пластині (IGDO, № 106), що цілком узгоджується з вузьким датуванням цього документа (360—340 рр. до н. е.) видавцем. Окрім хронологічних узгодженостей, підставу для такого ототожнення дають також написи перших століть н. е., зокрема IOSPE, P, № 134 зі згадкою про якогось Ἡροσῶν Ἐπικράτους, що засвідчують спадковість імен цього роду. Вона підтверджується також наявністю характерних імен роду в написі HO, № 87 — Φιλίσκος Ἡροσῶντος у реконструкції В.П. Яйленка (Яйленко 1987, с. 53). До речі, розрахунки підтверджують гіпотезу цього вченого про те, що Гіеросонта (HO, № 87) можна ототожнити зі старцем Гіеросонтом, старанним слухачем промов Діона Хрисостома (Dio Chrys., XXX, 56). Дійсно, пік активної діяльності персонажа напису HO, № 87 на ім'я Φιλίσκος Ἡροσῶντος у другій половині I ст. н. е. тяжіє до 96 р. (розрахунок виконано на ґрунті табл. 2), а Діон Хрисостом побував у Ольвії близько 95 р., коли Гіеросонт дійсно був уже старим чоловіком.

Варті уваги також отримані матеріали про якийсь родинний зв'язок Протогенів і Гіеросонтів—Гіродорів. Окрім спільного родового імені Ἡροσῶν, ці два роди єднає участь у отриманні так зв. епонімічних квот (Николаев 2008, с. 166). Квота Протогенів і Гіеросонтів—Гіродорів мала протяжність у дев'ять років, а епонімну посаду жерці виконували в перший, другий та дев'ятий роки. Зазначу, що мінімальна, у зіставленні з іншими кланами, епонімна квота Протогенів і Гіеросонтів—Гіродорів цілком корелює з порівняно незначною кількістю догетських лапідарних написів цього клану. Передбачуваний фрагмент спільної родовідної гілки Протогенів і Гіродорів—Гіеросонтів наведений у нашій праці (Николаев 2008, с. 118). Найдавнішою пам'яткою, де згадується фрагмент

характерного родового імені Ἡρ[ο.....] Протогенів і Гіеросонтів—Гіродорів, є напис на уламках мармурового блюда V ст. до н. е. (HO, № 59), але слід вказати й інші варіанти реконструкції цієї пам'ятки. Зауважу також, що в перші століття н. е. в Ольвії відомий тільки рід Гіродорів—Гіеросонтів.

4. Проаналізуємо інформацію про жерця-епоніма Плістарха (Πλειστάρχος), за якого, згідно Декрету, «знову стався великий голод і хліб продавався по 1 і 2/3 медимни (за золотий), але було очевидно, що буде дорожче...». Враховуючи традицію давати дітям імена, що мають спільну основу, припускаю його родинний зв'язок з епонімом 322 р. до н. е. Плістоном Нікеративим (Πλειστῶναξ Νικηράτου) із роду Нікератів. Звичайно, це ототожнення ускладнює відсутність патронімів, про що вже згадувалося. Водночас на підтвердження тези П.Й. Каришківського (Карышковский 1978) про вузьке «коло осіб, з яких формувалися ольвійські епоніми й магистрати», встановлено, що Каталог сформований переважно з декількох родів, зокрема Нікератів. Крім того, маючи спільну основу, імена Πλειστάρχος і Πλειστῶναξ не згадуються надалі в ольвійській просопографії. Ще одним аргументом, що підтверджує гіпотезу про належність Плістарха до роду Нікератів, є те, що Плістон і Плістарх розділені в часі двома поколіннями (табл. 3). Відома срібна монета 280—270 рр. до н. е. зі скороченням ΧΑΙΡ (Анохин 1989, № 227), за яким, вважаю, приховується брат Плістарха, якийсь Херимон Нікератів? (Χαιρήμων Νικηράτου). Епонім з таким само ім'ям відзначений у Каталозі через два покоління, в 211 р. до н. е.

Реконструкція патроніма жерця-епоніма Плістарха—Нікератів? Рід Нікератів у Каталозі і розрахунки хронології Плістарха подані в табл. 3. Цей рід стане досить впливовим від кін-

Таблиця 3. Обчислення хронології жерця Плістарха

Рік, до н. е.	Епоніми з роду Нікератів із Каталогу	Розрахунок	Пік	Перетинання інтервалів
322	Πλειστῶναξ Νικηράτου	322—30 × 2	262	277—247
212	Χαιρήμων Νικηράτου	212+30 × 2	272	292—252
211	Καλλικράτης Νικηράτου	211+30 × 2	271	291—251
209	Ἀρίστων Νικηράτου	209+30 × 2	269	289—249
201	Κρίτος Νικηράτου	201+30 × 2	261	281—241
188	Νικήρατος Εὐρησ[ιβίου]	188+30 × 3	278	298—258
183	Νικήρατ[ος το δεῖνος]	183+30 × 3	273	293—253
	Жрець-епонім Плістарх		269	277—258

ця III ст. до н. е., що чітко простежується за Каталогом (212, 211, 209, 201, 188 і 183 рр. до н. е.), коли, мабуть, породичалися з Леократідами—Євресибіадами. Це підтверджується тим, що епонім 188 р. до н. е. Νικήρατος Εὐρησ[ιβίου] має характерне ім'я роду Нікєратів і характерний патронім роду Евресибіадів. Впливовість Нікєратів помітна також за встановленням монументальних присвят (IOSPE, I², № 190, 191), датованих близько 217—198 рр. до н. е., а також випуском декрету на честь Нікєрата Папієва (IOSPE, I², № 34). Цей рід відомий і в перші століття н. е.

5. За текстом Декрету, «Протоген, виступивши, дав 900 золотих. Коли ж послаи Протоген і Аристократ, узявши ці гроші, з'явилися до царя, то цар, незадоволений дарунками, розгнівався й виступив у похід...». Враховуючи родові ім'я, персонаж Декрету Аристократ (Αριστοκράτης) був вихідцем зі знатного роду Аристократидів, який, за Каталогом, з'являється (мабуть, повернувшись із вигнання?) в Ольвії від 344 р. до н. е. До цього часу відношу й декрет (IOSPE, I², № 24) прогроші Каноба Фрасидамова (Κάνωβος Θρασυδάμαντ[ος]), вихідця з роду Аристократидів. Керуючись традицією чергування родових імен, характерною для цього роду, відновлюю патронім Аристократа як Αρίστωνος і припускаю його епонімат. Відновлення хронології Аристократа виконане на ґрунті спадкової родовідної гілки за даними про десятьох! його предків-епонімів (табл. 4). Зауважу, що ймовірний батько Аристократа, якийсь Аристон Аристократів (Αρίστων Αριστοκράτους), виконував посаду епоніма в доволі молодому віці. Це не дивно, враховуючи перевагу цього роду в

Каталозі в другій половині IV — першій чверті III ст. до н. е., тож хронологічна інформація про Аристона дещо випадає з табл. 4. Середнього віку Аристон досягнув близько 282 р. до н. е. (за даними про дев'ятьох його предків і сучасників), а епонімну посаду він виконав у 305 р. до н. е. Зауважу, що В.П. Яйленко (Яйленко 1987, с. 65) вважає пам'ятку Аристона Аристократова (IOSPE, I², № 277) надгробком через сліди червоної фарби. Це дає підставу дещо понизити моє попереднє датування (305—280 рр. до н. е.; див.: Николаев 2008, с. 81) цієї пам'ятки приблизно до 282—267 рр. до н. е. Інші лапідарні пам'ятки Аристократидів розглядаються далі.

6. Архонт Дімокон (Δημοκῶν), враховуючи його посаду, належав до ольвійської еліти. З декрету на честь амісенського кібернета (IOSPE, I², № 35) відомо про факт виконання посади архонта Посідеєм Анаксагоровим наступного року після його перебування на посаді жерця-епоніма. Таким чином, є перспектива пошуку родичів Дімокона в Каталозі. Він ускладнюється відсутністю інформації про патронім Дімокона. Однак ім'я Дімокон часто трапляється в Каталозі. До родоначальників Дімоконів може бути віднесений епонім 349 р. до н. е. Дімокон Євбіотів (Δημοκῶν Εὐβιότου). Беручи до уваги хронологічні узгодженості, можна припустити, що саме цей епонім згадується в написах на свинцевих пластинах IGDO, № 106 (360—340 рр. до н. е.) і SEG 50:702, III (350—300 рр. до н. е.), що сукупно з просопографією інших аристократичних імен з цієї пластини дозволяє припустити її датування приблизно 350—340 рр. до н. е. Але вже згадуваною особливістю написів на свинці, як і керамічної епіграфіки,

Таблиця 4. Обчислення хронології Аристократа (* — відкинута)

Рік, до н. е.	Епоніми з роду Аристократидів із Каталогу	Розрахунок	Пік	Перетинання інтервалів
344	Αριστοκράτης Αρίστωνος	344—30 × 3	254	269—239
343	Θεοκλῆς Αρίστωνος	343—30 × 3	253	268—238
333	Θρασυδάμας Αρίστωνος	333—30 × 3	243	258—228
331	Ἰκέσιος Αρίστωνος	331—30 × 3	241	256—226
315	Αρίστων Θεοκλέους	315—30 × 2	255	270—240
314	Μενεκράτης Θεοκλέους	314—30 × 2	254	269—239
311	Αριστοκράτης Θεοκλέους	311—30 × 2	251	266—236
305	Αρίστων Αριστοκράτους	305—30	275	290—260*
293	Δάμασος Αριστοκράτους	293—30	263	278—248
292	Ἑκατέων Αριστοκράτους	292—30	262	277—247
	Громадянин Аристократ		255	256—248

на відміну від лапідарних написів, напевно, є наявність імен різних шарів населення, в цьому разі, вірогідно, простих мешканців міста. Тут теоретично не виключається можливість співпадіння імен жителів міста. В усякому разі просопографічні дослідження свинцевих пластин ще не виконані, тож ототожнення жерця-епоніма 349 р. до н. е. Дімокона Євбіотова з особами, згаданими на вказаних пластинах, патроніми яких, до речі, невідомі, безперечно, потребує додаткових аргументів.

Епонім 334 р. до н. е. на ім'я Горгій Євбіотів (Γοργίας Εὐβιότου), вірогідно, був молодшим братом родоначальника, Дімокона Євбіотова. Раніше я відкидав інформацію з Каталогу про предків Дімокона (Николаев 2008, с. 106). Однак серед нащадків Дімокона є якийсь Євбіот Дімоконів (Εὐβίωτος Δ[ημοκῶντος?]), епонім 215 р. до н. е. Таким чином, згідно традиції, Дімокон Євбіотів і Євбіот Дімоконів — родичі.

Чергове покоління роду Дімоконів у Каталозі представлене епонімом 308 р. до н. е. Ортобулом Євбіотовим (Ὀρθόβουλος Εὐβιότου), а в наступному, 307 р. до н. е., — його сином Диймахом Ортобуловим (Δηΐμαχος Ὀρθοβούλου), що віддзеркалює практику лобювання при призначенні на епонімну посаду (Николаев 2008, с. 34). Розташування в епонімному Каталозі поруч епоніматів батька й сина, які належали до двох поколінь, є доволі типовим, але створює деякі проблеми в розрахунках, на що вже вказувалося (Николаев 2008, с. 54). Один із можливих виходів з цієї ситуації — вважати і батька, і сина як належними до одного покоління (табл. 5). Патронім Ортобула Євбіотова, епоніма 308 р. до н. е., вказує, що в поколінні родоначальника Дімокона Євбіотова, епоніма 349 р. до н. е., була особа на ім'я Євбіот.

У другому стовпчику Каталогу повідомляється про епонімат, мабуть, нерідних онуків особи, які цікавлять нас. Це вже згадуваний Євбіот Дімоконів, епонім 215 р. до н. е., та Агатін Дімоконів (Ἀγαθῖνος Δημοκῶντος), епонім 210 р. до н. е. Раніше я вважав їх синами архонта Дімокона на підставі традиції чергування родових імен. Але розмір хронологічної лакуни Каталогу вміщує два покоління роду, а наявність епонімів 349, 334, 215 і 210 рр. до н. е. на ім'я Дімокон і патронім Дімоконів вказують, що реконструкція імені Дімокон можлива і на перетині інтервалів 285—274 рр. до н. е., і в наступному поколінні (перетинання інтервалів 255—244 рр. до н. е.). Це, вірогідно, пов'язане з тим, що традиція чергування родових імен цього роду має особливості, напевно, так само як і в родах Євресибіадів і Діонісіїв (приміром, Посідей Посідей, Діонісій Діонісіїв тощо). Також, імовірно, цей рід мав дві або більше гілок, покоління яких різнилися на 12—15 років. Це підтверджується, приміром, доволі нетиповою значною різницею між епоніматими братів Дімокона (349 р. до н. е.) та Горгії (334 р. до н. е.). Таким чином, виникає запитання, в третьому чи четвертому поколінні Дімоконів жив архонт Дімокон, який нас цікавить? Аргументи для виключення альтернативи знаходяться в тексті Декрету: купівля вина Дімоконом відбулася раніше за «перший» (рік Гіродора: 270—248 рр. до н. е.) і «другий» голод (рік Плістарха: 277—258 рр. до н. е.). Отже, хронологія життя архонта Дімокона відповідає верхньому (285—274 рр. до н. е.) інтервалу. Зазначу, що раніше цей факт не був врахований мною (Николаев 2008, с. 106).

Очевидно, наприкінці III ст. до н. е. Дімоко-ни породичалися з Діонісіями, що підтверджу-

Таблиця 5. Обчислення хронології архонта Дімокона

Рік, до н. е.	Епоніми з роду Дімоконів	Розрахунок	Пік	Перетинання інтервалів
349	Δημοκῶν Εὐβιότου	349—(30 × 2)	289	304—274
334	Γοργίας Εὐβιότου	334—(30 × 2)	274	289—259
308	Ὀρθόβουλος Εὐβιότου	308—30	278	293—263
307	Δηΐμαχος Ὀρθοβούλου	307—30	277	292—262
215	Εὐβίωτος Δ[ημοκῶντος ?]	215+(30 × 2)	265	285—245
210	Ἀγαθῖνος Δημοκῶντος	210+(30 × 2)	270	290—250
196	Διονύσιος Ὀρθοβούλου	196+(30 × 3)	286	306—266
185	Δημοκῶν [τοῦ δεῖνος]	185+(30 × 3)	275	295—255
	Архонт Дімокон		275	285—274

ється двома фактами: перший — ім'я епоніма 196 р. до н. е. Діонісія Ортобулова (Διονύσιος Ὀρθοβούλου) характерне для Діонісіїв, а патронім — для Дімоконів; другий — надгробок (IOSPE, I², № 220) згадує осіб, пов'язаних і з Діонісіями (Μητροβία Ποσιδέου), і з Дімоконами (Δημήτριε Δημοκῶντος, Δημοκῶν Δημητρίου). Загалом зазначу, що реконструкція роду Дімоконів за Каталогом має деякі суперечності та потребує подальших уточнень. Інформація про ймовірних родичів Дімокона та розрахунок хронології особи на ім'я Дімокон представлені в табл. 5.

Досліджувалася хронологія діяльності осіб, умовно віднесених до родичів елітних персонажів Декрету, оскільки в ньому не згадується про патроніми. Для обґрунтування достовірності ототожнення залучалася максимальна кількість аргументів. Але сприймати отримані результати можна лише в зіставленні з інформацією про Протогена.

7. Поєднаємо незалежні результати хронологічних розрахунків для шести персонажів Декрету, а також інформацію з Каталогу про родичів Протогена. Це і є ймовірна хронологічна модель подій Декрету, відновлена на

ґрунті хронології персонажів (табл. 6). Не абсолютизуючи наведені дані, застерігаю від механічного сприйняття їх. Звичайно ж, будь-яка модель лише наближено відображає дійсність. Крім того, я свідомо вилучаю припустимі похибки. Орієнтовно вони становлять не більше ніж ± 5 —8 років і для кожного персонажа Декрету обчислюються окремо.

Перейдемо до аналізу моделі. Найперше привертає увагу той факт, що з-поміж численних персонажів Декрету немає представників могутнього клану Діонісіїв—Леократидів—Євресибіадів, імена яких домінують у написах IV ст. до н. е. Це, мабуть, означає, що Декрет містить відлуння подій, які відбулися в Ольвії в першій половині III ст. до н. е., які й слід розглянути.

Як зазначав В.М. Отрешко, коли з'явилася загроза від галатів і скірів, багато громадян вирішили не пов'язувати свою подальшу долю з Ольвією (на відміну від подій осади Зопіріона) та полишали місто. Причина тому, на думку дослідника, крилася в якихось «непримирених соціальних суперечностях ольвійського суспільства» (Отрешко 1982). Відзначу, що раніше мною встановлено (Николаев 2008, с. 213), що

Таблиця 6. Хронологічна модель подій Декрету

Персонажі Декрету та епоніми Каталогу	Пік, р. до н. е. — рік досягнення середнього віку персонажем	Діапазон активної діяльності персони, рр. до н. е.	Перетинання інтервалів — найбільше ймовірне виконання епонімної посади	Примітки
Εὐδωρος Πρωτογένους Πρωτογένης Εὐδῶρου Ἡροσῶν Πρωτογένους Δημοκῶν	283 275	298—268 290—260	 285—274	Прадід Протогена, епонім 340 р. до н. е. Дід Протогена, епонім 324 р. до н. е. Батько Протогена, епонім 294 р. до н. е. Допомога «і грішми, і діяльністю». Дімокон. Передача коштів на дари царю Сайтафарну, викуп священного посуду, купівля дешевого вина.
Ἡροδῶρος Πλειστάρχος Ἀριστοκράτης	264 269 255	279—249 285—255 270—240	270—257 277—258 256—248	Гіродор. «Перший» голод. Прихід саїв. Плістарх. «Другий» голод. Аристократ. Посольство до царя Сайтафарна.
Πρωτογένης Ἡροσῶντος Ἡροσῶν або Εὐδωρος Πρωτογένους	256 226	271—241 241—211	265—249	Хронологія життя Протогена Гіеросонтоса. Сини Протогена: Гіеросонт, передбачуваний епонім близько 242—219 рр. до н. е., або Євдор, передбачуваний епонім близько 241—218 рр. до н. е.
Εὐνικος Ε[ὐδῶρου]	196	211—181		Онук Протогена, епонім 184 р. до н. е., Євнік.

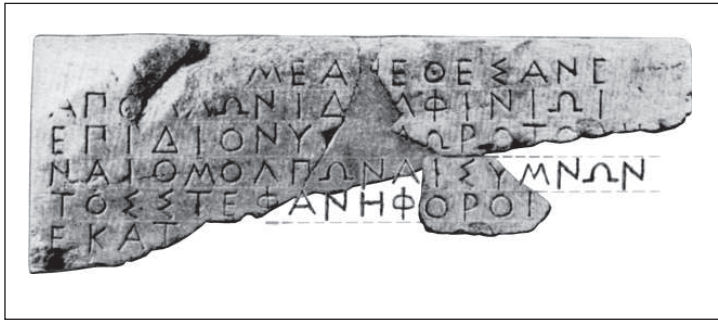

Рис. 3. Присвята мольпів (НО, 58+IOSPE, I², № 307). Поєднання фрагментів потребує підтвердження шляхом огляду пам'ятки

Рис. 4. Фрагмент присвяти (НО, № 66)

багаторічна ворожнеча могутніх кланів Ольвії переросла в конфлікт близько 270—263 рр. до н. е. (не пізніше 263—260 рр. до н. е.), результатом чого стала перемога Аристократидів і вигнання Діонісіїв—Леократидів—Євресибіадів. Свідчення про вигнання останніх і домінування в Ольвії клану Аристократидів у період приблизно 270—240 рр. до н. е. доволі значні. Про вигнання «на довгі роки» осіб, які «переступили закони ...та грабували священне майно...» згадує декрет на честь Антестерія (Виноградов 1984). Вважаю, що тут йдеться про Діонісіїв—Леократидів—Євресибіадів, які мали стосунок до цього майна. Тож Діонісії тимчасово знайшли притулок у Дельфах, про що свідчить декрет 263—260 рр. до н. е. на честь, у тому разі, Діонісія Діонісієва, борисфеніта (Fraceliere 1928). Леократиди—Євресибіади також перебували, мабуть, у Греції. Про це побічно свідчать привезені ними згодом до Ольвії мармурові шедеври (Николаев 2009). Про загострення соціально-політичної боротьби в першій половині III ст. до н. е. йдеться в дослідженнях В.В. Латишева (див. коментар до напису IOSPE, I², № 179), Е. Міннза (Minns 1913) і М. Парович-Пешикан (Парович-Пешикан 1974, с. 156), які до наслідків цієї боротьби віднесли навмисне пошкодження присвячення гімнасіарха Нікодрома Діонісієва (IOSPE, I², № 186), брата Діонісія Діонісієва, та напис Клеомброта Пантаклова (IOSPE, I², № 179). Це дає підстави відносити пошкодження напису Нікодрома до наслідків розглянутого конфлікту могутніх кланів. Додамо, відсутні будь-які підстави вважати, що Пантакли-Клеомброти були вигнані разом з Діонісіями—Леократидами—Євресибіадами. Однак, враховуючи політичну «вагу» цього роду й те, що раніше виходець із роду Пантаклів—Клеомбротів Гикесій Гекатеонів (IOSPE, I², № 160) був сподвижником ти-

раноборця з роду Леократидів—Євресибіадів, пам'ятку IOSPE, I², № 179 могли пошкодити й за інших невідомих нам обставин кланової боротьби.

Конфлікт кланів супроводжувався також наругою над присвятою мольпів НО, № 58+IOSPE, I², № 307 (рис. 3.). Вона від останньої чверті V ст. до н. е. лишалася на теменосі, вірогідно, символізуючи перемогу клану Діонісіїв—Леократидів—Євресибіадів над тираном. Значний її фрагмент (НО, № 58) з ім'ям есімнета Діонісодора Лінеєва з роду Діонісіїв викинули в цистерну, яка від другої половини III ст. до н. е. перетворилася на ботрос (Леви 1964, с. 166). Вірогідно, в цей час постраждала й пам'ятка НО, № 66 (рис. 4), можливо, з фрагментованим ім'ям Діонісіїв, теж викинута в цистерну теменоса (Николаев, Снытко 2009, с. 189). Мабуть, найкоштовніший пам'ятник Ольвії — бронзова статуя Аполлона Лікаря від Леократа роботи Стратоніда, яку встановили на теменосі, була вмить зірвана з постамента (Леви 1965); не пізніше середини III ст. до н. е. (НО, № 65) на ній викарбували напис «Δῆμος» (рис. 5). Постамент перевернули й пристосували для жертвних обрядів. Важливо те, що всі перелічені написи мають стосунок до Діонісіїв—Леократидів—Євресибіадів та їхніх соратників. Це дає підстави для перегляду думки Ю.Г. Виноградова (Виноградов 1989, с. 195) про ненавмисне ушкодження написів IOSPE, I², № 179 і IOSPE, I², № 186 (рис. 6). Після вигнання Діонісіїв—Леократидів—Євресибіадів близько середини III ст. до н. е. Аристократиди, ймовірно, відзначили перемогу зведенням храму Зевса в Ольвії (Карасев 1964, с. 129); є також гіпотеза про заміну в цей час скульптурного вбрання храму Аполлона Дельфінія (Росляков 1989).

Особливий інтерес становить інтерпретація причини свідомого пошкодження декрету IV—III ст. до н. е. на честь Діонісія Струтіоно-

Рис. 5. Присвята (НО, № 65)

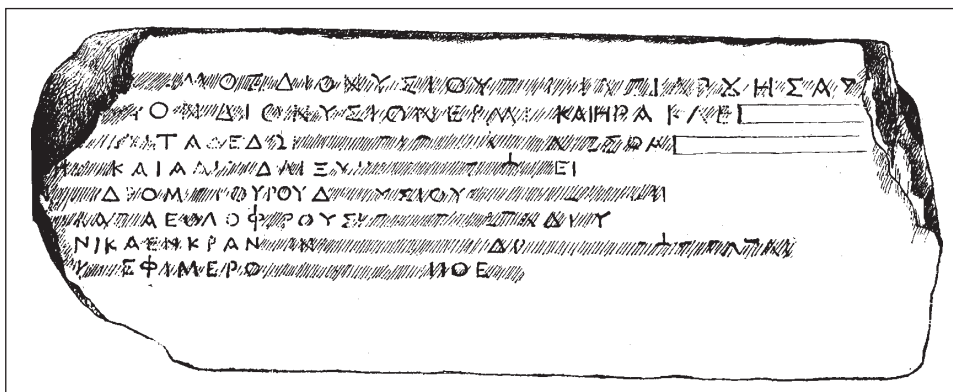

Рис. 6. Присвята Нікодрома (IOSPE, I², № 186)

ва, істрійця (НО, № 15). Свого часу Е.І. Соломонік припускала, що причиною наруги над цим декретом була можлива участь Ольвії у війні близько 260 р. до н. е. між Істрією та Каллатісом, з одного боку, та Візантієм — з іншого (Виноградов 1989, с. 179). У той же час лапідарний архів Ольвії має ще один (втрачений) декрет IV ст. до н. е. на честь істрійця, якогось Феодота Діонісієва (НО, № 7), який не має таких ушкоджень. Те ж саме стосується декрету першої половини III ст. до н. е. на честь Навтіма Пасіада, каллатійця (IOSPE, I², № 27; Виноградов, Карышковский 1976). За наявності серед ольвіополітів ворожих настроїв до істрійців і каллатійців цілком природньо очікувати наруги і над цими двома пам'ятками. На мою думку, яка пройшла кілька трансформацій, ушкодження декрету НО, № 15, до речі, знайденого в Херсонесі, має якийсь особистий характер, але реальна дата ушкодження невідома. Про те, що при прийнятті почесних декретів іноді виникали якісь колізії, може свідчити, приміром, декрет на честь Діонісія Тагонова, херсонесита (НО, № 26). У ньому перший рядок з ім'ям епоніма Гірогейтона був доданий пізніше (НО), вірогідно, через необхідність за рахунок авторитету жерця-епоніма владнати якісь непорозуміння (Николаев 2008, с. 85).

До речі, Ю.Г. Виноградов припустив, що об'єднані ним фрагменти написів НО, № 19 і НО, № 32, де йдеться про послів, можуть бути пов'язані зі згадуваною тут чи іншою війною (Виноградов 1989, с. 179). Аналогічне трактування має і напис з Тіри, де йдеться про увічнення невідомого ольвіополіта (Карышковский, Клейман 1985, с. 64). Розглянуті події, змальовані в написах, є своєрідним соціально-політичним тлом, на якому розгорталися події, відображені в Декреті.

Першим у тексті Декрету згадується епонім 294 р. до н. е. Гіеросонт Протогенів (Ἡροσὼν Πρωτογένους). Це єдиний персонаж Декрету, який є і в Каталозі. Зазначу, що не тільки Гіеросонт у 90—80-і рр. III ст. до н. е. допомагав Ольвії «...і коштами, і діяльністю...» (IOSPE, I², № 32). Майже синхронна пам'ятка евергета Пантакла Клеомбротова (IOSPE, I², № 188) дозволяє припустити, що евергетична діяльність (не пов'язана з фортечним будівництвом) в Ольвії, розпочалася в 90—80-х рр. III ст. до н. е.

Зі співвідношення розрахункового піку активної діяльності (283 р. до н. е.) та фактичного року епонімата, видно, що в 294 р. до н. е. Гіеросонт ще не досяг середнього віку. Це означає, що його син Протоген, виходячи з імені, перший хлопчик у родині, в цей час був, імо-

Рис. 7. Декрет на честь Антестерія

вірно, дитиною. Зауважу, що недавня спроба «...вважати Гіеросонта сином, а не батьком Протогена...» (Андреева 2004) базується на застарілому уявленні про Каталог як синхронний документ.

Наступний персонаж Декрету — архонт Дімокон — був на посаді, найімовірніше, в 285—274 рр. до н. е. Орієнтуючись на передбачуваний вік Протогена, перевага віддається нижній області цього діапазону. Тож змальований у Декреті жалюгідний стан міських фінансів і початок евергетичної діяльності Протогена, як передача коштів для дарів царю Сайтафарну, викуп священного посуду та оплата дешевого вина, купленого архонтами на чолі з Дімоконом, датується приблизно рубезем першої та другої чвертей III ст. до н. е.

Зауважу, що В.В. Латышев припускав, що епонімати Гіродора та Плістарха виконували

лись у суміжні роки, у всякому разі проміжок між ними не був більший ніж один—два роки (Латышев 1887, с. 97). Розрахункові піки активної діяльності жерців Гіродора та Плістарха відносяться, відповідно, до 264 р. та 269 р. до н. е., що суперечить текстові Декрету і трактується як те, що Гіродор був дещо молодший за Плістарха. Однак такі висновки слід сприймати обережно, оскільки різниця між цими двома показниками співпадає з похибкою розрахунків. Звернення до іншого інструмента — перетинання інтервалів — найімовірнішому діапазоні виконання епонімної посади (270—257 рр. та 277—258 рр. до н. е., відповідно, для Гіродора й Плістарха), дозволяє припустити, що «перший» і «другий» голод в Ольвії трапився, мабуть, у проміжку 270—258 рр. до н. е. Тож немає підстав стверджувати, що «перший» голод і прихід саїв тяжіє до верхньої області цього діапазону. Але вважаю, що «другий» голод дійсно тяжіє до нижньої частини зазначеного діапазону, оскільки, поряд з евергетією Протогена, ліквідація наслідків «другого» голоду в Ольвії також, вірогідно, знайшла відображення в написі колегії сітонів (НО, № 72) через організацію сітонії під керівництвом Феокла Фрасідамова (Θεοκλῆς Φρασίδαμος) з роду Аристократидів, на нашу думку, приблизно в 260—250 рр. до н. е. Про «другий» голод також, вірогідно, йдеться в декреті на честь Антестерія (рис. 7), де згадується про організацію сітометрії Антестерієм, теж вихідцем із роду Аристократидів. Встановлення декрету на честь Антестерія, на наш погляд, відбулося десь у 260—250 рр. до н. е. Видавець, Ю.Г. Виноградов, датував його ближче до середини III ст. до н. е. на підставі палеографії (Виноградов 1984, с. 64).

Пік активної діяльності — досягнення середнього віку Протогеном Гіеросонтовим — відноситься до 256 р. до н. е. Хронологічний діапазон його активної діяльності — 271—241 рр. до н. е. Доволі висока ймовірність того, що фактичний рік виконання епонімної посади Протогеном припадав на 265—249 рр. до н. е.

Слід долучити також нумізматичні матеріали. Близько 250—230 рр. до н. е. були видані монети з легендами ΠΡΩ і ΠΡΩΤΗΡ (Анохин 1989, № 252, 254). Видавець унікальної монети з легендою ΠΡΩΤΗΡ , П.Й. Каришковський, ототожнив її з Протогеном Гіеросонтовим і датував передостаннім десятиліттям III ст. до н. е. (Каришковський 1984), що близько до датування самого Декрету, запропонованого вченим (Каришковський 1968). Зверну увагу на думку В.О. Анохіна, що «лишається ... не-

зрозумілою й нез'ясовною причина, що викликала вказівки й патроніміка. Як можливий варіант висловлюється припущення про дві різні особи, що фінансували випуск монет, які об'єдналися для цієї мети» (Анохин 1989, с. 43). Раніше я цілком підтримував це зауваження, вважаючи, що легенда ΠΡΩΤΗΡ містить імена Протогена та Гіродора, якогось родича Протогена (Николаев 2008, с. 132). Але звернемося до мого розгорнутого трактування діферента (та його графічного варіанту) на першому випуску «борисфенів» (Карышковский 1988, с. 81, № 1, 2) та групи синхронних золотих, срібних і свинцевих монет (Нечитайло 2000, № 176—177, 189—190). Традиційно цей діферент читали як ЕК (Виноградов, Карышковский 1982—1983; Карышковский 1988, с. 66; Фролова, Абрамзон 2005, с. 223). Наявність серед цих монет екземплярів зі свинцю підтверджує їхнє карбування під час облоги Зопіріона, через що з'являються підстави трактувати цей діферент не як ЕК, а як КЕ, себто вбачати в ньому скорочення імені та патроніма Каллініка Євксенова, персонажа відомого декрету (IOSPE, I², № 25+31). Аналогічні скорочення імені та пароніма зафіксовані в монограмах як Протоген Евдорів (див. вище).

Епонімну посаду в 330/329 р. до н. е. виконав якийсь Каллінік Філоксенів. Впадає в очі й одне те саме ім'я, й одноосновний патронім обох Каллініків. Ми не в змозі відмовитися від припущення про родинні стосунки обох Каллініків, оскільки, по-перше, це підтверджує невмирущу тисячолітню традицію призначати на вищі посади своїх рідних (Николаев 2008, с. 34), по-друге, є важливим нумізматичним свідоцтвом про участь Каллініка Євксенова в грошовій реформі, який, виходячи з декрету (IOSPE, I², № 25+31), «зменшив карбування мідної монети згідно з розрахунком» (Виноградов, Карышковский 1982—1983), по-третє, є ще одним доволі точним хронологічним репером у Каталозі. Але для завдання цього дослідження ототожнення діферентів та на користь Каллініка Євксенова та Протогена Евдорова, відповідно, також дає підстави вважати досить вірогідною гіпотезу П.Й. Каришковського про те, що легенда ΠΡΩΤΗΡ дійсно є скороченням імені та патроніма Протогена Гіеросонтова. Таким чином, трактовка легенди ΠΡΩΤΗΡ може включати й ім'я та патронім Протогена Гіеросонтова (Карышковский 1984), і так само два імені — Протогена та Гіродора (Николаев 2008, с. 105). Але зараз я більше схильюся до варіанту, запропонованого П.Й. Каришковським.

Привертає увагу хронологічна узгодженість карбування монет ΠΡΩ і ΠΡΩΤΗΡ (близько 250—230 рр. до н. е., за В.О. Анохиным) і отриманого на підставі генеалогічних розрахунків періоду активної діяльності Протогена (271—241 рр. або 276—236 рр. до н. е.). Зазначу, однак, що В.О. Анохін, віднісши випуск цих монет приблизно до 250—230 рр. до н. е., вважає, що вони належали дідові Протогена (Анохин 1989, с. 34). Інші дослідники (Фролова, Абрамзон 2005, с. 131) монети з легендою ΠΡΩ і ΠΡΩΤΗΡ датують 240—230 рр. до н. е., що відповідає кінцеві періоду активної діяльності Протогена (241—236 рр. до н. е.). Те, що в останні роки життя Протоген, можливо, брав участь у випуску монет, не суперечить текстові Декрету. Монети, що цікавлять нас, вчені (Нечитайло 2000, с. 49; Пиворович 2009, с. 105) відносять до 240—220 рр. до н. е. На мою думку, нижня дата (220 р. до н. е.) тут дещо занижена, оскільки в цей період Протогену могло бути близько 70—80 років, що навряд чи можливо, зважаючи на тривалість життя в той час. Але Протоген належав до заможних верств населення, що впливало на тривалість життя. Припускаю, що встановлення нижньої дати випуску монет цими авторами пов'язане з запропонованим Ю.Г. Виноградовим (Виноградов 1989, с. 182) датуванням Декрету 20—10-и рр. III ст. до н. е., що переконливо спростовано І.О. Снитком (Снитко 2010).

Піки активної діяльності Протогена й Аристократа доволі близькі, відповідно, 256 і 255 рр. до н. е. Ці особи, ймовірно, були не тільки сучасниками, але й близькими за віком людьми. Посольство до царя Сайтафарна, очевидно, відбулося в діапазоні перетинання інтервалів для Протогена й Аристократа: у 256—249 рр. до н. е. Можливо, Аристократ був у цей рік епонімом чи архонтом. У всякому разі присутність Аристократа серед послів до царя Сайтафарна підтверджує лідерство Аристократидів у Ольвії в зазначений час. До речі, до розглянутих лапідарних пам'яток Аристократидів слід долучити два фрагменти декрету (НО, № 31) другої половини III ст. до н. е., в яких згадується характерне родові ім'я Аристократидів — Каноб (Κάνωβος), і мармуровий лутерій (НО, № 67) з присвятою якогось Антестерія богам самофракійським, що датується видавцями добірки НО кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е. (Книпович, Леви 1968, с. 64). Про цю пам'ятку, ймовірно, йдеться в тексті декрету на честь Антестерія: «присвятити один біломармуровий рельєф угорі стели, а другий — у святилище...» (Виногра-

дов 1984; Николаев 2008, с. 130). Десь від 240—230-х рр. до н. е. рід Аристократидів у Ольвії вже не згадується; він зазнав поразки від Діонісіїв—Леократидів—Євресибіадів, які згодом повернулися сюди. Подальша доля Аристократидів невідома. Важливо відзначити, що, за контекстом Декрету, він був виданий до повернення до Ольвії Діонісіїв—Леократидів—Євресибіадів. Досліджуючи декрет на честь Антестерія, Ю.Г. Виноградов відзначив, що *«свідком соціально-політичної боротьби в третій чверті III ст. до н. е. є й сама стела декрету в нинішньому її стані. Характер ушкоджень на її лицевому боці та археологічний контекст знахідки дозволяє припустити, що вона не пізніше ніж через піввіку після встановлення була покладена обличчям догори в бруківку площі чи двору якогось будинку. Важко, однак, уявити, щоб такий важливий державний акт разом... з вирізаними на ньому святинями — рельєфами з зображенням Аполлона Кіфареда й вівтаря — насмілилося б у буквальному значенні зневажати ногами наступне покоління... Лишається визнати, що це був акт навмисної наруги: якщо Антестерій дійсно вигнав з батьківщини супротивників тодішнього державного порядку, то їм після повернення через якийсь час на батьківщину ніщо не заважало піддати його ім'я особливо жорстокій *damnatio memoriae* (навмисному пошкодженню — М.Н.)»* (Виноградов 1989, с. 194). Акцентую увагу на тому, що стела Антестерія знайдена в бруківці двору будинку E₁₄, суміжного з будинком E₁₀, відомого як «будинок жерця Агрота Діонісієва» завдяки знахідці в одному з приміщень мармурової плити з написом III ст. до н. е. — присвятою жерця Агрота, сина Діонісія, Афродіті Понтії. Це, своєю чергою, підтверджує те, що в цьому декреті повідомлялося про вигнання Діонісіїв, і будинок E₁₄, найімовірніше, належав брату Агрота Діонісієва — Посідею Діонісієву. Дата повернення вигнанців — приблизно до 241—228 рр. до н. е. — підтверджується появою численних лапідарних написів Діонісіїв (IOSPE, I², № 189 і № 320?; НО, № 30?, № 68, № 70 і № 124?), з-поміж яких слід відзначити присвяту (IOSPE, I², № 189) братів Агрота та Посідея за свого батька Діонісія (Діонісієва) (Николаев 2008, с. 181).

Вибудована хронологічна модель подій Декрету відповідає послідовності опису тих подій у тексті, що є ознакою її достовірності. Ті події могли відбуватися в другій — на початку третьої чверті III ст. до н. е. На жаль, події, відображені в другій половині Декрету, не мають хронологічних реперів у вигляді імен історичних постатей, окрім Протогена, через що дату-

вання їх цілком відноситься до періоду активної діяльності Протогена. Декрет виданий після його смерті, що переконливо обґрунтувала С.Е. Андреева (Андреева 2004). Це означає, що рік видання Декрету теоретично лежить у нижній частині діапазону активної діяльності Протогена, тобто близько/або після 241—236 рр. до н. е., і завдання встановлення дати видання Декрету не може бути чітко вирішене в межах запропонованого методу, оскільки тривалість життя Протогена нам невідома.

Є припущення В.В. Латишева про хронологічну близькість Декрету та будівельного напису Клеомброта Пантаклова (IOSPE, I², № 180). Підставою для такого твердження є разучий збіг палеографічних особливостей двох пам'яток (Латышев 1887, с. 84). Вагомими аргументами, що підтверджують палеографічні спостереження В.В. Латишева, є, по-перше, монетний випуск близько 250—230 рр. до н. е. з легендами ΘΕΟΠΡΚΛ і ΘΕΟΠΚ (Анохин 1989, № 249, 255), що містять, мабуть, імена Феокла, Протогена та Клеомброта (Николаев 2008, с. 133), по-друге, отримані мною (Николаев 2008, с. 116) хронологічні відповідності: перетинання інтервалів для Клеомброта Пантаклова (252—245 рр. до н. е.) та Протогена (265—249 рр. до н. е.). Однак ці дані характеризують лише найімовірніший діапазон виконання епонімної посади і Протогеном, і Клеомбромом Пантакловим. Тож, беручи до уваги, що Декрет виданий після смерті Протогена, в пошуку дати фіксації будівельного напису слід звернутися до умовної нижньої дати діапазону активної діяльності самого Протогена, тобто після 241 р. до н. е. Враховуючи цю інформацію, можна прийняти й дату фіксації будівельного напису. Таким чином, будівельний напис Клеомброта Пантаклова IOSPE, I², № 180 слід трактувати як такий, що є своєрідним продовженням Декрету. Виданий той напис був, вірогідно, у зв'язку з ліквідацією наслідків подій, згаданих у Декреті, — майбутній напад галатів і скірів. З тим нападом можна пов'язувати і загибель великої хори Ольвії (Отрешко 1982). Слід також звернути увагу на те, що є група лапідарних написів (НО, № 18 і № 69), які, на думку дослідників, мають доволі схожий з Декретом шрифт. Це дозволяє датувати обидві ці пам'ятки приблизно 40—30-и рр. III ст. до н. е.

8. Аналіз співвідношення розробленої хронологічної моделі Декрету з трактуванням його іншими дослідниками становить окрему тему, що виходить за межі цієї статті. Розгляну насамкінець тільки те, як співвідноситься ця мо-

дель з найважливішими тенденціями розвитку Ольвійського поліса, тобто з періодизацією його історії (Крижицький, Крапівіна, Лейпунська 1994). На нашу думку, сюжет Декрету про періодичне спустошення полісної казни в другій чверті III ст. до н. е. сукупно з інформацією про початок евергетичної діяльності (не пов'язаної з фортечним будівництвом) в Ольвії в 90—80-і рр. III ст. до н. е. (IOSPE, I², № 32 та № 188) дозволяє зробити висновок, що вже на початку III ст. до н. е. Ольвійський поліс могли експлуатувати навколишні племена. Тут хочу звернути увагу на відомий факт максимального розквіту всіх сфер його життєдіяльності в ранньоелліністичний час. Таке протиріччя вимагає здійснити додатковий аналіз чинників, що мають відображати виявлений процес. Отже, послідовно розглядаючи запропонований (Крижицький, Крапівіна, Лейпунська 1994, с. 31, графіки 1—9) стан розвитку всіх чинників (економічного, соціального та зовнішньополітичного) життєдіяльності Ольвії та їхніх складових упродовж ранньоелліністичного періоду, тобто від останньої чверті IV до середини III ст. до н. е., можна відзначити, що особливості того часу яскраво відображає динаміка торгівлі з варварами. Вона різко падає одразу після Зопіріонової облоги та, в подальшому зменшуючись, практично сягає нуля наприкінці періоду, що цілком корелює з поступовим переходом стосунків між скіфським і сарматським світами в площину політичних і суто данницьких (Крыжицкий и др. 1999, с. 218). Порівнюючи вектор розвитку торгівлі з варварським світом і отриманих матеріалів про наявність експлуатації поліса вже на початку III ст. до н. е. виникає як один із варіантів розвитку історичних подій припущення про те, що навколишні варварські племена дійсно могли відіграти вирішальну роль у подіях знят-

тя Зопіріонової облоги. Вірогідно, одразу після перемоги вони вимагали від міста якоїсь компенсації, а згодом те перетворилося на систему регулярних (та нерегулярних, приміром, «з приводу проїзду»: IOSPE, I², № 32) поборів. На користь цієї гіпотези можна навести такі відомі аргументи, як інформацію про загибель Зопіріона та його війська від скіфів або гетів (добірку свідостів давніх авторів щодо цієї теми див.: Виноградов 1989, с. 151), наявність на монетах «борисфенах» зображень скіфської зброї (хоча цей аргумент доволі суперечливий, див.: Алексеев 1996, с. 5) і теоретичну неможливість без сторонньої допомоги відстояти місто від навали 30-тисячного війська, «з яким навряд чи могло зрівнятися навіть усе наявне число громадян Ольвії» (Латышев 1887, с. 66). Як вважає Ю.О. Виноградов і деякі інші дослідники, ольвійська антимакедонська операція склалася в ході воєнних дій Зопіріона проти скіфів, і причиною того стали дружні стосунки між Скіфією та Ольвією, можливо, оформлені в союз (Виноградов 2006, с. 100). На мою думку, написи IOSPE, I², № 32 та № 188, які побічно свідчать про експлуатацію міста навколишніми племенами в 90—80-і рр. III ст. до н. е., відображають уже розвинений етап такої експлуатації, коли місцева казна, що була не в змозі самостійно задовольняти потреби варварів, змушена була вдатися до допомоги евергетів. Загалом започаткований після зняття облоги міста процес данницьких стосунків з варварами був тривалий і охоплював увесь ранньоелліністичний і подальші періоди історії Ольвійського поліса.

Таким чином, визначений фахівцями ранньоелліністичний етап (від третьої чверті IV до середини III ст. до н. е.: Крижицький, Крапівіна, Лейпунська 1994) на ґрунті синхронізації Каталогу та моделювання хронології подій Декрету поповнив історичну канву.

Алексеев В.П. К вопросу о семантике скифского оружия на «борисфенах» // Древнее Причерноморье. IV-е чтения памяти проф. П.О. Карышковского. — Одесса, 1996. — С. 5—7.

Андреева С.Э. Еще раз к вопросу о датировке декрета в честь Протогена // БФ. — СПб., 2004. — Ч. 2. — С. 95—103.

Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989.

Бруйко И.В. О событиях III в. до н. э. в Северо-Западном Причерноморье // ВДИ. — 1999. — № 3. — С. 76—104.

Виноградов Ю.А. Счастливый город в войне. Военная история Ольвии Понтийской (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — СПб., 2006 (серия «Militaria Antiqua». — IX).

Виноградов Ю.Г. О методике обработки греческих эпиграфических памятников (по ольвийским материалам) // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. — М., 1978. — С. 46—75.

Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 51—86.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. — М., 1989.

Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Ольвийский декрет Каноба о деньгах и стоимости драгоценных металлов на Понте в IV в. до н. э. // ВДИ. — 1976. — № 4. — С. 20—42.

- Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Калинник, сын Евксена: проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н. э. — Ч. I // ВДИ. — 1982. — № 4. — С. 26—46; Ч. II // ВДИ. — 1983. — № 1. — С. 21—39.
- Карасев А.Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964.
- Карышковский П.И. Дополнения до истории монетной sprawy Ольвии наприкінці IV ст. до н. е. // МАПП. — 1960. — С. 234—242.
- Карышковский П.И. До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена // Археологія. — 1968. — 21. — С. 95—105.
- Карышковский П.О. Ольвийские эпонимы // ВДИ. — 1978. — № 2. — С. 82—88.
- Карышковский П.О. Клад ольвийских монет из долины реки Кучурган // Новые археологические исследования на Одесчине. — К., 1984. — С. 111—119.
- Карышковский П.О. Монеты Ольвии. — К., 1988.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К., 1985.
- Книпович Т.Н. К вопросу о датировке декрета в честь Протогена // ВДИ. — 1966. — № 2. — С. 142—149.
- Книпович Т.Н., Леви Е.И. Надписи Ольвии. — Л., 1968.
- Крижицкий С.Д., Крапивина В.В., Лейпунська Н.О. Головні етапи історичного розвитку Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 18—44.
- Крижицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.
- Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.
- Леви Е.И. Материалы ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964.
- Леви Е.И. Ольвийская надпись с посвящением Аполлону Врачу // ВДИ. — 1965. — № 2. — С. 86—95.
- Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985.
- Нечитайло В.В. Каталог античных монет Ольвии VI в. до н. э. — III в. до н. э. — К., 2000.
- Николаев Н.И. Политическая и культовая элита Ольвии IV—I вв. до н. э. — Николаев, 2008.
- Николаев Н.И. Шедевры эллинистической скульптуры из Ольвии и род Леократидов—Евресибиадов // БФ. — СПб., 2009. — С. 384—390.
- Николаєв М.І. Синхронізація епонімного літочислення та просопографія Ольвії IV—I ст. до н. е. // Археологія. — 2010. — № 4. — С. 19—31.
- Николаев Н.И. Хронология декрета в честь Протогена на основе синхронизации эпонимного календаря Ольвии // Древнее Причерноморье. — Одесса, 2011. — IX. — С. 342—348.
- Николаев Н.И., Снытко И.А. Некоторые вопросы социально-политической истории Ольвии второй половины V — первой половины IV вв. до н. э. // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 186—192.
- Николаев Н.И., Снытко И.А. Эпонимный календарь и монетные магистраты Ольвии IV—I вв. до н. э. // Записки отдела нумизматики и тореvтики Одесского археологического музея. — Одесса, 2010. — I. — С. 9—26.
- Отрешко В.М. З історії Ольвійського поліса в IV—I ст. до н. е. // Археологія. — 1982. — 41. — С. 34—46.
- Отрешко В.М. Протоген (размышления к проблеме) // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 123—135.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Пиворович В.Б. Монеты и клады Юга Украины. — Херсон, 2009.
- Росляков С.Н. Скульптура Ольвии. Дисс. ... канд. искусствоведения. — Л., 1989.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева А.С. Протоген Ольвійський // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 14—23.
- Русяева А.С., Крапивина В.В. До історії Ольвії IV—I ст. до н. е. // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 17—34.
- Снытко І.О. Рец: Н.И. Николаев. Политическая и культовая элита Ольвии IV—I вв. до н. э. — Николаев: Шамрай, 2008. — 262 с. // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 134—140.
- Фролова Н.А., Абрамзон М.Г. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. — М., 2005.
- Щукин М.Б. О галатах и дате декрета Протогена // Скифия и Боспор. Археологические мат-лы к конференции памяти академика М.И. Ростовцева. — Л., 1989. — С. 76.
- Яйленко В.П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. — М., 1987. — С. 4—105.
- Fraceliere R. Notes de chronologie delphique // BCH. — 1928. — 52. — P. 189—190.
- Minns E. Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913.

Надійшла 13.01.2011

ХРОНОЛОГИЯ ДЕКРЕТА В ЧЕСТЬ ПРОТОГЕНА НА ОСНОВЕ СИНХРОНИЗАЦИИ ЭПОНИМНОГО КАЛЕНДАРЯ ОЛЬВИИ

Почти два века не прекращается дискуссия относительно хронологии выдающегося лапидарного памятника античности — ольвийского декрета в честь Протогена Гиеросонтова (IOSPE, I², № 32). Более того, раздаются голоса, что датировка этого документа, вероятно, никогда не будет уточнена. Тем временем, инструментарий археологической науки пополняется; в частности, на основании синхронизации (в первом приближении) эпонимного календаря Ольвии (IOSPE, I², № 201) созданы основы ольвийской родовой просопографии IV—I вв. до н. э., а традиционные методы датировки лапидарных надписей (палеографический, языковой, формульный) дополнил просопографический, по которому датировка надписей выполняется на базе хронологии персонажей этих надписей и/или их родственников (предков, современников, потомков).

Таким образом, целью этой статьи было изучение хронологии декрета в честь Протогена на базе предлагаемого метода. Фрагментированный эпонимный календарь Ольвии содержит информацию о предках и потомках Протогена и других персонажей декрета — архонта Демокона, жрецов Плистарха и Геродора, гражданина Аристократа. Более того, в календаре в качестве эпонима 294 г. до н. э. представлен и один из персонажей декрета, отец Протогена, Гиеросонт. На основе расчетов хронологии активной деятельности персонажей построена модель событий декрета. События декрета, которые происходили во второй — начале третьей четверти III в. до н. э., сопоставлены с текущей внутривосточной ситуацией в городе — конфликтом могущественных кланов Дионисиев—Леократидов—Евресибиадов с Аристократидами, победой Аристократидов и их последующим поражением.

На основе корреляции хронологической модели декрета с важнейшими тенденциями развития полиса, т. е. периодизацией его истории, получил дальнейшее насыщение исторической канвой раннеэллинистический этап (с третьей четверти IV в. до середины III в. до н. э.). Полученные материалы трактуются в пользу известной гипотезы о том, что решающую роль в снятии осады Зопириона сыграли варвары. С этого момента традиционные торговые отношения между Ольвией и варварами сменились данническими.

N.I. Nikolaiev

CHRONOLOGY OF THE DECREE IN HONOUR OF PROTOGENES BASED ON SYNCHRONIZATION OF OLBIAN EPONYMOUS CALENDAR

The discussion on the chronology of the Olbian Decree in honour of Protopogenes Hierosontou (IOSPE, I², № 32), a well-known Ancient Greek lapidary monument, lasts for almost two centuries. Furthermore, opinions appear that dating of this document probably will never be specified. Meanwhile, the instruments of archaeological science are enriched; for instance, based on synchronization (as a first approximation) of Olbian eponymous calendar (IOSPE, I², № 201) there are created grounds for Olbian family prosopography from the 6th c. to the 1st c. BC, while the traditional methods of lapidary inscriptions dating (palaeographic, linguistic, and formula one) are supplemented by the prosopographical method, based on which the dating of inscriptions is made after the chronology of personages of these inscriptions and/or their relatives (ancestors, contemporaries, and descendants).

Thus, the goal of this article was the study of chronology of the Decree in honour of Protopogenes based on the presented method. Fragmented Olbian eponymous calendar contains the information on ancestors and descendants of Protopogenes and other personages of the decree: archont Democon, priests Plistarch and Hierodoros, and a citizen Aristokrates. Furthermore, in the calendar, one of the personages of the Decree, Hierosontos, Protopogenes' father, is presented as eponym of 294 BC. Based on calculations of chronology of personages' activity the model of events in the decree is developed. Events of the decree which were occurring in the second and the beginning of the third quarters of the 3rd c. BC were compared with the contemporary internal political situation in the city: the conflict between the strong clans of the Dionisiai-Leokratidai-Euresibiadai with the Aristokratidai, the victory the Aristokratidai and their consequent defeat.

Based on the correlation of the decree's chronological model with the most important tendencies of the polis development, i.e. on the periodization of its history, the Early Hellenistic stage (since the third quarter of the 4th c. till the middle of the 3rd c. BC) was further supplemented with the historic canvas. The materials obtained are interpreted in favour of the known hypothesis, according to which the barbarians played the decisive role in raising the Zopyrion's seize. Since then the traditional trading relations between Olbia and the barbarians were replaced by those based on the tribute.

ТЕРАКОТОВІ СТАТУЕТКИ РИМСЬКИХ ВОЇНІВ З ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Публікується добірка теракот, що представляють римських воїнів.

К л ю ч о в і с л о в а: Північно-Західне Причорномор'я, римський воїн, статуетка, Мітра, місяць, Боспор, Мала Азія.

У колекції теракот Одеського археологічного музею (ОАМ) є кілька досить рідкісних і цікавих статуеток. Головними рисами їх є сюжет і конструкція. Теракоти зображують молодого воїна в панцирі та безрукавному плащі, скріпленому на плечах застібками. У правій зігнутий в лікті руці залишено отвір для зброї. Лівою рукою воїн тримає овальний щит з рельєфним орнаментом. У деяких випадках на боці звисає кинджал. Корпус статуетки порожнистий з трьома отворами: двома з боків, куди вставлявся стрижень, до якого підвішували ноги, і один на тім'ї, через який пропускali шнурок для підвішування самих статуеток. Усі статуетки аналогічні, але виконані в різних формах.

Теракоти цього типу не привертали достатньої уваги дослідників. Це, очевидно, пов'язано з незначною кількістю знахідок. Тож детальніше розглянемо статуетки.

Місцеві вироби походять з Ольвії. Одна зображує воїна в безрукавному плащі та короткій туніці з фартухом, прикрашеним металевими пластинами (Леви 1970, с. 55). У лівій руці — овальний щит із зображенням голови людини й місяця рогами догори, праворуч, на паску, — кинджал або короткий меч. Права рука, в яку був вставлений меч або ніж, зігнута в лікті (рис. 1, 1).

Друга статуетка зображує фігуру в короткій туніці та плащі, застібнутому на правому плечі (ОАМ, інв. № 26574)¹. Місце знахідки невідоме. Права рука випростана вперед. У кулаці отвір. У лівій руці овальний щит. На щиті зображено голову, над нею місяць рогами догори, нижче голови — шестикутна зірка. По краю щит прикрашений рельєфними горошинами. Тильна сторона статуетки модельована.

¹ Статуетка подарована музею А.Л. Бертьє-Делагардом у 1897 р. та опублікована: Деревіцкий, Павловский, Штерн 1898, табл. IV, 3.

Риси обличчя, одягу, зображення на щиті нечіткі (використана стерта форма). Один отвір у голові, два — внизу по боках. Глина щільна світло-жовта. Висота без ніг 12,0 см (рис. 1, 2).

Ціла статуетка воїна знайдена в Козирці (Бураков 1988; Буйских 1991, с. 123). На думку А.В. Буракова, вона походить зі зруйнованого поховання. Теракота представляє чоловіка в короткій туніці, з паска звисає фартух з металевими пластинами, в лівій руці — овальний щит з рельєфним схематичним зображенням фігурки воїна в захисному обладунку. З боків і знизу зображені три зірки, з двох сторін від голови — по горошині, в самому низу — місяць рогами догори. Висота 12,0 см (рис. 1, 3, 4).

Три теракоти з фондів ОАМ, імовірно, походять з Північно-Західного Причорномор'я. Одна представляє воїна, який тримає в лівій руці овальний щит із зображенням голови й місяця рогами догори (ОАМ, інв. № 24082, № 24088, № 24111). Краї щита прикрашені горошинами. На грудях складки плаща. Тильна сторона модельована. Отвір внизу збоку. Глина щільна померанчева. Висота 12,5 см (рис. 2, 1). Склеєна. Місце знахідки і спосіб придбання невідомі (Деревіцкий, Павловский, Штерн 1898, табл. XIV, 3).

Від другої теракоти збереглася лише голова. Частина обличчя пошкоджена при виготовленні. Глина світло-коричнева. Висота 3,7 см (рис. 2, 2). До музею надійшла 1874 р., яким чином — невідомо, згідно з документацією музею походить з Пантикапея (ОАМ, інв. № 20480). Виготовлена з померанчевої глини. За структурою глина схожа з іншими статуетками.

Від третьої теракоти лишився тільки щит з рельєфним зображенням воїна (ОАМ, інв. № 24138). Навколо його голови промені. Під фігурою — місяць рогами догори і маленька горошина праворуч. По периметру щит прикрашений горошинами більших розмірів (рис. 2, 3). Місце знахідки і спосіб придбання нез'ясовані. Висота 6,8 см.

Рис. 1. Статуетки: 1 — Ольвія (за: Леви 1970); 2 — пункт невідомий; 3, 4 — Козирка (за: Бураков 1988; Буйских 1991)

Ще одна статуетка такого самого типу була знайдена в Криму та опублікована в каталозі теракот музею Мартіна фон Вагнера м. Вюрцбург (Schmidt 1994). Зображення на щиті аналогічне описаному. Висота 13,6 см (рис. 3, 1).

Чотири фрагменти теракот такого зразка знайдені в Тірі. Від однієї збереглася лицева частина голови (ОАМ, інв. № 87831). Глина світло-червона. Висота 3,9 см (рис. 2, 4). Знайдена 1979 р. в приміщенні 23Ф, яке датується II—III ст. (Клейман 1979, с. 56—57).

Від другої зберігся фрагмент правої руки з отвором (ОАМ, інв. № 89411). Глина світло-коричнева. Довжина 5,3 см (рис. 2, 5). Знайдений 1985 р. у шарі (Клейман 1985, с. 35).

Третій фрагмент — нога з отвором для підвішування (БДКМ, інв. № А-2127). Виготовлена зі щільної померанчевої глини без домішок. Висота 10,4 см. Частина ступні відбита (рис. 2, 6).

Четвертий фрагмент — верхня частина ноги з отвором для підвішування. Знайдений у 2011 р. в шарі римського часу. Глина щільна померанчева без домішок. Висота 7,2 см (рис. 2, 7).

У Ніконії знайдена верхня частина статуетки (Клейман 1997, с. 50, рис. 1, 5) — голова чо-

ловіка з короткою зачіскою з частиною лівого плеча, через який перекинута плащ (ОАМ, інв. № 89467). Виготовлена з червоної глини. Висота 4,5 см (рис. 2, 8).

Очевидно, що поява статуеток римських воїнів у Північно-Західному Причорномор'ї пов'язана з присутністю в регіоні римського військового контингенту. Вона набула масштабного характеру від першої половини II ст. До цього часу відносяться документовані дані про римські гарнізони в Тірі та Ольвії (Карышковский, Клейман 1985, с. 98), де вони залишалися до середини III ст. Саме цим періодом і можна датувати статуетки.

Сюжет воїна в римській військовій амуніції, який тримає в правій руці спис, а в лівій щит, добре відомий в пізньоримській іконографічній традиції. Проте в отвір, зроблений у правій руці воїнів, спис не міг вставлятися, оскільки отвір не наскрізний (рис. 2, 5). За аналогією з іншими статуетками, це могли бути ніж або короткий кинджал, можливо такі, що використовувалися в культовій практиці.

А.С. Русяєва пов'язала статуетки воїнів з культом східного божества Мітри. На її думку, вони були вотивами (Русяева 1979, с. 10). Це припу-

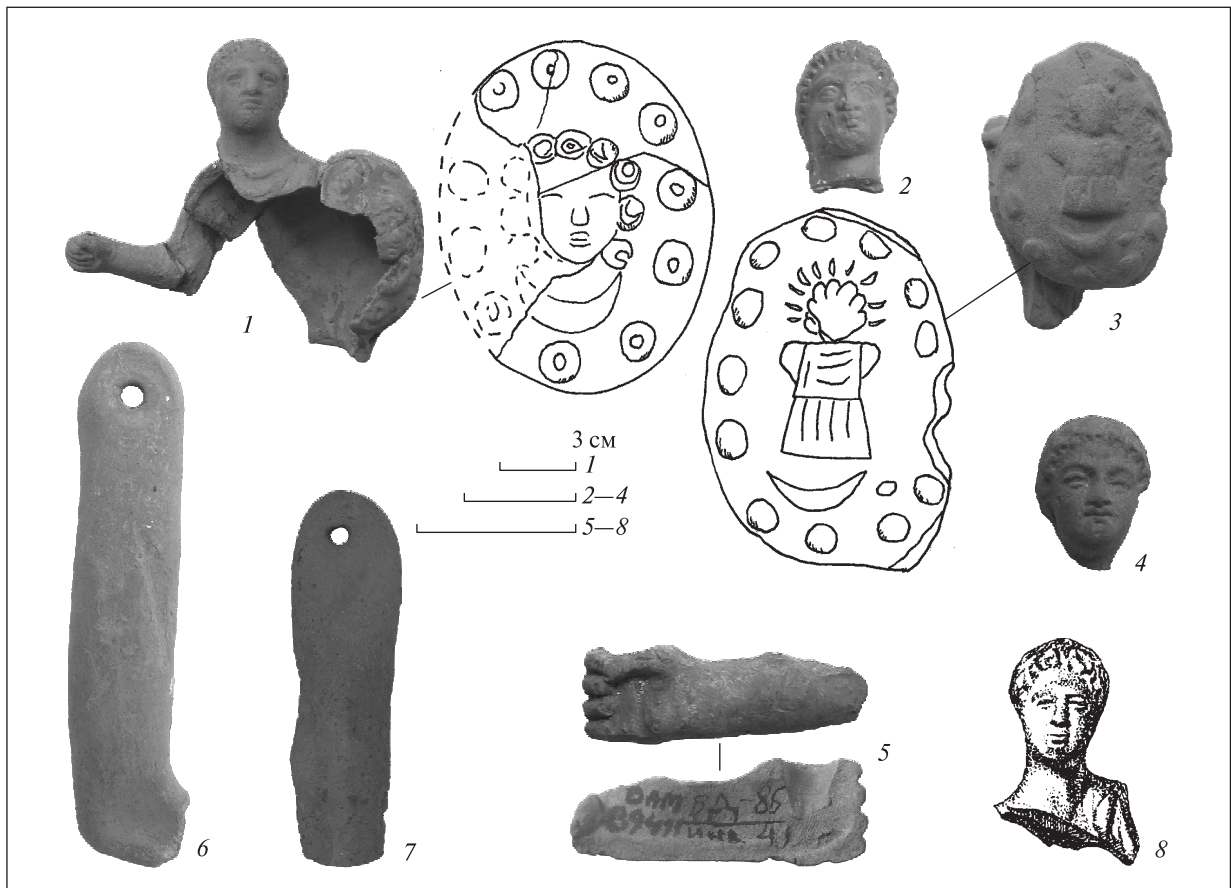

Рис. 2. Статуетки: 1, 3 — місце знахідки невідоме; 2 — Пантикапей; 4—7 — Тіра; 8 — Ніконій (за: Клейман 1997)

щення ґрунтується на тому, що культ Мітри став дуже популярним у II — першій половині III ст. серед солдатів східних римських провінцій.

Підтверджують цю думку зображення на щитах. Вони чітко поділяються на дві групи: перша умовно передає фігуру воїна, друга — голову людини. На нашу думку, обидві групи представляють одного персонажа. Вони супроводжуються зображеннями космічних тіл — місяця, зірок і, можливо, планет? На деяких щитах навколо голови показані промені. Ті ж самі символи трапляються в матеріалах мітреумів. Так, у мітреумі Дура-Европос знайдено рельєф, який представляє собою типову сцену із зображенням Мітри, що вбиває бика. Бог у своєму звичному одязі: довга туніка, шаровари, взуття та фрігійський ковпак. За плечима плащ. Бик лежить на землі. Однією рукою Мітра тримає його за голову, іншою встромлює ніж у шию. У сцені присутні собака, скорпіон і змія. Над Мітрою — стилізовані зображення сонця та місяця, між ними — ворона (Бонгард-Левин, Гаїбов, Кошеленко 2004, с. 131—132).

Мітраїзм як самостійна релігійна течія сформувався в I ст. до н. е. Для більшості вчених 20 ст., що вивчали проблеми мітраїзму,

основоположною була робота бельгійського історика релігії Ф. Кюмона. У 1896—1899 рр. він видав повний перелік наративних та епіграфічних матеріалів, пов'язаних з мітраїзмом, а також монографію, присвячену цьому культу. На думку Ф. Кюмона, мітраїзм перших століть нашої ери походив від давньоіранського культу Мітри, бога світла та істини, який вважався охоронцем договору між людьми (Кюмон 2000, с. 5—12).

У 1970-х рр. деякі дослідники поставили під сумнів іранське походження культу. Було висловлено припущення, що мітраїзм виник як абсолютно нова релігія в греко-римському світі (Ulansey 1989). На думку дослідників, мітраїзм генетично пов'язаний з іранською релігійно-міфологічною традицією, але остаточно сформувався за межами іранського світу, а саме в Малій Азії, де існували колонії етнічних персів (Іванов 1996, с. 9—14; Бонгард-Левин, Гаїбов, Кошеленко 2004, с. 140)².

² Питання про походження та зміст міфології мітраїзму не вирішене і активно дискутується. Деякі вчені, зокрема шведська дослідниця Б. Настрьом, вбачає походження багатьох символів міфології мітраїзму в давньоіранській релігії (Näsström 2004).

У столиці імперії сконцентрована найбільша кількість пам'яток мітраїзму. Найраніше з епіграфічних джерел, що стосується культу, знайдене в Римі та відноситься до кінця I — початку II ст. (Іванов 1996, с. 14). Дані ономастики й епіграфіки показують, що більшість adeptів культу були римлянами та греками. У складі мітраїстичних громад були представлені не лише військові, а й інші верстви населення — чиновники, ремісники, торговці, відпущеники та раби (там само, с. 15—17).

Основним змістом культу був таємний обряд посвячення — обов'язковий елемент містерій, під час якого для учасників розігрувалися міміко-драматичні вистави на сюжет міфу з піснями і танцями, демонструвалися священні предмети і символи (Скржинская 2009, с. 73). Для культу Мітри характерна єдність у сакральній архітектурі, мистецтві, організації громад. Ритуал посвяти відбувався у спеціально відведених приміщеннях — мітреумах (такими приміщеннями могли бути підвали будинків). Виділяються два основних сюжети: боротьба, а потім примирення з богом Сонця і жертвопри-

несення бика. Тавроктонія — центральна подія міфології мітраїзму³. Рельєфи з зображенням Мітри, який вбиває бика — обов'язковий елемент мітреума (Бонгард-Левин, Гаїбов, Кошеленко 2004, с. 145). Усі зображення подібні, за винятком окремих деталей.

На поширення культу Мітри в Північно-Західному Причорномор'ї вказують знайдені в Ольвії чотири плити з його зображенням (Крапивина 1994). Крім того, з Тіри походить вівтар з місцевого вапняку, присвячений Мітрі римським морським піхотинцем (Карышковский 1979).

В історіографії існують різні думки щодо функції статуєток з рухливими кінцівками (Русяева 1982, с. 113). Нині дослідники сходяться на думці, що підвісні ноги вказують на культовий характер статуєток. Т.М. Шевченко висло-

³ На думку дослідників, розшифровка сцени є ключовою проблемою вивчення мітраїзму. Деякі вчені, зокрема Д. Юлансі та Р. Бек, запропонували свою інтерпретацію тавроктонії, яка ґрунтується на припущенні, що то є зоряна карта (Ulansey 1989; Beck 2006, p. 190—240).

вила припущення, що їх прикріплювали на одяг жерця під час виконання культових дій, через що вони разом з одягом згодом потрапляли в могилу (Шевченко 2009). На це вказує особливість їхньої конструкції. Вони могли зображувати адептів культу або використовуватися для ілюстрації якогось сюжету міфології Мітри.

Найраніші статуетки воїнів з рухливими кінцівками, виконані в геометричному стилі, знайдені на Кіпрі. Вони датуються VIII—VII ст. до н. е. (Vandenabeele 1973; Karageorghis 1995, p. 25—34).

Першими століттями нашої ери датуються статуетки воїнів, знайдені на Боспорі. Вони виконані в іншій манері ніж статуетки з Північно-Західного Причорномор'я. Воїни зображені зі щитами різної форми (овальними, прямокутними чи ромбоподібними). У правій руці деяких воїнів короткі широкі ножі, можливо культового характеру. Вони в гостроверхих фрігійських шапках, дуже популярних у той час на Боспорі. І.Д. Марченко вказує, що вони нагадують про одне цікаве явище духовного життя раннього Риму — про існування жрецької спільноти саліїв. Головним їм завданням було вшанування військових божеств. Жрець, одягнений воїном, здійснював священний танок, б'ючи в круглий щит. Швидкий танок, стрибки, потім виконання гімну були складовою ритуалу. За аналогією з ритуалом саліїв, автор інтерпретує боспорські фігурки зі щитами як зображення служителів богині і датує їх I—IV ст. (Марченко 1974, с. 41, табл. 54, 5, 6). У колекції ОАМ зберігаються дві подібні статуетки (рис. 3, 2).

Низка найближчих аналогій походить з Малої Азії. Перша група представляє воїна в гостроверхій шапці з кинджалом у правій руці (рис. 3, 3, 4). С. Беск датує їх II—III ст. (Besque 1972, p. 33). Д. Барр розглядає подібні статуетки як маріонетки, що зображують гладіаторів. Дослідниця виділяє два класи: 1) гладіатори з самнітською зброєю (короткий широкий меч і довгий щит) і 2) воїни-фракійці з кинджалом і круглим щитом. Замість шолома у них фрігійський ковпак (Burr 1963, p. 122—123).

Друга група статуеток з Малої Азії — це так зв. амазонки. Вони зображують жінок у військовій амуніції зі щитом у лівій руці (рис. 3, 5, 6). Права грудь оголена, на шії намисто. На голові шолом з високим плюмажем, з-під шолома на шию опускається довге волосся. На правій руці однієї читається напис: *MAECIUS* (імовірно, ім'я майстра). Датуються кінцем I—II ст. (Besque 1972, p. 133).

Подібна статуетка знайдена в Трої. За визначенням Д. Барр, вона виготовлена в одному з малоазійських центрів. На щиті велике рельєфне зображення голови (рис. 3, 7). Д. Барр інтерпретувала її як зображення жінки-гладіатора, зазначивши, що практика участі жінок у гладіаторських боях побутувала в Римі та була заборонена Септимієм Севером наприкінці II ст. Автор датує статуетку кінцем II — початком III ст. (Burr 1963, p. 122—123).

У цілому всі розглянуті статуетки виконані в античній традиції, хоча могли використовуватися в культах негрецьких або синкретичних божеств.

Різні типи фігурок на певних територіях (зокрема в Північно-Західному Причорномор'ї, на Боспорі та в Малій Азії) могли бути пов'язані з культами різних божеств. На жаль, практично в усіх випадках невідомий контекст знахідок цих статуеток, що ускладнює їхню інтерпретацію. Як бачимо, деякі елементи вказують на зв'язок розглянутих теракот з культом Мітри. Відкритим залишається запитання про спосіб їхнього використання.

Знахідки аналогічних статуеток у Малій Азії (та ще й раніших), можливо, вказують на існування культурного зв'язку між двома регіонами. Він підтверджується низкою різних даних. Зокрема, один з написів Ольвії згадує про послів до кларійського оракула (Карышковский 1968).

Можна припустити, що описана іконографічна схема була запозичена з Малої Азії. Нам невідомі інші регіони зі знахідками подібних статуеток.

Бонгард-Левин Г.М., Гаиров В.А., Кошеленко Г.А. Открытие митреума в Дуре-Европос и современная митраистика // ВДИ. — 2004. — № 1. — С. 125—157.

Буйских С.Б. Фортификация ольвийского государства (первые века нашей эры). — К., 1991.

Бураков А.В. Теракота воїна з поселення Козирка // Археологія. — 1988. — 63. — С. 73—74.

Деревицкий А.Н., Павловский А.А., Штерн Э.Р. Теракоты Одесского музея. — Одесса, 1898. — II.

Иванов П.В. Восточные культы в духовной жизни Италии времени Империи (распространение митраизма). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1996.

Карышковский П.О. Новые данные о связях Ольвии с Малой Азией во II в. н. э. // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Л., 1968. — С. 172—176.

- Карышковский П.О. Новые тирасские надписи // Античная Тира и средневековый Белгород. — К., 1979. — С. 85—88.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К., 1985.
- Клейман И.Б. Отчет о раскопках античной Тире и средневекового Белгорода Белгород-Тирской экспедицией Одесского археологического музея и Тирским отрядом ИА АН УССР в 1979 г. // НА ИА НАНУ. — 1979/91.
- Клейман И.Б. Несколько терракот из Никонии // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 47—50.
- Крапивина В.В. Рельеф с Митрой-Тавроктоном из Ольвии // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1994. — С. 168—171.
- Кюмон Ф. Мистерии Митры. — СПб., 2000.
- Леви Е.А. Терракоты из Ольвии // Терракоты Северного Причерноморья. — М., 1970. — С. 33—56 (САИ. — 37).
- Марченко И.Д. Марионетки и культовые статуэтки из Пантикапея // Терракоты Северного Причерноморья. Ч. III. — М., 1974. — С. 38—59 (САИ. — Вып. Г1—11).
- Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979.
- Русяева А.С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982.
- Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. — К., 2009.
- Шевченко Т.М. Способи використання теракот в культових діях (на прикладі херсонеських матеріалів) // Боспор Киммерийський і варварський мир в період античності і середньовіччя. Актуальні проблеми. — Керчь, 2009. — С. 515—519.
- Beck R. The religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the unconquered sun. — Oxford, 2006.
- Besque S. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs et romains. III. Époque hellénistique et romain Grèce et Asie Mineure. — Paris, 1972.
- Burr T.D. Troy. The Terracotta figurines of the Hellenistic period. — London, 1963.
- Karageorghis V. The coroplastic art of ancient Cyprus. IV. The cypro-archaic period small male figurines. — Nicosia, 1995.
- Näsström B. The sacrifices of Mithras // Pecus. Man and animal in antiquity. Proceedings of the conference at the Swedish Institute in Rome, September 9—12, 2002. — Rome, 2004. — P. 108—111.
- Schmidt E. Katalog der antiken Terrakotten. T. 1. Die figürlichen Terrakotten. — Mainz, 1994.
- Ulansey D. The Mithraic Mysteries // Scientific American. — 1989. — Vol. 261. — № 6. — P. 130—135.
- Vandenabeele F. Quelques terres cuites chypriotes aux jambes articulées // Bulletin de Correspondance Hellénique. — 1973. — Vol. 97. — № 1. — P. 51—52.

Надійшла 24.05.2011

Е.С. Савельева, О.К. Савельев

ТЕРРАКОТОВЫЕ СТАТУЭТКИ РИМСКИХ ВОИНОВ ИЗ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Рассмотрены статуэтки с изображением воина в римской военной амуниции, найденные в Ольвии и ее округе (Козырское городище), Тире и Никонии. Особенность конструкции статуэток (подвесные ноги) указывает на их использование в культовой практике. Исследователи связывают их с культом Митры. Подтверждением этому служат изображения на щитах воинов, аналогии которым известны среди материалов митреумов. На основании типологического сходства статуэток из Северо-Западного Причерноморья и Малой Азии делается предположение о заимствовании иконографической схемы из Малой Азии.

K.S. Savelieva, O.K. Saveliev

ROMAN SOLDIERS TERRACOTTA STATUETTES FROM THE NORTH-WESTERN COAST OF THE BLACK SEA

Considered are statuettes depicting soldiers in the Roman military ammunition found in Olbia and its suburbs (Kozyrka hill-fort), Tyras, and Nikonis. The peculiarity of the statuettes structure, namely, the hanged legs, indicates that they were used in cultic practice. Scholars relate them to Mithras cult. It is confirmed by the depictions on the soldiers' shields which have analogies among the materials from the Mithraeums. Based on the typological likeness of the statuettes from the north-western coast of the Black Sea and Asia Minor, the assumption is made about the adoption of iconographic scheme from Asia Minor.

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ОРНОГО ХЛІБОРОБСТВА

Подано нарис виникнення та розвитку орних знарядь різних зразків.

К л ю ч о в і с л о в а: рільництво, рало, наральник, плуг, чересло.

Перші знаряддя для оранки були цілком дерев'яними і збереглися дуже погано. На щастя, знаряддя, виявлене в Україні 1960 р. біля с. Полісся Чернігівської обл., лежало на дні болота і збереглося порівняно добре (Шрамко 1964). Радіокарбонний аналіз вказує на його вік — 1390 р. до н. е. (Семенцов, Романова, Долуханов 1969). Але найперші орні знаряддя були знайдені не в Європі, а в Передній Азії, де були необхідні природні умови — дикі рослини й тварини, придатні для одомашнення, а, відтак, і виникнення рільництва й скотарства (Мерперт, Мунчаев 1971). Звідтіля перші рільничі знаряддя почали розповсюджуватися в інші краї.

Вже перші рільники почали використовувати прості пристрої для захисту дерев'яних рал від тертя об ґрунт. Так з'явилися наральники. Сталося це в Месопотамії за часів переходу від бронзового віку до залізного.

У Європі такий перехід відбувався вельми своєрідно. Біля невеликого гірського поселення Гальштат були виявлені поклади солі. Власники копалень дуже збагатились, оскільки деякий час були монополістами в тій справі. Це стало очевидним після розкопок місцевого могильника, в якому виявлено більше тисячі поховань і знайдено багато речей (Kromer 1959), особливо імпорتنих. Серед знахідок було чимало коштовних прикрас, зброї, деталей кінської вуздечки, коштовного металевих посуду (сітули) тощо. Трапилися й деякі знаряддя праці, але тільки ті, що були потрібні для видобутку солі: дерев'яні лопати, сокири, ножі. Рільничих знарядь не було — вони не цікавили власників копалень. Загалом знахідки в могильнику відображають своєрідність формування матеріального комплексу гальштатської культури. Тут не було власного центру виникнення та розвитку найважливіших знарядь. Увагу місцевої верхівки приваблювали яскраві, здебільшого імпорتنі, речі, нехарактерні для розвитку місцевої культури. Через це кожен дослідник не-

мов створював власну гальштатську культуру переважно на ґрунті місцевих знахідок. Тож ми вважаємо, що типової гальштатської культури взагалі не було. Гальштат — це локальне явище, пов'язане з місцевим видобутком солі і торгівлею нею. І імпорتنі коштовні речі не визначали лице місцевої культури. В той же час у Європі йшов закономірний процес розвитку різних місцевих культур бронзового та початку залізного віку (Pleiner 1962; Pleiner, Rybova 1978; Махортых 2003). Нині існують декілька гальштатів: Рейнеке, Гернеса, Мюллера-Карпе, Оберга, Шмідта та інших і кожен має свою хронологію та етапи. Усі ці конструкти мають право на існування та важливі, оскільки спираються на пам'ятки різних територій. Відтак, слід говорити не про міфічний гальштат, а про реальні культури пізнього бронзового або раннього залізного віку в Європі.

На близькосхідній батьківщині рільництва розвиток відбувався на ґрунті зрошувального хліборобства. З'явилися невеличкі рала — великі були непридатні для обробки вузьких зрошуваних ланів (Белявский 1971). У шумерському «Календарі хлібороба» селянину радили мати декілька рал, робити перехресну оранку та суворо виконувати правила зрошування (Крамер 1991). Навіть у дуже допитливого Геродота, який побував у Месопотамії, багато уваги приділено зрошуванню (Геродот I, 193).

Бронзовий втулковий наральник месопотамського зразка випадково потрапив на поселення зрубної культури Тюбьяк (Горбунов, Горбунов 2006), найвірогідніше внаслідок торгівельних зв'язків за часів правління Хаммурапі. Надалі на Близькому Сході важливу роль відігравала держава хетів, у яких з'явилися залізні наральники і діяв торгівельний шлях через Кавказ (давню Колхиду), де виявлені горни для заліза (Хахутайшвили 1987). Прості й дешеві прив'язні наральники у вигляді металевих штаба існували дуже довго, аж до середньовіччя. Іноді трапляються рештки дерев'яного руків'я без металевих частин. Але це не означає,

що їх там не було, — металеві деталі цінували та знімали у випадку, коли дерев'яна частина псувалася чи ламалася (Buch, Geiser 1971).

Найдавніше зображення рала з прив'язним наральником відоме на бронзовій ситулі VI ст. до н. е. з Чертози (Schlette 1984). На ній зображений орач з ралом на плечі. Дрібними рисками показано, що наральник якимось прив'язаний до рала. Але розмір сцени не дозволяє розглядати деталі. Через це дуже важливою стала знахідка М. Хелла, виявлена під час розвідок біля Зальцбурга (Hell 1956). Це — дуже простий наральник у вигляді залізного штаба завдовжки 21,6 см і завтовшки 16,0 см. Він трохи зігнутий і з одного боку загострений. Після вивчення цієї знахідки стало зрозуміло, що деякі уламки бронзових і залізних штабів, виявлені раніше О.І. Тереножкіним на пам'ятках чорноліської культури, є фрагментами наральників (Тереножкін 1961, с. 155, рис. 100, 2; 102, 2, 3; 151). Можливо, наральниками слугували й бронзові мотики, принаймні якщо буде доведено, що їх не використовували для риття могил (Тереножкін 1976, с. 92, рис. 56).

Прив'язний спосіб з'єднання був не завжди доцільним. Тож робилися спроби знайти інші способи. На етрусській статуетці IV ст. до н. е. з Аретцо показаний інший зразок з'єднання — за допомогою двох кілець (Робер 2007).

Дуже цікаві знахідки дали розкопки в Урарту, що вперше дозволили виявити нові напрями в розвитку рільництва. Спочатку царі Урарту намагалися налагодити зрошувальне хліборобство, як у Месопотамії. Але в цій гірській місцевості не було великих річок і придатних для того озер. За наказом Руси, сина Аргішті, з великими труднощами в кам'яній товщі був проритий канал, по якому вода текла від р. Ілдарі до Кармір-Блур (тобто до м. Тейшебаїні), де був палац урартського намісника. Розкопки Кармір-Блур дали численні матеріали (Піотровський 1944; 1959; Арутюнян 1964) — залізні ножі, серпи, вила, лопати, різну зброю (наконечники списів і мечі), а також рослинні рештки — зерна різних видів пшениці, ячменю, проса, кунжуту, бобів, чечевиці та навіть кісточки винограду, слив, граната тощо. Особливо важливими були знахідки залізних втулкових наральників і серпів. Знайдені тут наральники (рис. 1, 1, 2) масивні, з великою втулкою та заокругленим робочим кінцем, а серпи вже мали незначний вигин (Левашова 1956). Скіфи та кімерійці, які завдяки військовим походам бували в Урарту, Асирії та навіть Вавилоні, знали про такі знаряддя, проте не відразу сприй-

няли їх, оскільки ті були ще недосконалі. Але вони дали поштовх для нових розробок. Після захоплення уратами родючої араратської долини увага урартських хліборобів була спрямована туди. Але незабаром політична та економічна ситуації суттєво змінилися. Для Урарту наставали важкі часи — спочатку гнітюча поразка у війні з Асирією за Тіглатпаласара, а потім, у 585 р. до н. е., і загибель цієї держави під ударами мідійців.

Деякі дослідники вважали, що питання про виникнення плуга вирішене завдяки повідомленню Плутарха Старшого про знахідку рала з двома колесами у галльській Ретії (див.: Катон... 1957), але то була помилка. Особливого значення цьому надала І.Т. Круглікова. Як зазначала дослідниця, вона знайшла в Криму зразок рала, про який нібито писав Плутарх. Але далі йдеться про два різні наральники та зроблено висновок, що Плутарх розповів про якийсь інший варіант. Потім І.Т. Круглікова навела дані про ще одне рало, зображення якого вона бачить уже на базі статуї Церери в елліністичному храмі в Магnezії (Круглікова 1975). Але ці міркування не можна вважати вдалими, оскільки йдеться про пам'ятки різних культур та іншої доби, що не мають жодного стосунку до Плутарха, повідомлення якого не зовсім чітке. Виникає враження, що Плутарх сам не бачив знахідку, а розповів про неї з чужих слів. Крім того, Плутарх не дарма повідомляв, що рало було знайдене в галльській Ретії, тобто не на римській землі, а в Галлії, яка пізніше, в часи імператора Клавдія або Нерона, була обернена на римську провінцію.

Крім того, колеса ще не перетворювали рало на плуг. Плуг обов'язково мусив мати відвал, а в І.Т. Круглікової та інших дослідників про це не згадується. Відтак, у Плутарха намагаються відшукати те, чого ще не було. Без відвала не було й плуга.

На рубежі ер у Римській імперії, яка охоплювала величезну територію, склалася вельми тяжка політична й економічна ситуація. Імперія почала відчувати нестачу хліба. Причин для того було багато: безкінечні війни та повстання в провінціях, незрозуміла пожежа в Римі, занесена з Дворіччя епідемія, від якої загинуло багато людей. У рільництві — застій і навіть занепад. Октавіан Август ще мав можливість заохочувати римський плебс роздачею хліба, але його спадкоємці вже не мали такої можливості. Особливо загострювали ситуацію крупні землевласники. Наприклад, у часи правління Нерона латифундисти володіли половиною

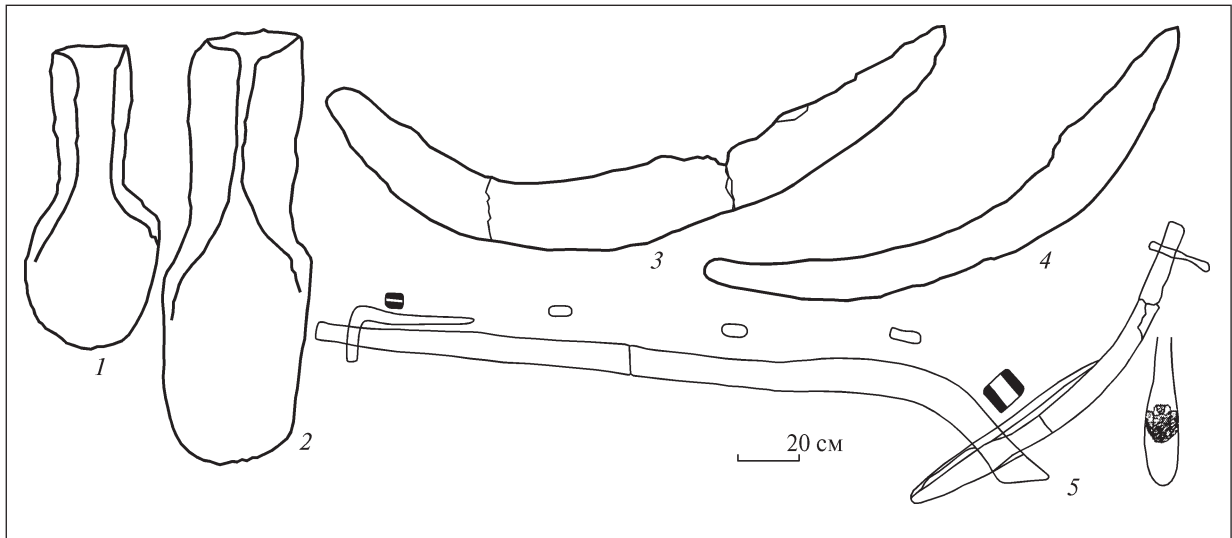

Рис. 1. Знаряддя землеробів: 1, 2 — залізні наральники з Кармір-Блура (за Б.Б. Піотровським); 3, 4 — залізні серпи з Кармір-Блура (за Н.В. Арутюняном); 5 — рало з Деструпа (Данія) з нахиленим розташуванням наральника (за Г. Лерх)

римських земель у провінції Африка і вважали не вигідним вирощувати дешевий хліб. Потреби держави їх мало цікавили, тож не докладалося зусиль для вдосконалення знарядь. Замість того багатії дробили свої землі на невеликі ділянки, які віддавали в оренду (навіть цілину) дрібним виробникам. Орендар мусив сам знайти кошти на придбання знарядь, необхідних для обробки землі, турбуватися про збільшення врожаю, щоб заплатити за оренду й утримувати родину. Це мимоволі сприяло розробці нових знарядь. Тож за латену виникли нові типи наральників.

До особливого варіанту фракійських наральників слід відносити й такі, що фігурують в літературі під назвою «античні» — невизначеної форми через значну попсованість корозією. Вони дійсно трапляються на античних поселеннях або біля них, де під впливом морської води зазнали потужного руйнування. Рисунок таких знарядь з поселень Семеніка та Батарейка I подає І.Т. Круглікова (Круглікова 1975, с. 141, 166). Наральник з кримського поселення Маслини В.О. Латишева люб'язно надала нам для очищення від корозії. Відтак, з'ясувалося, що це типовий черешковий наральник групи фракійських з коротким черешком і трикутним лезом (Shramko 1992; Латишева 2010).

Фракійські черешкові наральники добре описав О.П. Мартем'янов (Мартемьянов 1995), тож не будемо зупинятися на них. Лише зауважимо, що вчений правильно відзначив здатність фракійського рала прокладати вузьку борозну. Але до цього слід додати, що це, по-

перше, змушувало робити перехресну оранку, а, по-друге, фракійське рало було придатне для оранки важких земель з камінням і рештками коріння. Через це трапляються сумісні знахідки фракійських та ілліро-кельтських наральників, які за перехресної оранки доповнювали один одного.

У латенську добу хлібороби одержали багато знарядь. Дуже поширені були металеві серпи, які в Східній Європі були в ужитку ще за доби бронзи (Кривцова-Гракова 1955). Вони були дуже різноманітні, що добре ілюструє лавка Атімета в Римі (Сергеєнко 1958). Трохи пізніше розповсюджуються й коси. Крім того, слід враховувати й раніші форми знарядь. Як вказувалося, прості й дешеві прив'язні наральники побутували дуже довго, навіть до середньовіччя, а їхні назви дуже умовні.

Латенські наральники можна поділити на дві великі групи: ілліро-кельтські та гето-фракійські.

Назву першої групи визначила та обставина, що значна кількість перших залізних наральників була знайдена уздовж східного берега Адріатичного моря, де тоді жили іллірійці. Подальші дослідження показали, що значну роль у розповсюдженні таких наральників відіграли також кельти. Войовничі загони кельтів, рушивши від витоків Дунаю, на легких колісницях швидко заволоділи Європою — від Іспанії до островів Британії. Римляни змогли зупинити просування кельтів, лише завдавши їм поразки у битві біля Теламоне (Росс 1981; Широкова 1989). Тож у Європі наральників цього типу дуже багато. Ілліро-кельтські наральни-

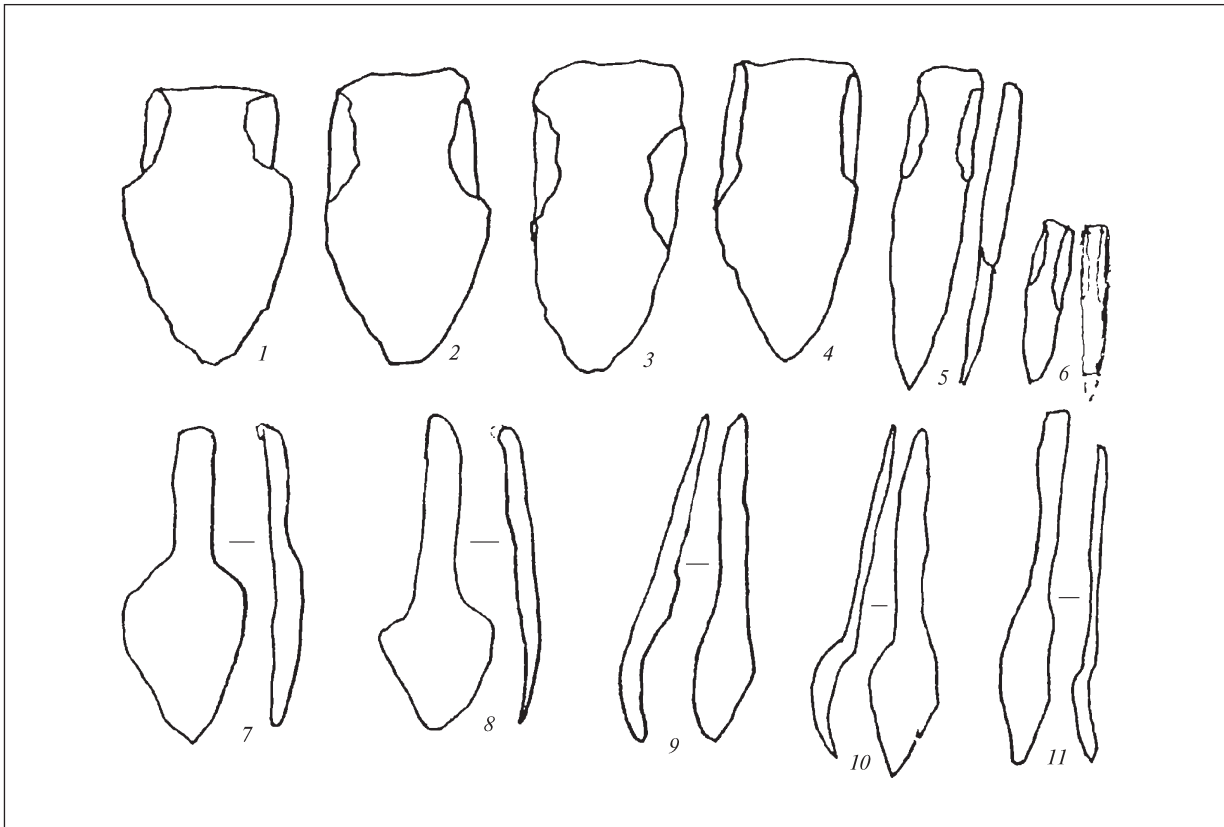

Рис. 2. Форми наральників: 1—5 — ілліро-кельтського типу; 6 — малі втулкові месопотамського походження; 7, 8 — перший варіант гето-фракійських наральників; 9—11 — другий варіант гето-фракійських наральників

ки мають (рис. 2, 1—5) порівняно велику, зазвичай незамкнуту втулку та широкий леміш, який на ранніх екземплярах трохи заокруглений, а на пізніших — загострений. Загалом пізні наральники мають більш видовжену та загострену форму.

Наральники другої — гето-фракійської групи (рис. 2, 7—11) — суттєво різняться від першої, насамперед тим, що не мають втулки. Це — черешкові наральники двох варіантів. До першого (рис. 2, 7, 8) відносяться прості наральники з плоским трикутним лезом і невеликим черешком. Ф. Шах (Šach 1961), який один з перших ретельно вивчав наральники цього зразка, назвав їх «передслов'янськими», але нові знахідки дали можливість М. Берановій віднести їх до змішаної культури (Beranova 1980). Нині такі наральники можна вважати варіантом фракійської групи. До другого варіанту відносяться зразки зі складною формою леза (рис. 2, 9—11) — воно невелике і трохи зігнуте, з невеликим виступом (Чичикова 1969; Marinov 1973; Бессонова, Скорый 2001, рис. 67, 4 та ін.).

До особливого варіанту відносяться невеличкі втулкові наральники месопотамсько-

го походження (рис. 2, 6). Вони завжди майже вдвічі менші за інші втулкові наральники, хоча зберігають форму ранніх бронзових, відомих у зрубній культурі. Такі вироби були адаптовані до нових умов і побутували до середньовіччя.

Серед відомих наральників фракійського типу особливу увагу заслуговує знахідка на Мотронинському городищі (рис. 3). Вона добре ілюструє ситуацію, яка виникала за практичної взаємодії різних елементів рала та наральника. Добре помітно, що наральник був розташований на дерев'яному ралі, робоча частина якого була в нахиленому положенні. Гвіздок, який утримував залізний наральник на дерев'яній основі зламався або випав і рало почало хитатися. Це не міг не помітити орач, але й не міг замінити гвіздок, бо держак наральника був уже дуже пошкоджений. Він мусив замінити наральник, знахідка якого дозволила уявити ситуацію під час оранки.

Питання про місце та час виникнення плуга дуже складне і навряд може бути вирішене остаточно на ґрунті відомих нині джерел, але деякі висновки зробити можна. Ю.О. Краснов узагальнив і критично проаналізував значну кількість різноманітних джерел (особливо хит-

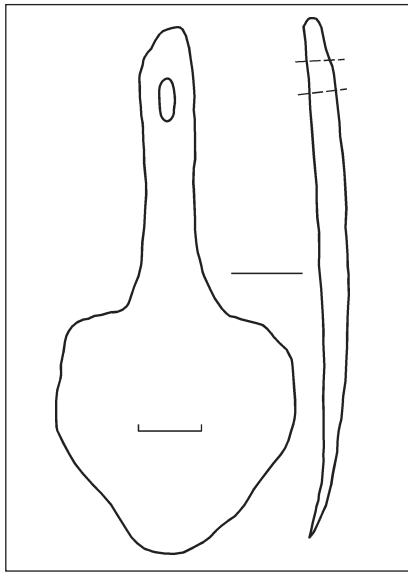

Рис. 3. Залізний наральник з Мотронинського городища

ких іконографічних) і не знайшов доказів, що дозволяли б стверджувати, що плуг знали раніше VI ст. Він лише припускав, що на території Білорусі орне хліборобство з'явилося не раніше перших століть н. е. (Краснов 1987, с. 86). Що ж до дерев'яного рала з Сергіївського торфовища (Шрамко 1964), то він вважав, що в'ямок на його поверхні утворився внаслідок випадкового удару. Але з цим не можна погодитися. Випадковим міг бути лише один удар. Але знахідка свідчить, що значна ділянка правого боку була навмисне підтесана, що перетворювало цю сторону на примітивний однобічний відвал.

Взагалі треба враховувати, що давні орачі мали багаторічну практику та відбирали із знарядь найпридатніші для місцевих умов. У такому доборі могли й помилятися, але важливою була поява самої ідеї. Прикладом її є сергіївське рало.

Чересла також були відомі давно, але як їх використовували, не завжди зрозуміло. Наприкінці латенської доби виготовлення металевих частин до рільничих знарядь стало досконалішим (Pleiner 1962; Вознесенская 1984; Терехова и др. 1997; Махортых 2003). Ковалі виготовляли із заліза та сталі складні конструкції, робили цементацию заліза і зварку та навіть загартування. Таким чином були створені необхідні технологічні умови для виникнення рала. Але треба мати на увазі, що поява плуга не означала зникнення рала. Вони довго співіснували. Більше того, деякі типи рал, наприклад з наральником фракійського типу, вимагали паралельного використання плуга та рала або різних рал. Це було доцільно і широко практикувалося. Тож поява плуга в якійсь місцевості ще не є доказом того, що його не було в інших. Плуг був дорогим, і економічний аспект завжди слід враховувати.

Дуже важливий експеримент зробила Г. Лерх (Lerche 1993). Вона використала справжнє рало, знайдене в Данії, та перетворила його на плуг, додавши дерев'яні частини, які в археологічному матеріалі зазвичай відсутні, а також чересло. Звичайно, могла бути й інша конструкція, але дослідниця своєю реконструкцією показала, що рало можна швидко перетворити на плуг, додавши відвал і чересло.

Арутюнян Н.В. Земледелие и скотоводство Урарту. — Ереван, 1964.

Белявский В.А. Вавилон легендарный и Вавилон исторический. — М., 1971.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1989 гг.). — К.; Краков, 2001.

Вознесенская Г.А. Металлообработка на позднелатенском поселении Галлиш-Ловачка // СА. — 1984. — № 4. — С. 163—175.

Герни О.Р. Хетты. — М., 1987.

Геродот. История в 9 книгах. Пер. Г.А. Стратановского. — М., 1972.

Горбунов В.С., Горбунов Ю.В. Свидетельства металлургии и металлообработки на поселении Тюбяк // Археология Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 2006. — 20. — С. 32—40.

Катон, Варрон, Колумелла, Плиний о сельском хозяйстве. — М., 1957.

Крамер С.Н. История начинается в Шумере. — М., 1991.

Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.

Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — М., 1955 (МИА. — 46).

Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975.

Латышева В.А. Маслины: античное поселение в Северо-Западном Крыму. — Харьков, 2010.

Левашева В.П. Сельское хозяйство: Очерки по истории русской деревни X—XIII в. — М., 1956 (Тр. ГИМ. — 32).

Мартемьянов А.П. Из истории земледелия Фракии и Нижней Мезии в первых веках н. э. // СА. — 1995. — № 1. — С. 47—56.

- Махортых С.В. Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху. — К., 2003.
- Мерперт Н.Я., Мунчаев Р.М. Раннеземледельческие поселения северной Месопотамии // СА. — 1971. — № 3. — С. 141—169.
- Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. — Ереван, 1944.
- Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту). — М., 1959.
- Робер Ж.Н. Этруски. — М., 2007.
- Росс А. Повседневная жизнь кельтов в языческую эпоху. — М., 1981.
- Семенцов А.А., Романова Е.П., Долуханов П.М. Радиоуглеродные даты лаборатории ЛОИА // СА. — 1969. — № 1. — С. 251—261.
- Сергеев М.Е. Очерки по сельскому хозяйству древней Италии. — М.; Л., 1958.
- Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.
- Терехова Н.Н., Розанова Л.С., Завьялов В.И., Толмачева М.Н. Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе. — М., 1997.
- Хахутайшвили Д.А. Производство железа в древней Колхиде. — Тбилиси, 1987.
- Чичикова М. Тракийска могила гробница от с. Калояново, Сливенски окръг (IV в. пр. н. е.) // ИАИ. — 1969. — 31. — 1969. — С. 45—89.
- Широкова Н.С. Древние кельты на рубеже старой и новой эры. — Л., 1989.
- Шрамко Б.А. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе // СА. — 1961. — № 1. — С. 73—90.
- Шрамко Б.А. Древний деревянный плуг из Сергеевского торфяника // СА. — 1964. — № 4. — С. 84—100.
- Beranová M. Zemědělství starých Slovanů. — Praha, 1980.
- Buch A.B., Geiser H. Ausgrabungen auf dem alter slawischen Burgwall «gradisch» bei Risenau // AuF. — 1971. — 16. —
- Hell M. Neue frühgeschichtliche Siedlungsfunde aus Salzberg // Archeologia Austriaca. — 1956. — № 19/20. — Heft I.
- Kromer K. Das Gräberfeld von Hallstatt. Bd 1, 2. — Fierenze, 1959.
- Lerche G. Ploughing implements and tillage practices in Denmark from the Viking Period to about 1800. — Copenhagen, 1993 (Experimentally substantiated. — 8).
- Marinov V. On the Terminology and Classification of Bulgarian plough Irons // TT. — 1973. — Vol. II. — 2. — Nr. 2. — P. 119—125.
- Muhly I.D., Maddin R., Stech T., Özgen E. Iron in Anatolia and the Nature of the Hittite Iron industry // Anatolia Studies. — 1985. — XXV. — P. 67—84.
- Pleiner R. Stare evropske kovarstvi. — Praha, 1962.
- Pleiner R. Untersuchungen zur Schmiedetechnik auf den keltischen Oppida // Archeologické Památky. — Archeologický ústav AV ČR Praha. — Volume 73. — Praha, 1982. — P. 86—177.
- Pleiner R., Rybova A. Praveké dějiny Čech. — Praha, 1978.
- Schlette F. Die Kunst der Hallstattzeit. — Leipzig, 1984.
- Shramko B. Tilling implements of South Eastern Europe in the Bronze age and early Iron Age // TT. — 1992. — Vol. VII. — Nr. 1. — P. 48—64.
- Šach F. Radlo a pluh na území Československa. — Praha, 1961.

Надійшла 31.05.2011

Б.А. Шрамко

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ПАХОТНОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ

Подан краткий очерк возникновения и развития пахотных орудий. Их усовершенствование всегда обусловлено экономической целесообразностью. Так, гальштатские центры, ориентированные на добычу соли и торговлю ею, не создали оригинальных форм важнейших орудий труда. На ближневосточной прародине земледелия характер орудий для обработки почвы (небольшие рала) соответствовал требованиям поливного земледелия. Железные привязные наральники появились у хеттов, откуда они попали на Кавказ (в Колхиду), где существовал центр добычи железа. Простые и дешевые привязные наральники (штабы) просуществовали до средневековья. Наиболее древнее изображение такого рала помещено на бронзовой ситule VI в. до н. э. из Чертозы. Исключительно важна находка близ Зальцбурга железного наральника в виде штаба длиной 21,6 см, слегка изогнутого и заостренного снизу. Вероятно, некоторые находки бронзовых и железных штабов, выявленные А.И. Тереножкиным на памятниках чернолесской культуры, относятся к обломкам наральников.

Новые направления в развитии земледельческих орудий обозначились после раскопок в Урарту. Особенно важны находки больших железных серпов и втульчатых наральников. Последние имеют большую втулку и округленный режущий край. Скифы и киммерийцы во время походов в Урарту, Ассирию и Вавилон познакомились с местными земледельческими орудиями, и это дало толчок к разработке этих еще несовершенных изделий.

Некоторые исследователи считают, что в сообщении Плиния Старшего речь идет о двухколесном рале, то есть о появлении плуга в галльской Ретии. Следует осторожно относиться к этому краткому и недостаточно ясному сообщению об орудии, которое сам Плиний не видел. Кроме того, колеса не превращают рало в плуг. У плуга должен быть еще и отвал, который Плиний не упоминает.

На рубеже эр в Римской империи складывается экономическая необходимость для совершенствования пахотных орудий — арендаторы мелких земельных участков вынужены были изыскивать возможности для получения доходов. Так возникли латенские наральники. Их можно разделить на две группы — иллирийско-кельтскую и гето-фракийскую, каждая из которых имеет свои особенности. Наральники гето-фракийской группы — черешковые или рукояточные — подразделяются на два варианта. Ко второму относится редкий тип наральника с Мотронинского городища, черешок которого снабжен отверстием. На античных причерноморских поселениях в раннеэллинистический период появляются различные варианты так наз. фракийских наральников, приспособленных для вспашки тяжелых грунтов с камнями и остатками корней (наральник с поселения Маслины). Вопрос о времени и месте возникновения плуга окончательно не решен, пока нет данных о существовании его ранее VI в. Чересла появляются в конце латенской эпохи, их использование не всегда ясно. Появление плуга не означало исчезновения рала, они сосуществовали длительное время. Некоторые типы рал, например с наральником фракийского типа, требовали совместного использования плуга и рала либо разных рал. Как доказано экспериментально Г. Лерх, рало можно легко превратить в плуг, дополнив его отвалом и череслом.

B.A. Shramko

MAIN STAGES OF PLOUGHING AGRICULTURE DEVELOPMENT

A brief outline about emergence and development of ploughing tools is presented. Their development was always determined by economic rationality. For instance, Hallstatt centres oriented on salt production and trade never created original forms of the most important tools. At the Middle East primo-homeland of agriculture, tools for tillage corresponded to the needs of watering agriculture. The Hittites had developed the iron fastened ard tips, which appeared then in the Caucasus (Colchis) where an iron production centre existed. Simple and cheap fastened ard tips (staves) were used up to the Middle Age. The most ancient depiction of such ard is on the 6th c. BC bronze situla from Certoza. Exclusively important is the iron ard tip in form of stave of 21,6 cm length, slightly bent and sharpened below, found in Salzburg. Some finds of bronze and iron staves discovered by O.I. Terenozhkin at the Chornoliska culture sites probably belong to the fragments of ards tips.

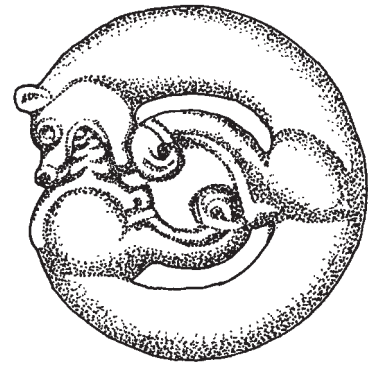
New routs of agricultural tools development were outlined after the excavations at Urartu. Finds of large iron sickles and socketed ard tips are especially important. The latter have a large socket and rounded cutting edge. The Scythians and the Kimmerians had got acquainted with local agricultural tools during their campaigns in Urartu, Assyria, and Babylon, and this gave impulse to the development of these imperfect for the time being tools.

Some scholars consider that Pliny the Elder's information concerns the two-wheeled ard, that is the plough usage in Hallstatt Rhaetia. This brief and insufficiently clear information on a tool from a far territory which Pliny himself had never seen should be looked upon as suspect. In addition, wheels do not turn ard into plough. Plough should also have a mould-board which is not mentioned by Pliny.

The economical necessity to improve plough tools formed in the Roman Empire at the edge of millennia: small landholders were ought to find the possibilities to earn. This is how La Tène ard tips appeared. They can be divided into two groups: Illyric and Celtic, and Getic and Thracian, each of which has its own peculiarities. The ard tips of the Getic and Thracian group, heft or haft ones, are divided into two variants. A rare ard tip type from Motronynske hill-fort belongs to the second variant, its heft contains a hole. Various variants of so called Thracian ard tips fitted for tillage the heavy soils with stones and roots remains (an ard tip from Maslyn settlement) appear at the Ancient Greek settlements on the north coast of the Black Sea. A problem concerning the time and place of plough discovering is not finally solved; there are still no data on its usage before the 6th c. Coulters appear in the end of La Tène epoch, and their usage is not always clear. Discovering of a plough did not mean disappearing of an ard: they were used simultaneously for a long time. Certain ard types, for example with a Thracian type ard tip, necessitate combined usage of plough and ard or of various ards. As H. Lerkh experimentally proved, an ard can be easily turned into plough when completed with a mould-board and a coulter.

С.В. Церна

АНТРОПОМОРФНА КАМ'ЯНА СТАТУЕТКА З ПОСЕЛЕННЯ РУДЬ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Виявлення антропоморфної кам'яної статуетки на поселенні середнього етапу кукутень-трипільської культури Рудь IX стало приводом для складення каталогу таких знахідок і розгляду їхніх особливостей.

К л ю ч о в і с л о в а: кукутень-трипільська культура, антропоморфні кам'яні статуетки, стилістика, іконографія.

У кукутень-трипільській культурі окремішнє місце посідає вивчення такої специфічної категорії речей як антропоморфна пластика. Та попри те, що кількість виявлених і опублікованих нині статуеток нараховує тисячі одиниць, поява нових матеріалів — зокрема і введення до наукового обігу знахідок польових досліджень минулих років — викликає постійний інтерес дослідників. Часом навіть одна чи дві нові колекції здатні істотно розширити наші знання щодо особливостей поширення, стилістики та іконографії кукутень-трипільського статуарного комплексу.

Цей екскурс присвячений публікації доволі рідкісного, а для території Республіки Молдова — унікального предмета¹: антропоморфній кам'яній статуетці. Зважаючи на нечисленність подібних фігурок, після опису цієї статуетки та місця її вияву вважаємо доцільним подати повну добірку відомої нам кукутень-трипільської антропоморфної пластики з каменю, а також висвітлити особливості її іконографії, територіального та хронологічного поширення.

Статуетка з поселення Рудь IX. Кам'яна фігурка виявлена 1995 р. на трипільському поселенні в ході розвідок у мікрзоні Рудь—Тетереука Ноуе—Арїонешть (Sava et al. 1995, р. 286). З огляду на кераміку, поселення датується етапом Кукутень А/Трипілля В1.

Статуетка (рис. 1) виготовлена з сірого пісковику з кварцевими вкрапленнями. Вона має ромбоподібну форму з трохи заокругленими кутами. Поверхня шершава, незаполірована.

Помітні окремі сліди обробки за відсутності явних ушкоджень (поламки). З анатомічних деталей можна відзначити стегна, оформлені плавним розширенням сердньої частини статуетки, а також прокреслену лінію, що розділяє сідниці. Розміри: висота 77 мм, ширина 39 мм (у середній частині) та 32—34 мм (по краях), товщина 27 мм (у середній частині) та 21—22 мм (по краях).

Каталог статуеток з каменю культури Кукутень-Трипілля. Нині в кукутень-трипільському ареалі автору відомо, враховуючи фігурку з поселення Рудь IX, більше десяти статуеток з каменю², що походять з 11 пунктів. Наведемо їх опис згідно публікацій та за алфавітом.

1. Бернашівка, Прекукутень II. Виявлена при розкопках поселення, точне місце знахідки не вказане. Представлена голівкою статуетки з каменю твердої вапнякової породи (рис. 2, 8). Ніс у вигляді защипу, очі позначені заглибинами. Висота 32 мм (Zbenović 1996, Taf. 35, 3).

2. Бирлелешть (Чомага). Статуетка (рис. 2, 1) виявлена в процесі огляду поселення. Дата невизначена — на пам'ятці трапилися матеріали етапів Кукутень А та В, а також групи Стойкань-Алдень. Фігурка зроблена з каменю коричневого кольору, поверхня добре зашліфована. Нижня частина біконічної форми, верхня — видовжена і завершується заокругле-

² Ще кілька статуеток з каменю, а також кременю?, прикрашена розписом, згадуються в давній праці С. Гамченка (Гамченко 1926, с. 37). Вони походять з досліджень вченого 1909—1913 рр. на Південному Бузі, але точне місце не вказано, і вони не проілюстровані. Зважаючи на час виявлення, а також відсутність вказівок щодо походження тих фігурок, їхню належність до трипільської культури можна поставити під сумнів. Тож ми обійдемо їх увагою.

¹ Висловлюю щирю вдячність С.І. Курчатову, який виявив статуетку, за дозвіл її опублікувати.

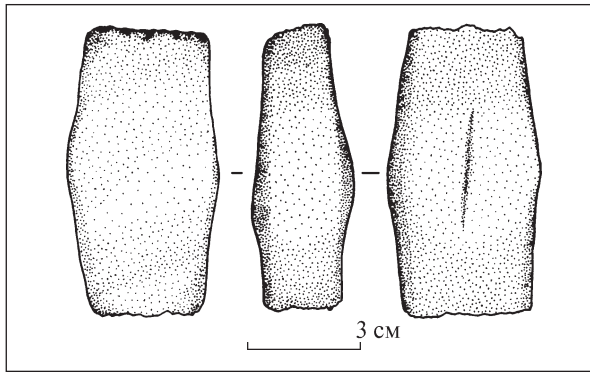

Рис. 1. Антропоморфна кам'яна статуетка з поселення Рудь IX (рисунок С. Поповича)

ною голівкою. Висота 54 мм (Buzdugan, Rotaru 1997, fig. 1, 6).

3. *Бирлелешть (Стурза)*, Кукутеню А. Дві фігурки (рис. 3, 1, 2) виявлені на поверхні поселення. Обидві передають дуже схематично голову людини. Одна статуетка виготовлена з сіруватого каменю, інша — із гальки цеглястого кольору (Rotaru 2009, fig. 7, 2; 8, 4).

4. *Іжешть (Блєжешть)*, Кукутеню А?³. Три кам'яні фігурки (рис. 2, 3, 4, 7) виявлені розвідками в різні роки. Одна, виготовлена з каменю твердої породи темно-коричневого, майже чорного кольору, представляє собою видовжену циліндричну фігуру з трохи оконтуреними грудною і тазостегною областями та трикутною головою, окресленою двома боковими гранями. Висота 96 мм. Друга виготовлена з каменю коричнюватого кольору. Поверхня зашліфована. Представляє дуже схематизовану фігуру людини у вигляді диска з видовженою верхньою частиною та округлою головою. Шия відділена від тулуба ледь помітною прокресленою лінією, така само розділяє ший та голову. Висота 42 мм⁴. Третя статуетка ще схематизованіша — тулуб дископодібної форми переходить у видовжену верхню частину з округлою головою, контур якої підкреслений лінією. Висота фігурки 50 мм (Popușoi 1983—1984, fig. 1, 1; Buzdugan, Rotaru 1997, fig. 1, 8, 9).

5. *Мурджень*, Кукутеню А. Виявлена під час огляду поселення статуетка (рис. 2, 6) нагадує

фігурки типу *en violon*, виготовлена з зеленого пісковика. Висота близько 43 мм (Coman 1980, fig. 98, 3).

6. *Мелуштеня (Речя)*, Кукутеню А. Виявлена 2002 р. на поверхні поселення. Виготовлена з твердого сірого каменю. Зображує (рис. 3, 4) людську голову, очі показані овалами (Rotaru 2009, fig. 7, 1).

7. *Рудь IX* (див. вище).

8. *Сфинту Георге (Жемвара)*, Кукутеню А. Випадкова знахідка мармурової статуетки (рис. 2, 9). На невеликій плитці завтовшки 4 мм змодельована голова людини з дуже видовженою потилицею та приплюснутим зверху черепом. Деталі обличчя — очі, рот і ніс — передані чітко. Висота фігурки 35 мм (Székely 1971, fig. 2, 4).

9. *Серець*, Кукутеню А. Статуетка (рис. 2, 2) виявлена в ході обстеження поселення. Виготовлена з кварциту біло-синього кольору. Вкрай схематична: тулуб у вигляді диска, що різко переходить у верхню частину півовальної форми, що позначає ший з головою. Висота 73 мм (Buzdugan, Rotaru 1997, fig. 1, 1).

10. *Федешть*, Кукутеню А. Випадково знайдена схематична фігурка (рис. 3, 3). Корпус підтрапецієподібний, плечі приплюснуті, голова показана напівкруглим виступом, очі передані ямками (Rotaru 2009, fig. 4, 7).

11. *Фелтічень*, Кукутеню А. Фрагмент статуетки виявлений на поверхні поселення (рис. 2, 5). Округлої форми уламок представляє, очевидно, середню частину тулуба фігурки з грудьми, позначеними невеликими горбиками. Короткими вертикальними сегментами показані шия і талія, голова й нижня частина не вцілили. Висота близько 45 мм (Monah 1997, fig. 17, 4).

Розглянемо виробу детальніше.

Матеріал, з якого виготовлені статуетки. Огляд порід каменю, з якого виготовлені вказані статуетки, не дозволив виявити якихось переваг в доборі матеріалу. Фігурки змодельовані з твердого вапняку (Бернашівка), коричневого в подальшому зашліфованого каменю (Бирлелешть-Чомага та Іжешть), пісковика (Мурджень), кварциту (Серець) і гальки (Бирлелешть-Стурза). Виділяється мармурова фігурка зі Сфинту Георге. Мармурові речі рідкісні в Кукутеню-Трипіллі (найвідомішими є виробу з Кербунського скарбу: сокира-молот і декілька дрібних прикрас: Дергачев 1998), що концентруються, головню, в південніших областях, зайнятих доісторичними культурами Балканського півострова, де, крім іншого, відомі й мармурові статуетки (Marangou 1992; Andreescu 2002; Hansen 2007; Toderas et al. 2009).

³ Пластика з Іжешть віднесена (Popușoi 1983—1984, р. 69; Buzdugan, Rotaru 1997, р. 76) до періоду Кукутеню А, хоча на поселенні є й матеріали групи Стойкань-Алден, що унеможливує їхню чітку культурну ідентифікацію.

⁴ Автори публікації цієї фігурки вказують, мабуть помилково, висоту 12 мм (Buzdugan, Rotaru 1997, р. 76). За масштабом, наведеним на рис. 1 у статті румунських колег, її висота має становити 42 мм.

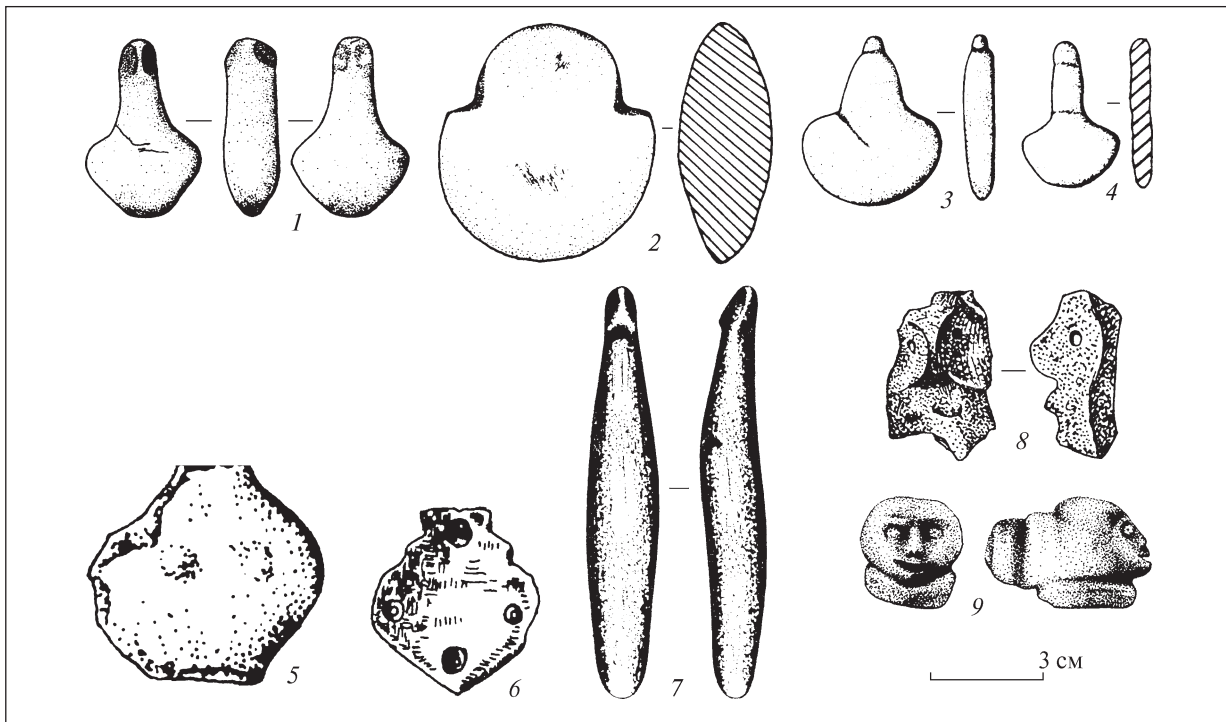

Рис. 2. Антропоморфні кам'яні статуетки Кукутень-Трипілля: 1 — Бирлешть-Чомага (за: Buzdugan, Rotaru 1997); 2 — Серецень (за: Buzdugan, Rotaru 1997); 3, 4, 7 — Іжешть (за: Popușoi 1983—1984; Buzdugan, Rotaru 1997); 5 — Фелтічень (за: Monah 1997); 6 — Мурджень (за: Coman 1980); 8 — Бернашівка (за: Збеневич 1980); 9 — Сфинту Георге (за: Székely 1971)

Іконографічні особливості та паралелі. Іконографія кам'яних статуеток Кукутень-Трипілля демонструє значнішу порівняно з глиняною пластикою барвистість. Кам'яні фігурки загалом можна поділити на три умовні групи: реалістичні, умовно-реалістичні та схематичні. До першої відносимо мармурове зображення голови людини зі Сфинту Георге, яке чітко передає анатомічні деталі обличчя, — очі, рот і ніс. Друга група включає статуетки з поселень Рудь IX, Бернашівка та Фелтічень, що демонструють певні елементи схожості з глиняною пластикою: характерні контури тіла (Рудь IX і Фелтічень), грудей у вигляді горбиків (Фелтічень), очі передані ямками, а ніс — зашипом (Бернашівка). Третя група охоплює найсхематичніші зображення у вигляді диска з видовженою верхньою частиною (Серецень, Іжешть, Бирлешть-Чомага, Федешть), специфічні статуетки типу *en violon* (Мурджень), схематичні зображення голів (Бирлешть-Стурза, Мелуштьень-Речя) чи у вигляді видовженої циліндричної фігури з окремими анатомічними деталями (Іжешть — лінією підкреслена шия, зашипом — ніс).

Прикметно, що більшість кам'яних статуеток не мають аналогій серед набагато численнішої глиняної пластики за винятком схожості

окремих елементів. Чіткі паралелі прослідковуються лише для фігурки з поселення Мурджень (типу *en violon*, див.: Monah 1978—1979; також Mareș 2007 — металеві фігурки такого типу; ще Voinea 2008 — специфічні ідоли *en violon* у сусідній культурі Гумельниця).

З цього погляду цікава фрагментована статуетка з Фелтічень. Як і автори публікації, Д. Мо-нах датує її етапом Кукутень А (Monah 1997, р. 56). Але за стилістичними параметрами ця фігурка демонструє певну схожість зі своєрідною пластикою етапу Хородіштя-Гордінешть (Alaiba 2001; 2004; Rassamakin 1999, Fig. 3, 24) та культури Фолтешть-Чернавода II (Schuster et al. 2007). Цим фігуркам притаманна аналогічна округла широка форма тулуба, позначки грудей невеликими округлими наліпами і вузька талія. Слід, однак, зауважити, що кам'яна пластика в Чернавода II невідома. На жаль, публікація статуетки з Фелтічень неповна: не маємо рисунка профілю, а також точніших даних щодо її матеріалу (вказано лише, що то камінь), як і умов вияву (на думку авторів, фігурка може походити зі старих розкопок К. Чуря або є випадковою знахідкою). На користь припущення про пізнішу її дату вказує також те, що пункт, де вона знайдена, співпадає з ареалом поширення пам'яток Хородіштя-Гордінешть

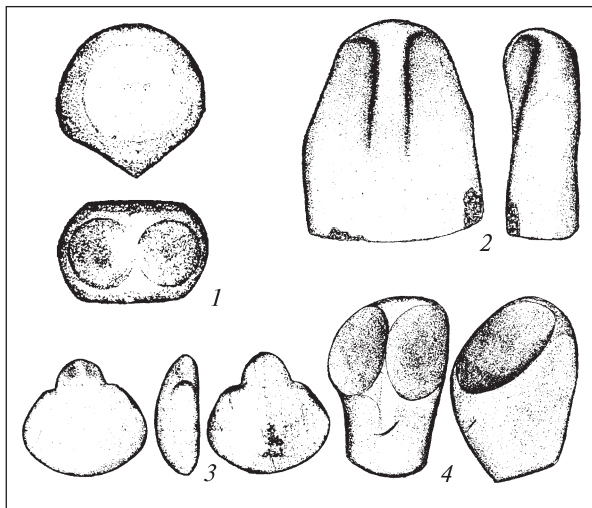

Рис. 3. Антропоморфні кам'яні статуетки Кукутень-Трипілля: 1, 2 — Бирлелешть-Стурза; 3 — Федешть; 4 — Мелуштен-Речя (усі за: Rotaru 2009)

(Dumitroaia 2000, Harta 1), що охоплює середню й верхню течію Сирета.

Статуетки з Бернашівки, Іжешть, а також зображення голів із Бирлелешть-Стурза, Мелуштен-Речя і Сфинту Георге одиничні, і аналогії їм в кукутень-трипільській культурі нам невідомі⁵. Окремі елементи (передача зашипом носа на фігурках з Бернашівки та Іжешть) можна порівняти з оформленням кукутень-трипільської глиняної пластики. Проте статуетка з «реалістичним» обличчям зі Сфинту Георге дуже різниться від глиняних реалістичних фігурок (огляд їх див.: Бурдо 2010). Висока циліндрична фігурка з Іжешть демонструє певну подібність до пізньонеолітичної теж кам'яної статуетки з Курило, Західна Болгарія (Петков 1961, фиг. 3, j).

Своєрідні фігурки з пам'яток Серецень, Іжешть і Бирлелешть-Чомага з широкою півкруглою нижньою частиною та вужчою верхньою, на якій, на деяких зразках, окремо подана голова, а в одному випадку зашипом зображений ніс. Хоча вони дещо схожі з трипільськими фігурками *en violon*, все ж чіткіші паралелі їм є в статуетках (амулетах) типу Чока культури Вінча (Raczky 1994; Hansen 2007, Abb. 95). Типологічно подібною до них є також пізніша пластика з Трої та Кікладів (Marangou 1992).

Хронологічні й територіальні межі поширення. Хронологічно фігурки розподіляються наступним чином. До раннього Трипілля/Прекукутень II чітко відноситься одна — з Берна-

шівки. Періодом Кукутень А твердо датуються знахідки з пунктів Мурджень, Рудь IX, Серецень, Сфинту Георге, Федешть, Мелуштен-Речя та Бирлелешть-Стурза. Дата виробів з Іжешть і Бирлелешть-Чомага не встановлюється через багатошаровий характер пам'яток (вказу, що в обох випадках є шари Кукутень А та Болград-Алден). Зрештою, статуетку з Фелтічень гіпотетично можна віднести до групи Хородіштя-Гордінешть.

Територіально (рис. 4) розподіл фігурок (за басейнами найбільших річок регіону) такий: одна походить з басейну Олта (Сфинту Георге, поселення Аріушдського локального варіанта кукутень-трипільської культури); п'ять — з басейну Сирета (Бирлелешть-Чомага, Бирлелешть-Стурза, Федешть і Фелтічень); шість — з басейну Пруту (Іжешть, Мурджень, Серецень і Мелуштен-Речя) та дві — з басейну Дністра (Рудь IX і Бернашівка). В басейнах Південного Бугу та Дніпра автору поки невідома жодна статуетка з каменю (за винятком сумнівних знахідок, див. вище).

Загалом, попри нечисленність таких знахідок, хронологічний і територіальний їх розподіл дозволяє говорити про деякі закономірності. За винятком фігурок з Бернашівки, Бирлелешть, Іжешть і Фелтічень, статуетки належать до етапу Кукутень А; можливо, й зразки з Бирлелешть та Іжешть також відносяться до цього часу. Поява статуеток з каменю, схоже, є лише одним з проявів кардинальних змін, що сталися в антропоморфізмі культури Кукутень-Трипілля на тому етапі. Приміром, глиняні статуетки того періоду суттєво різняться від ранньотрипільських у бік значнішої натуралістичності та відходу від стеатопігічного прототипу. Періодом Кукутень А датується і більшість антропоморфних рельєфних зображень на кераміці (Церна 2005). Очевидно, що такі метаморфози маркують якісні зміни соціального та/чи ідеологічного характеру. Відомо, що якраз етап Кукутень А співпадає зі значними змінами у звичному укладі ранньорільничих суспільств Південно-Східної Європи (Манзура 2000; 2005, там і бібліографія).

Низку цікавих особливостей виявило й картографування кам'яних фігурок. По-перше, вони зосереджені в західній частині культури — від Карпат до басейну Дністра. Така локалізація їх не випадкова і вписується в загальну картину динаміки антропоморфної пластики Кукутень-Трипілля за раннього та середнього етапів. Зокрема, на етапі Кукутень А (до якого, нагадаємо, належить більшість розглянутих тут фігурок)

⁵ Привертає увагу нетиповий не тільки для Кукутень-Трипілля, але й для місцевого енеоліту вигляд мармурової статуетки зі Сфинту Георге.

саме західний регіон культури — в першу чергу, територія між Карпатами й Прутом — був основним інноваційним центром, де формувалася іконографія антропоморфної пластики Трипілля і де з'явилися нові типи фігурок, що згодом поширилися далі на схід (детальніше про розвиток пластики «західного» та «східного» ареалів див.: Погожева 1983; Шумова 2003). Трипільські племена Буго-Дніпровського межиріччя за етапу Кукутень А являли, згідно з О.В. Цвек, відмінну від західніших територій лінію розвитку, зберігаючи ранньотрипільські традиції в орнаменталізації кераміки (Цвек 2004, с. 61) та мінімально використовуючи антропоморфну пластику в різних культах і обрядах. По-друге, зіставлення карти поширення кам'яних фігурок із загальними межами ареалу «західотрипільської» (за О.В. Цвек) культури показує, що пункти вияву їх групуються приблизно в прикордонних областях, на що звернув увагу й Д. Монах (Monah 1997, р. 56). Румунський фахівець таку локалізацію кам'яних фігурок схильний пов'язувати з впливами та навіть імпортом з іншого культурного середовища. Показово, що скупчення своєрідних кам'яних статуеток простежується на території між середньою течією Бахлуя та Прутом: у низовині Єлан-Хорінця та на Ковурлуйському плато. Саме ця зона постає як контактна межа між племенами Кукутень-Трипілля та спільнотами Болград-Алдені, котрі, своєю чергою, були частиною значного культурного блоку Коджадермен—Гумельниця—Караново VI, в якому доволі поширені кам'яні фігурки, хоча й інших типів (Andreescu 2002). Там концентруються й знахідки кам'яних скіпетрів на поселеннях (Дергачев 2005, карта 2). Однак все ж слід визнати, що таке поширення кам'яних фігурок могло бути зумовлене їхньою нечисленністю.

Висновки. Задамося запитанням, чим могло бути спричинене іконографічне розмаїття кам'яних фігурок? Можливо, відповідь криється в їхньому матеріалі. З одного боку, обробка каменю набагато складніша ніж моделювання статуеток із глини, доступне навіть дітям (див. сучасні експерименти з моделювання антропоморфної пластики: Gheorghiu 2005), тож для деяких із розглянутих фігурок використання каменю було, ймовірно, результатом пошуку якихось нових, відмінних від глини, засобів передачі образу людини⁶. В такому разі логічно припустити, що їхні іконографічні параме-

⁶ С. Ханзен вказує на можливість існування в преісторії Південно-Східної Європи також статуеток із дерева та інших органічних матеріалів, які не вціліли (Hansen 2007, р. 331).

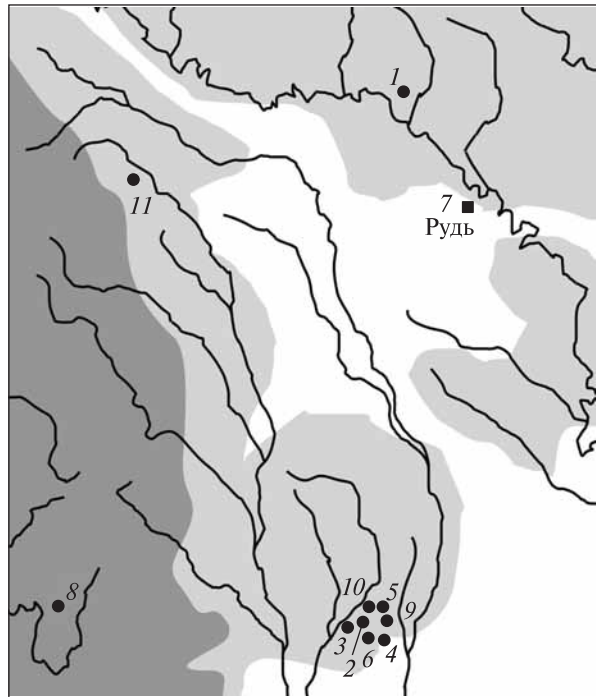

Рис. 4. Поширення кам'яних антропоморфних статуеток культури Кукутень-Трипілля: 1 — Бернашівка; 2 — Бирлелешть (Чомага); 3 — Берлелешть (Стурза); 4 — Іжешть; 5 — Мурджень; 6 — Мелуштені; 7 — Рудь IX; 8 — Сфинту Георге (Жемвара); 9 — Серецень; 10 — Федешть; 11 — Фелтічень

три могли виходити за межі звичних (і доволі жорстких) канонів, характерних для глиняної пластики (це стосується й категорії реалістичних статуеток — кам'яна фігурка з реалістичними рисами зі Сфинту Георге дуже відрізняється від таких глиняних; див.: Бурдо 2010).

Іншу групу становлять фігурки, в яких помітні близькі іконографічні паралелі до специфічної пластики типу *en violon* або типу Чока. Прикметно, що всі такі статуетки зосереджені в одній зоні — на межі кукутеньських поселень і гумельницьких пам'яток типу Болград-Алдені. Чи є вони свідченням контактів, обміну, торгівлі? Або ж вони відносилися до сфери престижу або екзотики (див.: Chapman 2002)? Нечисленність знахідок не дозволяє дати відповідь на ці запитання. Слід зазначити, що такі схематичні фігурки (підвіски?) типу *en violon*, Чока, кільцеподібні ідоли (*ring-shaped idols*), виготовлені з різних матеріалів (глина, кістка, камінь, мідь, золото й срібло) та поширені не тільки в Центральній і Південно-Східній Європі, але й на Балканах і в Анатолії (Maran 2000; Hansen 2007; Zimmermann 2007), варті спеціального та детального дослідження. За певної типологічної строкатості вони демонструють низку схожих деталей — невеликі розміри, осо-

бливості трактування нижньої ширшої частини, як і верхньої половини. Різний контекст їх виявлення (поселення, скарби та поховання), розмаїтість типів, широкий спектр матеріалів, використаних для їх виготовлення, хронологічна тривалість побутування — подібні фігурки відомі в таких пізніх пам'ятках, як Троя доби ранньої бронзи (Blegen, Caskey, Rawson 1951, Fig. 41) і кікладські поселення давнього бронзового віку (Marangou 1992, Fig. 31) — ставлять чимало проблем, розгляд яких, проте, виходить за межі цієї публікації.

Зрештою, окремо стоїть статуетка з Фелтічень. Загалом вона повторює в камені форму фігурок типу Хородіштя-Гордінешть.

Привертають увагу чотири фігурки, що зображують голову людини. Знизу вони плоскі — можливо, їх встановлювали на спеціальну підставку антропоморфного чи іншого вигляду. Подібне розміщення зафіксоване для декотрих глиняних антропоморфних статуеток значних розмірів. Зокрема, в одному з жител поселення Мурджень (Румунія, фаза Кукутень А2) на печі виявлена масивна схематична антропоморфна

голова з глини (Monah 1997, p. 52). Варта уваги знахідка з телю культури Гумельниця в Хиршо-ва (Румунія), де виявлені карбонізовані рештки стовба, встановленого в округлу глиняну конструкцію діаметром 28,0 см. Припускають, що та конструкція була постаментом для масивної антропоморфної голови, яку виявили на долівці в тій само частині житла (Haşotti 1997, p. 80).

Як указано вище, дивовижна іконографічна унітарність глиняних статуеток кукутень-трипільської культури, підмічена багатьма дослідниками, не знайшла, схоже, відгуку у фігурках з каменю. Можливо, цим пояснюється їхня нечисленність, адже вони є, імовірно, винятком у статуарному комплексі Кукутень-Трипілья ніж його органічною частиною. Водночас нечисленність знахідок надає більшості наведених тут спостережень щодо наявності кам'яної пластики в культурі Кукутень-Трипілья попереднього характеру. Майбутні знахідки, безперечно, наблизять дослідників до розв'язання багатьох запитань, пов'язаних з характером еволюції антропоморфної пластики регіону.

- Бурдо Н.Б. Реалистическая пластика Триполья-Кукутень: систематизация, типология, интерпретация // *Stratum Plus*. — 2010. — № 2. — С. 123—168.
- Гамченко С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909—1913 рр. // *Трипільська культура на Україні*. — К., 1926. — I. — С. 31—42.
- Дергачев В.А. Кэрбунский клад. — Кишинев, 1998.
- Дергачев В.А. О скипетрах. Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас // *Revista Arheologică*. — 2005. — S. N. — Vol. 1. — Nr. 2. — P. 6—166.
- Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению трипольской культуры). — К., 1980.
- Манзура И.В. Владеющие скипетрами // *Stratum Plus*. — 2000. — № 2. — С. 237—295.
- Манзура И.В. Северное Причерноморье в энеолите и в начале бронзового века: ступени колонизации // *Stratum Plus*. — 2005. — № 2. — С. 63—85.
- Петков Н. Праисторическа идолна пластика от Софийското поле // *Изследвания в памет на Карел Шкорпил*. — София, 1961. — С. 387—396.
- Погожева А.П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983.
- Цвек Е.В. Восточнотрипольская культура и ее место в энеолите Европы // *Перший Всесвітній конгрес «Трипільська цивілізація»*. Тези доп. — К., 2004. — С. 61—63.
- Церна С.В. Антропоморфные рельефные изображения на керамике Кукутень-Триполья // *Антропологические исследования в Молдове*. — Кишинев, 2005. — С. 5—12.
- Шумова В.О. Синхронізація пам'яток західного та східного ареалів трипільської культури басейнів Південного Бугу і Дніпра // *Магістеріум. Археологічні студії*. — К., 2003. — С. 18—23.
- Alaiba R. Plastica Horodiştea-Erbiceni-Hordineşti // *Interacademica*. — 2001. — II—III. — P. 51—62.
- Alaiba R. The Horodiştea-Erbiceni-Gordineşti-Kasperovcy Culture Anthropomorphic Representations // *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages*. — Iaşi, 2004. — P. 31—46.
- Andreescu R.R. Plastica antropomorfă gumelniţeană. Analiză primară. — Bucureşti, 2002.
- Blegen C., Caskey J., Rawson M. Troy. The Third, Fourth and Fifth Settlements. — Vol. II. — Part 2 (Plates). — Princeton, 1951.
- Buzdugan C., Rotaru M. Idoli en violon decoperiţi în depresiunea Elan-Horincea // *SCIIVA*. — 1997. — 48 (1). — P. 73—82.
- Chapman J. Domesticating the Exotic: the Context of Cucuteni-Tripolye Exchange with Steppe and Forest-steppe Communities // *Ancient interactions: east and west in Eurasia*. — Cambridge, 2002. — P. 75—92.
- Coman Gh. Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al judeţului Vaslui. — Bucureşti, 1980.

- Dumitroaia Gh. Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu. — Piatra-Neamț, 2000 (Bibliotheca Memoriae Antiquitatis. — VII).
- Gheorghiu D. The controlled fragmentation of anthropomorphic figurines // Cucuteni — 120 ans des recherches. Le temps du bilan. — Piatra-Neamț, 2005. — P. 137—144.
- Hansen S. Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa. — Mainz, 2007 (Archäologie in Eurasien. — XX).
- Hașotti P. Epoca neolitică în Dobrogea. — Constanța, 1997.
- Maran J. Das ägäische Chalkolithikum und das erste Silber in Europa // Studien zur Religion und Kultur Kleinasien und des ägäischen Bereiches: Festschrift für Baki Ögün zum 75. Geburtstag. — Bonn, 2000. — S. 179—193 (Asia Minor Studien. — 39).
- Marangou C. ΕΙΔΩΛΙΑ. Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce // BAR International Series 576. — Oxford, 1992.
- Mareș I. Tipuri și variante locale de podoabe de metal din cultura Cucuteni-Tripolie. Pandantive / amulete antropomorfe en violon // Suceava XXI—XXIII (2004—2006). — 2007. — P. 29—38.
- Monah D. Idolii en violon din cultura Cucuteni // Cercetări Istorice. — 1978—1979. — IX—X. — P. 163—175.
- Monah D. Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie. — Piatra-Neamț, 1997.
- Popușoi E. Plastica cucuteniană de la Igești // Acta Moldaviae Meridionalis. — 1983—1984. — V—VI. — P. 69—76.
- Raczky P. Two Late Neolithic «Hoards» from Csóka (Čoka)-Kremenyák in the Vojvodina // Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer. — Szeged, 1994. — P. 161—172.
- Rassamakin Y. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC // Levine M., Rassamakin Y., Kislenko A., Tatarintseva N. Late Prehistoric exploitation of the Eurasian Steppe. — Cambridge, 1999. — P. 59—182.
- Rotaru M. Plastika antropomorfă și zoomorfă neolitică în sona de sud a Moldovei // Rotaru M. Antichitățile Elanukui. Vol. 2. — Bârlad, 2009. — P. 34—56.
- Sava E., Manzura I., Tcaciuc M., Kurciatov S., Bubulici V., Rabinovici R., Guchin V., Alaiiba R., Bădău-Wittenberger M. Investigațiile istorico-arheologice efectuate în microzona istorico-naturală Rudi — Tătărauca Nouă — Arionești (raionul Dondușeni, Republica Moldova) // Cercetări arheologice în aria nord-tracă I. — București, 1995. — P. 281—357.
- Schuster C., Popa T., Panait M., Panait D. Cu privire la un idol de la începutul Bronzului timpuriu(?) de la Mironești — Malul Roșu // Buletinul muzeului «Teohari Antonescu». — 2007. — XIII(10). — P. 149—158.
- Székely Z. Câteva figurine interesante din România // Apulum. — 1971. — IX. — P. 130—132.
- Toderas M., Hansen S., Reingruber A., Wunderlich J. 2009. Pietrele — Măgura Gorgana: o așezare eneolitică la Dunărea de Jos între 4500 și 4250 î.e.n. // Materiale și cercetări arheologice. — 2009. — Serie nouă. — V. — P. 39—90.
- Voinea V. About figurines en violon within the civilisation Gumelnița — Karanovo VI // Peuce. — 2008. — S. N. — VI. — P. 7—24.
- Zbenovič V. Siedlungen der frühen Tripol'e-Kultur zwischen Dnestr und Südlichem Bug // Archäologie in Eurasien. — 1996. — 1.
- Zimmermann T. Anatolia and the Balkans, once again — ring-shaped idols from Western Asia and a critical reassessment of some «Early Bronze Age» items from İkiztepe, Turkey // Oxford Journal of Archaeology. — 2007. — 26(1). — P. 25—33.

Надійшла 24.05.2011

С.В. Черна

АНТРОПОМОРФНАЯ КАМЕННАЯ СТАТУЭТКА С ПОСЕЛЕНИЯ РУДЬ КУКУТЕНЬ-ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматривается каменная антропоморфная статуэтка, найденная на поселении Рудь IX (Республика Молдова) кукутень-трипольской культуры. Она представляет особый интерес, поскольку это первая находка такого типа на территории Республики Молдова. Анализ других каменных кукутень-трипольских фигурок (14 экземпляров из 11 поселений) показывает их технологическую и стилистическую разнообразность: большинство статуэток не находят прямых аналогий среди глиняной скульптуры. Хронологическое и географическое распределение фигурок показывает, что большинство из них следует датировать этапом Кукутень А—Триполье В I, образуя особое скопление в контактной зоне между общностями Кукутень-Триполья и Болград-Алдени (Гумельница). Иконографические особенности некоторых каменных фигурок напоминают статуэтки типа *en violon*, известные на многочисленных памятниках Юго-Восточной Европы и Анатолии.

ANTHROPOMORPHIC STONE STATUETTE
FROM RUDI, A CUCUTENI-TRYPILYA SETTLEMENT

The article presents an anthropomorphic figurine made of stone, which was found on the Rudi IX settlement (Republic of Moldova) of the Cucuteni-Tripolye culture. It is the first find of such type on the territory of the Republic of Moldova and therefore it is of special interest. The overview of other stone Cucuteni-Tripolye figurines (14 items from 11 settlements) reveals their technological and stylistic variety — most of the statuettes do not find straight analogies in the clay sculpture. The chronological and geographical distribution of the figurines shows that most of them are to be dated with the Cucuteni A — Tripolye B1 period, building a special concentration in the contact zone between Cucuteni-Tripolye and Bolgrad-Aldeni (Gumelnita) communities. The iconographical features of certain stone figurines resemble the ones of the so-called en violon idols, reported from a large number of sites in South-Eastern Europe and Anatolia.

Д.К. Черновол

ІНТЕР'ЄР БУДІВЕЛЬ НЕБЕЛІВСЬКОЇ ЛОКАЛЬНОЇ ГРУПИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Охарактеризовано деталі облаштування жител небелівської групи пам'яток трипільської культури та інтер'єр першого й другого поверхів.

К л ю ч о в і с л о в а: трипільська культура, небелівська локально-хронологічна група, поселення, будівля, інтер'єр.

Однією з ознак трипільської культури є залишки споруд у вигляді завалу обгорілої глини. Складовими його є елементи конструкції будівлі та деталі інтер'єру. Серед дослідників побутує два погляди щодо реконструкції споруд. Одні схиляються до концепції М.Ф. Біляшівського (Беляшевский 1899), що будівлі були одноповерхові, інші, посилаючись на В.І. Маркевича (Маркевич 1964), інтерпретують їх як двоповерхові. Останнього погляду дотримується й автор. Одним із напрямів у вивченні залишків трипільських споруд є дослідження елементів їхнього інтер'єру, що становлять житловий та господарський простори будівлі. За концепцією В.І. Маркевича, об'єкти інтер'єру, що залягають поверх глиняної платформи, є складовими другого поверху, розміщені ж під нею (на ґрунті) відносяться до першого поверху. Розглянемо з цього боку споруди небелівської локально-хронологічної групи та елементи їхнього інтер'єру.

Небелівську локально-хронологічну групу виділив С.М. Рижов (Рижов 1993). Вона нале-

жить до володимирівсько-томахівської генетичної лінії розвитку західнотрипільської культури періоду ВІІ—СІ у Буго-Дніпровському межиріччі та є проміжною ланкою між пам'ятками володимирівської та томахівської груп і відноситься до етапу ВІІ.

Загалом розкопано 21 споруду: Колодисте І — шість (Беляшевский 1899, с. 174; 1900, с. 148; 1901, с. 69; Спицын 1904); Піщана — три (Круц, Рыжов 1988; Рижов 1995; Черновол, Рижов 2005), Глибочок — дві (Рижов 1995), Колодисте ІІ — теж дві (Рижов, Шумова, Черновол 2005) Тальнівського р-ну Черкаської обл., хут. Незаможник — шість (Овчинников, Черновол 1999; Овчинников и др. 2000), Чаплинка — одна (Овчинников 2010а) Лисянського р-ну Черкаської обл., Небелівка — одна (Чепмен та ін. 2010) Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. Поселення Піщана, Небелівка і хут. Незаможник відносяться до першої фази розвитку цієї групи, Колодисте І і ІІ, Глибочок і Чаплинка — до другої.

Зауважимо, що дані стосовно Колодистого І все ж неповні, і їх можна використовувати лише частково. Вимагає пояснення й залучення нами матеріалів хут. Незаможник. Дослід-

ник цього поселення відніс його до канівської локальної групи (Овчинников 2003; 2010), що сумнівно. По-перше, воно розміщене майже поряд з синхронними пам'ятками в басейні р. Вільшанка, тобто в зоні поширення старожитностей небелівської групи. По-друге, порівняння керамічних комплексів з хут. Незаможник і пам'яток небелівської групи свідчить, що посуд, у першу чергу столовий, має багато спільних рис і за формою, і за орнаментациєю. Часто співпадають навіть кількісні показники певних морфологічних типів і стилістичних схем. Відтак, за всіма ознаками хут. Незаможник слід відносити до фіналу першої фази небелівської групи.

Залучені до розгляду будівлі мали прямокутну в плані форму розмірами 8,0—18,0 × 4,0—8,0 м. Найбільша за довжиною споруда досліджена на поселенні Небелівка, а найбільші за площею — на поселенні Глибочок: 102 і 120 м² (табл. 1). Перший поверх будівель розглядається як господарський, другий вважаємо за житловий.

Інтер'єр першого поверху. Деталі інтер'єру з поселень Піщана, Колодисте II, Глибочок і Ча-

плинка представлені різноманітними конструкціями у вигляді прямокутних та округлих підвищень. Прямокутні підвищення розміщувалися вздовж довгої сторони неподалік, за 1,0—2,0 м, від однієї з торцевих стін і були орієнтовані так само, як і житло. У будівлі в Глибочку розміри підвищення становили 2,0 × 1,5 м, висота 0,15 м. Рештки аналогічних конструкцій виявлені в будівлях 1 і 2 на поселенні Піщана, в Чаплинці та Колодистому II. Підвищення в житлі в Чаплинці було в торці на центральній його осі та мало заокруглені кути. Його розміри 1,30 × 1,15 м. На інших поселеннях конструкції були схожі за розмірами та місцем розташування. У будівлях 2 (рис. 1, 2) і 3 в Піщаній в основу підвищення було закладено каміння. Тут можна простежити, що його регулярно поновлювали, а каміння постійно замасували глиною. В будівлі 1 у Колодистому II на місці вірогідного підвищення була кладка 0,7 × 0,7 м з необробленого щільно вкладеного каміння. В одному місці поверх нього збереглися фрагменти глиняної підмазки. Можна припустити, що цей об'єкт міг мати більші розміри, близькі до вка-

Таблиця 1. Будівлі небелівської групи, характеристики

Розмір та площа споруд				Деталі інтер'єру першого поверху					
Назва пам'ятки	№ споруди	Розмір, м	Площа, м ²	Поділ поверху на приміщення	Округлі підвищення	Прямокутні підвищення	Глиняна підмазка долівки	Вимости	Ями
Споруди 1-го варіанта									
Колодисте II	1	11,2 × 5,0	56,0	+ поріг	+	+	+		
	2	10,5 × 5,5	57,5		+	+	+		
Глибочок	1	15,0 × 8,0	120,0		+	+	+		
	2	17,0 × 6,0	102,0		+	+	+		
Піщана	2	14,0 × 4,5	63,0		+	+	+		
	3	10,0 × 4,5	45,0		+	+	+		
Чаплинка	1	15,6 × 6,0	93,6	+ поріг?	+ ? (заокруглені кути)	+			
Споруди 2-го варіанта									
Піщана	1	12,0 × 4,5	54,0						
Небелівка	1	18,0 × 5,0	90,0					+	
Незаможник	1	3,5 × 3,0	10,5						
	2	10,0 × 9,0	90,0						+
	3	12,0 × 8,0	96,0						
	4	зруйнована	14,0						
	5	зруйнована	?						
	A	5,0 × 2,0	10,0						+

заних конструкцій. Оскільки в трьох будівлях в основі такої конструкції було каміння, виникло припущення, що то залишки відкритих вогнищ (Рижов, Шумова, Черновол 2005, с. 275; Черновол 2005, с. 374), куди було вмонтовано каміння для підвищення термостійкості й тепловіддачі. Втім, каміння могли вкладати й заради міцності об'єкта, що слугував робочим місцем. За таким принципом, приміром у споруді 2, була зведена конструкція, що інтерпретувалась як поріг.

Окрім прямокутних, виявлені підвищення й округлої форми. Якщо перші розміщені в торці житла вздовж довгої стіни, то округлі — ближче до центральної його осі. Їхній діаметр близько 1,0 м, висота — не більше 0,2 м. У житлах поселення Глибочок такі підвищення були облямовані бортиком завтовшки 0,1 м, через що вони нагадують корито. Такі само без бортика виявлені в будівлі 2 у Піщаній (рис. 1, 1), а фрагменти схожої — в будівлях 1 і 2 в Колодистому II. Втім, стан збереженості жител в останньому не дозволяє зробити їхню реконструкцію. Як правило, навколо округлих підвищень був щільний шар глиняної підмазки долівки, в будівлі 1 у Глибочку вона мала прямокутну форму площею близько 4,0 м². З протилежного від підвищення боку лежала зернотерка. У будівлі 2 цього ж поселення щільна підмазка глиною долівки теж мала прямокутну форму площею до 10 м². Підвищення було розміщене в одному з кутків підмазки, поряд була зернотерка. Схоже, долівка жител небелівської групи вся була вимазана глиною. Про це свідчать її фрагменти по всій площі будівлі, та саме навколо підвищень вона збереглася найкраще. Не виключено, що саме подібні округлі та прямокутні підвищення згадує О.А. Спіцин на Колодистому I (Спицын 1904, с. 96).

Їх інтерпретують як відкриті вогнища або робочі місця, а об'єкт у Піщаній — як вівтар (Черновол, Рижов 2005, с. 374). Але, оскільки йдеться про перший поверх, то останнє сумнівно, адже його традиційно вважають господарським. Так само викликає сумнів інтерпретація підвищень як відкритих вогнищ для приготування страви чи обігріву. Для того перший поверх мав бути обладнаний витяжкою для диму, однак такої жодного разу не виявлено. Проте вогонь на першому поверсі могли запалювати для освітлення приміщення. Зважаючи на те, що в житлах у Глибочку округлі об'єкти мали бортик, а поряд знайдені зернотерки, можна думати, що це були робочі місця, подібні до корит у томашівській групі.

Окрім указаних, у будівлі 2 в Піщаній та в Чаплинці поблизу довгої сторони, ближче до

центру, була ще одна прямокутна конструкція розмірами, відповідно, 1,6 × 1,0 м і заввишки 0,2 м та 1,0 × 1,0 м і заввишки 0,1 м. У Піщаній підвищення було розміщене перпендикулярно до осі житла, а одна з довгих сторін мала заокруглену форму (рис. 1, 4). Його інтерпретовано як поріг у місці ймовірного входу до однієї з камер першого поверху, поряд нього був, імовірно, глиняний фрагмент одвірка (рис. 1, 3). Він мав вигляд прямокутної конструкції з гострим кутом з одного боку та відбитками дерева з іншого. Його довжина 0,8 м, ширина 0,3 м. Але, якщо в Піщаній є підстави інтерпретувати виявлений об'єкт як поріг, то в житлі в Чаплинці таких ознак немає. Тож можна припустити різні варіанти його призначення. Завдяки виявленню вказаної конструкції встановлено, що перший поверх будівлі в Піщаній, як і другий, був розділений на два приміщення. Це — досить рідкісне явище. Поділ першого поверху на приміщення простежений у споруді 2—4 у Косенівці, що належить до іншої локальної групи (Бузян, Якубенко 1990, с. 58).

Деталі інтер'єру першого поверху в основному концентруються в торцевій частині будівлі. Втім, у спорудах 2 і 3 в Піщаній та Чаплинці з протилежної торцевої сторони, на межі залягання обмазки міжповерхового перекриття, виявлено щільний шар глиняної обмазки долівки. В будівлі 2 в Піщаній (рис. 1, 5) і Чаплинці вона займала площу близько 8,0—9,0 м², а останній шар обмазки плавно переходив у підвищення, яке примикало до довгої сторони житла. Розмір його 2,0 × 1,0 м.

Через значну насиченість першого поверху деталями інтер'єру виникло припущення, що він, як і другий, міг правити за житлове приміщення. Однак вкажемо, що деякі будівлі розміщені на невіривняному схилі. Тобто, якщо горизонтальність платформи досягалася за рахунок різної висоти стін чи основи, то долівка першого поверху повторювала нахил схилу (табл. 2). За такої долівки навряд чи можна було мешкати на першому поверсі, як і утримувати худобу. Дослідники зауважують, що інтер'єр першого поверху був облаштований відповідно до нахилу. У будівлях Глибочка вони повторювали нахил долівки (схилу), а в будівлях Піщаної горизонтальність об'єктів досягалася завдяки різній висоті стін. Дослідник поселення Чаплинка стверджує, що долівка була вирівняна (Овчинников 2010а), але нахил першого поверху не змінено. Отже, бачимо, що перший поверх був підготовлений певним чином для господарської діяльності. В той же час його до-

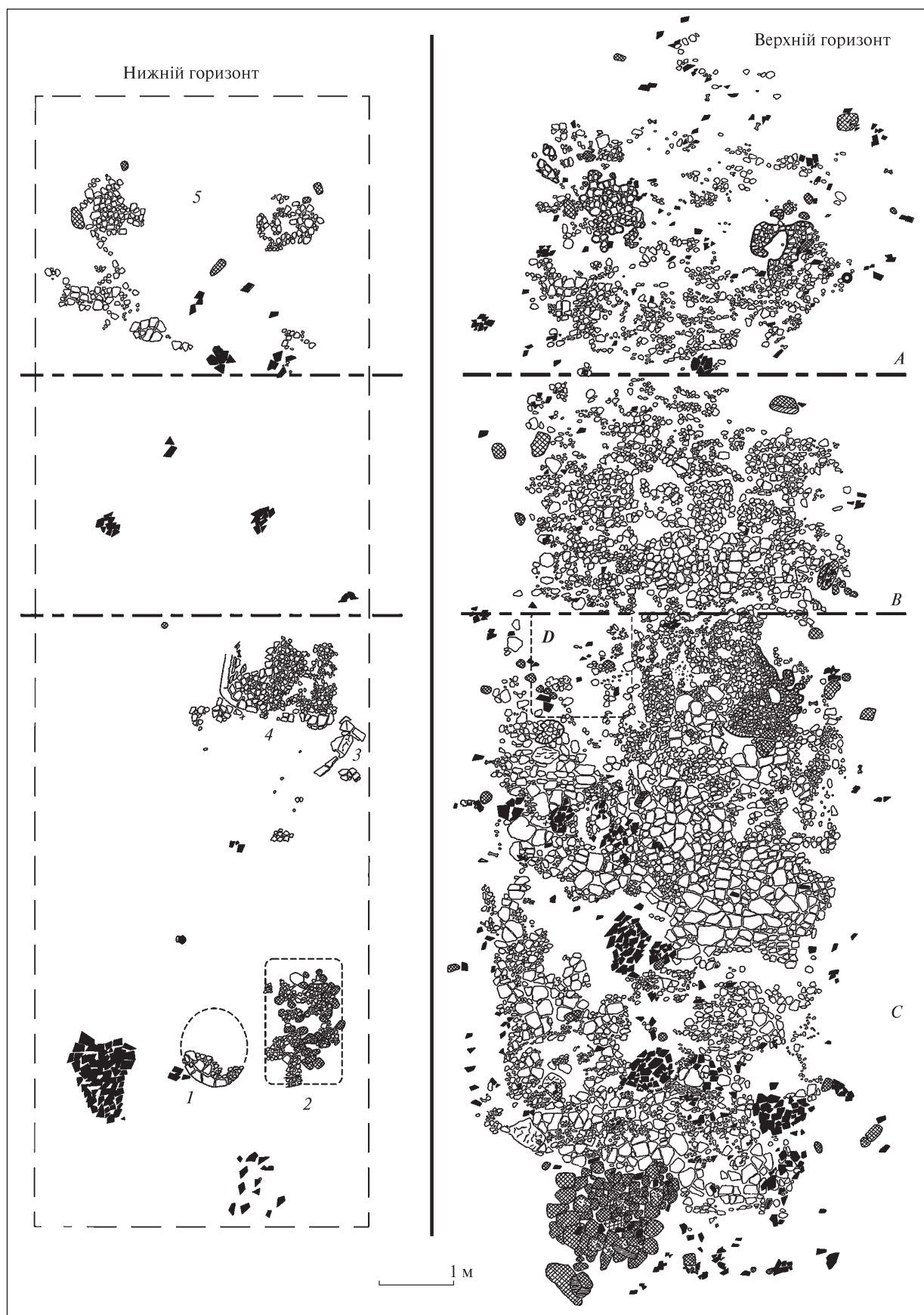

Рис. 1. Поселення Піщина, споруда 2. Нижній горизонт: 1 — округле підвищення; 2 — прямокутне підвищення; 3 — одвірок; 4 — поріг; 5 — глиняна підмазка земляної долівки. Верхній горизонт: А — навіс перед входом; В — сіни; С — житлове приміщення; D — місце печі

лівка на відміну від згаданих об'єктів повторювала природній схил.

Враховуючи нахил долівки першого поверху в указаних будівлях, виникає запитання про його вигляд. Для прикладу візьмемо будівлю 2 в Глибочку чи Чаплинці. Перепад висот у них за довжини 17,0 м першої будівлі та 15,6 м другої, відповідно, становив 1,4 м та 1,2 м. Перепад висоти в будівлі в Глибочку розпочинався через 6,0 м, тобто долівка нахилена впродовж 11,0 м (табл. 2). Отже, якщо вища коротка сторона становила, припустимо, 2,0 м заввишки (на зріст людини), то протилежна — в одному випадку 3,4 м, а в іншому — 3,2 м, що, мабуть, сумнівно. Можливий інший варіант — висота будівлі з нижчої сторони становила 2,0 м, а з протилежного короткого боку не була більша в першому випадку ніж 0,6 м, а в другому — 0,8 м. Тоді житлова споруда була піднята лише одним боком над схилом, а інший практично лежав на ньому. Але це тільки припущення, оскільки висоту стін першого поверху встановити поки що не вдалося. Можна лише стверджувати, що в будівлях на схилі стіни були різної висоти.

Окрім того, в небелівській групі є будівлі, в яких деталей інтер'єру на першому поверсі не помічено або вони слабо виражені (Піщана, будівля 1; Небелівка і хут. Незаможник). В окремих спорудах під долівкою могли розмішуватися господарські ями.

Ями в будівлях, насичених деталями інтер'єру, відсутні. Оскільки простір першого поверху, можливо, використовувався для господарських потреб, через це він був щільно вимазаний глиною. Однак плями від ям були виявлені в обох будівлях у Колодистому II. Вони були повністю заповнені ґрунтом, а в будівлі 2 — частково перекриті вимосткою та шаром глини (підмазки долівки). Тож, імовіріше, вони були засипані до будівництва споруд.

На поселенні хут. Незаможник ями виявлені під двома будівлями. Яма під будівлею 2 мала

розміри 2,0 × 2,0 м і глибину близько 0,4—0,5 м. До неї частково просіли фрагменти обмазки, а в заповненні виявлено розвал кратера (Овчинников 2002, с. 124). Під будівлею А була яма 3,0 × 2,8 м та завглибшки близько 1,2 м. Частина її була заповнена та перекрита рештками платформи, до неї просів також завал печі (Овчинников 2001—2002, с. 267).

Облаштування другого поверху. Другий поверх будівель небелівської групи слабо насичений деталями інтер'єру. Уявлення про його облаштування дають глиняні моделі жител відкритого типу, на яких представлені купольна піч, вівтар та інші об'єкти господарсько-побутового призначення. Такі моделі характерні лише для томашівської групи, однак вона сформувалася на ґрунті небелівської. Отже, їх можна використати для порівняльного аналізу.

Однією з головних ознак житлового приміщення є обов'язкова наявність печі або відкритого вогнища. Здебільшого від них лишається потужна вимостка завтовшки 0,1—0,2 м. Вона зроблена з глини зі значною домішкою піску та має площу близько 4,0 м² і, на думку дослідників, є рештками череня. Саме такі конструкції притаманні будівлям томашівської групи. Піч, як правило, розміщена вздовж довгої сторони праворуч від входу. В деяких випадках на цьому місці була лакуна, що за площею відповідала вказаним об'єктам. Але в будівлях небелівської групи фрагменти аналогічної конструкції у вигляді шару опісоченої глини виявлено лише в споруді в Небелівці (Чепмен та ін. 2010, с. 458). Окремі фрагменти обмазки, аналогічні вказаним, зафіксовані в будівлі в Чаплинці (Овчинников 2010а, с. 306). Піч розмірами 2,6 × 1,7 м, що завалилася в яму, була в будівлі А хут. Незаможник (Овчинников 2001—2002, с. 263). У спорудах 1 і 2 в Піщаній на місці ймовірного розміщення печі були лакуни. Але в них платформа житлового приміщення була зведена з глини без домішок половини, тож ви-

Таблиця 2. Будівлі небелівської групи, нахил долівки першого поверху

Назва пам'ятки	№ споруди	Довжина споруди, м	Перепад висоти, м	Нахил споруди
Глибочок	1	15,0	0,9	9°
	2	загалом 17,0, перепад від 6,0	1,4	14°
Піщана	2	14,0	0,4	4°
	3	12,0	0,4	5°
Чаплинка	1	15,6	1,2	10°
Незаможник	2	10,0	1,2	11°
	3	12,0	1,4	14°

явити піч у край важко. Платформа будівлі 3 хут. Незаможник була з такої само глини. Однак в інших спорудах — Колодисте II, Глибочок і хут. Незаможник — об'єктів, подібних до відомих у томашівській групі, не виявлено. З одного боку, це може бути наслідком того, що будівлі тут були значно зруйновані оранкою, з іншого — можливо, піч у них була влаштована інакше, приміром, на долівці житлової камери без череню або ж, навпаки, на якомусь підвищенні, що завадило її випалу під час спалення будівлі.

Аналогічна ситуація відома і в інших локальних групах, де на другому поверсі не виявлено печі. В томашівській групі це будівлі в Мошурові та Чичиркозівці. Але дослідники інтерпретували їх як житла, оскільки матеріал у них повністю відповідав спорудам такого призначення. В будівлях шипенецької та петренської груп періоду ВП—СІ жодного разу не виявлено об'єкта, який би можна було визнати за піч. Не помічено таких конструкцій і в Кліщеві періоду VI—VII та Ворошилівці періоду VII. Тож конструктивні особливості обігрівальних пристроїв у житлах вказаних груп досі невідомі.

З огляду на глиняні моделі відкритого типу, піч мала округлу форму, а ми маємо прямокутну конструкцію. Можливо, вказані підвищення у вигляді потужної вимостки, які фіксують у спорудах томашівської групи, є лише основою, на якій формували черинь і піч. Відтак, можна думати, що в будівлях небелівської та інших груп піч була влаштована іншим чином. Рештки склепіння та його основа, як показує практика, фіксуються вкрай рідко.

У торці житлової камери в більшості будівель трипільської культури та на моделях відкритого типу розміщувався вівтар. У житлах Володимирівки володимирівсько-томашівської лінії розвитку це були хрестоподібні конструкції, а в житлах томашівської групи — округлі об'єкти. В обох випадках вони були прикрашені прокресленими лініями, згрупованими в стрічки. В спорудах небелівської групи таких об'єктів не виявлено. Винятком можна вважати лише будівлі в Піщаній. У споруді 1 був округлий об'єкт діаметром 0,7—0,8 м, вимощений з глини з домішкою полови (Круц, Рижов 1988), у будівлі 2 — підвищення діаметром 0,30 м і заввишки 0,5 см з такої само глини. Воно було вкрите тонким (0,5 см) шаром відмуленої глини та пофарбоване в червоний колір (Черновол, Рижов 2005, с. 374). У торці будівлі 3 виявлено фрагменти заокругленої конструкції діаметром близько 1,0 м.

Як правило, об'єкти сакрального призначення формували з добре відмуленої глини, в томашівській групі до неї додавали червоноглиняний шамот. У Піщаній платформа житлової камери була з глини без домішок полови, що, ймовірно, було пов'язане з сезоном будівництва. Можливо, сакральні об'єкти формували з глини з домішкою полови, щоб виділити їх на тлі долівки. Втім, у інших будівлях небелівської групи нічого подібного не знайдено, та, можливо, й вказані об'єкти в спорудах у Піщаній не обов'язково мали сакральне призначення, і їх слід відносити до господарсько-побутових. Однак, якщо все ж приписувати їм сакральне призначення, то можна припустити, що в спорудах на інших поселеннях їх не виявлено через те, що долівка другого поверху була зроблена з глини з домішкою полови. В такому разі через спалення будівлі з наступним падінням перекриття серед однорідних за складом глини фрагментів завалу обмазки важко виявити якісь деталі. Слід також враховувати, що будівлі в Глибочку, Колодистому II та хут. Незаможник були дуже ушкоджені оранкою. Тож таку конструкцію вдалося простежити лише в будівлях Піщаної, де платформа відрізнялася за складом глини та глибиною залягання.

Ліворуч від входу в житлове приміщення, навпроти печі, на моделях відкритого типу розташований подіум. Він призначався для розміщення посуду. Подібну конструкцію в небелівській групі виявлено лише в будівлі 2 у Колодистому II (Рижов, Шумова, Черновол 2005).

Окрім печі, вівтаря та подіуму, на другому поверсі можуть бути й інші елементи інтер'єру. В будівлях томашівської групи вони представлені вимостками з бортиком чи без нього, коритами з вмонтованими в них зернотерками тощо. Але в житлах небелівської групи вони невідомі.

У будівлі 2 у Колодистому II на вході виявлена округла конструкція у вигляді бортика діаметром близько 1,5 м. Припускалося, що це міг бути лаз на другий поверх, оскільки всередині не було глини від міжповерхового перекриття (Рижов, Шумова, Черновол 2005). Однак об'єкт був розміщений безпосередньо біля торця будівлі, де, ймовірно, міг бути вхід до споруди. Отже, виникає запитання в доцільності такої конструкції, якщо поряд був імовірний вхід. Об'єкт був дещо схожий на округле корито, від якого при завалі будівлі лишився тільки бортик. Але з огляду на те, що подіум у цій споруді простягався на всю довжину другого поверху, можна припустити, що цей поверх не був розділений на приміщення, тобто тут не було вхідної камери. Вхід до житла

з двору був розташований на першому поверсі, а на другий потрапляли через лаз.

На глиняних моделях жител другий поверх поділений на вхідне та житлове приміщення. Це підтверджено й розкопками будівель томашівської та володимирівської груп. Моделі також передають вхід до житла, розташований з торця будівлі. Споруди томашівської групи зрідка мали прибудову, тобто були трикамерні (Круц и др. 2008, с. 6). Межа між вхідною та житловою камерами визначається за рештками простінки, а також за порогом у місці входу до другої камери. Якщо їх не виявлено, вхід визначається за розміщенням печі, що завжди була праворуч від нього. Однак у більшості будівель небелівської групи такі ознаки відсутні, тож визначити вхід важко. Відомо, що споруди крайнього ряду забудови поселення орієнтовані входом до його центру. Такі будівлі розкопані в Піщаній і Небелівці. Отже, розміщення певних елементів інтер'єру в них може слугувати для порівняння зі спорудами на інших поселеннях і визначення місця входу до них. Вівтарі на поселенні Піщана розміщувалися з напольного торцевого боку оселі, тобто вхід до житла був у протилежній стороні, спрямований до центру поселення. Будівлі в Глибочку, Колодистому II та Чаплинці не мають таких ознак. Але встановлено, що округлі та прямокутні підвищення на першому поверсі осель у Піщаній розміщені в торці, протилежному від входу. Відтак, можна стверджувати, що такі конструкції в будівлях на інших поселеннях небелівської групи розміщувалися з протилежного від входу боку.

Якщо вхід до будівлі певною мірою вдалося встановити, то поділ на камери простежено лише в житлі 2 у Піщаній та завдяки тому, що долівка другого поверху була вимощена з різної глини, зокрема житлового приміщення — без домішок полови. Розміри його $8,0 \times 4,5$ м (рис. 1, С). Долівка у вхідному приміщенні, $6,0 \times 4,5$ м, була з глини з домішкою полови. Вхідну половину житла можна розділити також на дві частини. Та, що межувала з житловим приміщенням, залягала у вигляді щільних шарів обмазки з відбитками дерев'яних плах знизу, як і в житловій половині, її розміри $4,5 \times 3,0$ м (рис. 1, В). До вхідної частини з торця примикала прибудова розмірами $4,5 \times 3,0$ м у вигляді редукованих окремих фрагментів обмазки (рис. 1, А). Через це виникло припущення, що то був навіс, що накривав вимостку, розміщену перед входом до житла (Черновол, Рижов 2005). У такому разі, за розміру споруди $14,0 \times 4,5$ м, житлова камера мала довжину 8,0 м, вхідна — 3,0 м, а

навіс перед входом також 3,0 м. Якщо для порівняння взяти споруди томашівської групи, то в них довжина вхідної частини житла здебільшого була 3,0—4,0 м, тобто певною мірою співпадала з реконструйованими розмірами вхідної частини житла 2 у Піщаній. Отже, ймовірно, розмір вхідної частини не залежав від загальних параметрів житла, крім виняткових випадків.

Облаштування житлово-господарського простору споруд томашівської групи відоме завдяки збереженню деталей інтер'єру. Для небелівської групи це проблематично, через що неможливо вирахувати корисну площу споруди, як це зроблено для будівель томашівської групи (Дяченко, Черновол 2009, с. 3). Якщо в житлах цих груп розміри вхідного та житлового приміщень співпадають, то можна припустити, що й елементи інтер'єру мають бути аналогічні. Піч у житловій камері мусила бути такою, щоб обігріти її. Тобто, вона мала приблизно такі розміри, що і в житлах томашівської групи. Кераміка в житловому приміщенні в небелівських спорудах була розставлена вздовж довгої та короткої стін. Різниця полягає лише в тому, що в спорудах томашівської групи були спеціально обладнані місця — подіум і припічне підвищення. Вівтарі в небелівській групі хоча й виявлені лише на одному поселенні, але на інших у житлах могли бути відповідні сакральні місця, що займали таку саму площу, що й у будівлях томашівської групи. Отже, корисна площа житла, як правило, має бути пропорційною загальному розмірові будівлі.

Типологія жител небелівської групи. Інтер'єр другого поверху споруд небелівської групи слабо насичений деталями. Вівтар, подіум і фрагменти печі виявлені в поодиноких випадках. Однією з причин такої ситуації може бути їхня збереженість, а також незначна кількість досліджених споруд. Якщо, приміром, узяти будівлі поселення Тальянки томашівської групи, то серед 44 розкопаних вівтар був виявлений у 40, піч — у 41 (але її розміри встановлені у 28 випадках), припічне підвищення — в 13, подіум — у 28, поріг — у 18, корита — у житловій камері чотирьох будівель. Але споруди небелівської групи вирізняються насиченістю елементами інтер'єру першого поверху.

Аналіз будівель дозволяє здійснити їхню типологію. Нагадаємо, що для томашівської групи виділено два типи споруд: житлово-господарські та господарські. Житлові будівлі ми розділили на чотири групи: 1) житлово-господарські (стандартні); 2) аналогічні будівлі з господарською прибудовою з торця житла; 3) будівлі, перенаси-

чені деталями інтер'єру сакрального характеру і 4) житлові будівлі без інтер'єру. Для цього було залучено близько 100 споруд з п'яти поселень, розкопаних за останні 40 років.

У небелівській групі відомо значно менше споруд, тож у подальшому кількість їхніх варіантів може змінитися. Будівлі цієї групи також можна розділити на житлові та господарські. До господарських слід віднести споруди 1 і А на хут. Незаможник. Конкретне їхнє призначення невідоме, вони розташовані поряд з великими житлами — споруда 1 тут була поряд з будівлею 2. Прикладом може слугувати Кліщів, а саме житла 10 і 11, біля яких були невеликі споруди: біля першого — будівля 9 розмірами $4,0 \times 4,0$ м, біля другого — розмірами $3,0 \times 3,0$ м (Заец, Рыжов 1992, с. 32, 44). Виходячи з розмірів, до таких також можна віднести будівлю 8 цього поселення розмірами $5,0 \times 4,0$ м (там само, с. 29). Окрім того, до таких відноситься споруда поряд з житлом 19 в Тальянках розмірами $5,0 \times 4,5$ м (Круц, Рыжов 1990). Поблизу будівлі А розмірами $5,0 \times 2,0$ м в хут. Незаможник житла не виявлено. Автор досліджень вважає, що ця споруда була призначена для виготовлення кераміки, тож могла існувати незалежно від інших (Овчинников 2001—2002, с. 260). Однак збереженість її вкрай незадовільна, а розміри та призначення — сумнівні. Основним критерієм для виділення господарських споруд у трипільській культурі є їхній незначний розмір, що унеможлилювало мешкання в них сім'ї.

До другого типу належать будівлі житлового призначення, і їх можна розділити на дві групи. Оскільки інтер'єр житлового простору слабо виражений, основною їхньою відмінністю є облаштування господарського простору першого поверху.

Перша група — це споруди, в яких деталі інтер'єру першого поверху мають вигляд прямокутного чи округлого підвищення. Їхня кількість коливається від одного до двох і більше, долівка може бути вимазана глиною. До цієї групи належать споруди поселень Глибочок, Піщана, Колодисте II, Чаплинка та, можливо, Колодисте I. У будівлі 3 в Піщаній та 2 в Колодистому II виявлено по одному об'єкту, і ці житла віднесені до споруд малих розмірів завдовжки до 10,0 м (табл. 1).

Друга група — споруди, в яких інтер'єр першого поверху слабо виражений або взагалі відсутній. У них могла бути щонайбільше одна глиняна вимостка нечітких розмірів і форми, а також ями в долівці. Сюди відносимо будівлі на хут. Незаможник і в Небелівці, а також будівлю 1 у Піщаній.

Однозначно пояснити розбіжності між будівлями в межах однієї локально-хронологічної групи нині неможливо. Приміром, у Піщаній будівлі представлені обома варіантами. Можливо, причина криється в тому, що вказані поселення належать до різних просторових груп і варіантів небелівської групи (Дяченко 2009, с. 25). За дослідженнями О.В. Дяченка, поселення Піщана, Небелівка, Колодисте I і II та Глибочок належать до просторового варіанта 1, а хут. Незаможник — до варіанта 2. Втім, як вказувалося, будівлі в Піщаній представлені обома групами, хоча більшість їх віднесена до першої. Тож, імовірно, будівлю 1 у Піщаній можна вважати певним винятком. Поселення Небелівка відноситься до просторового варіанта 1, за О.В. Дяченком, а виявлена тут будівля віднесена до другої групи. Це, по-перше, можна пояснити поганою її збереженістю — в ній на першому поверсі виявлено рештки вимостки нечіткої форми. По-друге, це поселення представлене лише однією будівлею, що недостатньо для висновків. Прикладом того може слугувати Піщана. Якби дослідження тут обмежилися 1987—1988 рр., то вона б фігурувала тільки в списку будівель другої групи. Розкопки 2005 р. змінили погляд на облаштування споруд на цьому поселенні. Отже, будівлі і першої, і другої груп можуть бути в обох просторових варіантах. Наприклад, із відомостей про будівлі в Колодистому I, віднесеному до першої групи та просторового варіанта 1, відомо, що в споруді 2 виявлена яма (Спицын 1904, с. 101). Постає запитання про співвідношення обох варіантів будівель на поселеннях двох просторових варіантів, для відповіді на яке ще недостатньо даних.

Нині небелівські поселення представлені одним—трьома житлами, окрім хут. Незаможник, де досліджено шість споруд. Таким чином, актуальним завданням сучасного трипільознавства є подальше накопичення джерельної бази, зі зростанням якої наші висновки можуть бути відкореговані.

Беляшевский Н.Т. Площадки с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уезде Киевской губернии // АЛЮР. — 1899. — I. — С. 174—176.

Беляшевский Н.Т. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии // АЛЮР. — 1900. — II. — С. 148—155; 1901. — III. — С. 69—72.

- Бузян Г.Н., Якубенко Е.А. Характерные черты домостроительства косеновской локальной группы // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине — К., 1990. — С. 58—64.
- Дяченко О.В. Просторова організація західнотрипільського суспільства у межириччі Південного Бугу та Дніпра // *Magisterium. Археологічні студії*. — 2009. — **36**. — С. 19—26.
- Дяченко О.В., Черновол Д.К. Середній склад сім'ї населення західнотрипільської культури // *Археологія*. — 2009. — № 3. — С. 3—12.
- Заец И.И., Рыжов С.Н. Поселение трипольской культуры Клишев на Южном Буге. — К., 1992.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Трипольской экспедиции за 1988 г. // НА ІА НАНУ. — 1988/4а.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Трипольской экспедиции за 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/7.
- Маркевич В.И. Трипольское поселение Варваровка VIII // Тез. докл. Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР. — Кишинев, 1964. — С. 15—16.
- Овчинников Э.В. Производственно-хозяйственный комплекс трипольского поселения у хутора Незаможник // *Stratum Plus. Земля Триполиада*. — 2001—2002. — **2**. — С. 260—274.
- Овчинников Е.В. До питання про трипільське житлобудівництво (за результатами розкопок поселень хутір Незаможник і Зелена Діброва) // *ЗНТШ*. — 2002. — С. 116—137.
- Овчинников Е.В. Трипільська культура на Канівщині // *Трипільська цивілізація у спадщині України*. — К., 2003. — С. 288—299.
- Овчинников Э.В. Расписная керамика каневской группы «западного триполья» (по материалам поселения хут. Незаможник) // *Колекція наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження*. — К., 2010. — С. 18—26.
- Овчинников Е.В. Розкопки трипільського поселення у с. Чаплинка // *АДУ 2009 р.* — К.; Луцьк, 2010а. — С. 304—308.
- Овчинников Э.В., Черновол Д. К. Отчет о разведках на территории Городищенского, Корсунь-Шевченковского и Звенигородского районов и раскопках, проведенных на трипольском поселении у х. Незаможник // НА ІА НАНУ. — 1999/79.
- Овчинников Э.В., Черновол Д.К., Назаров А.В., Гуриченко И.П. Отчет о раскопках трипольских поселений хутор Незаможник и Зеленая Диброва и разведках на трипольских памятниках Поросского региона в 2000 году // НА ІА НАНУ. — 2000/61.
- Рижов С.М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // *Археологія*. — 1993. — № 3. — С. 101—114.
- Рижов С.М. Дослідження трипільського поселення біля с. Піщана в Буго-Дніпровському межириччі // *Тези доп. X-ї Вінницької обласної історико-краєзн. конф.* — Вінниця, 1995. — С. 15—17.
- Рижов С.М., Шумова В.А., Черновол Д.К. Дослідження трипільського поселення Колодисте II у 2004 р. // *АДУ 2003—2004 рр.* — К., 2005. — С. 274—276.
- Спицын А.А. Раскопки глиняных площадок близ села Колодистого Киевской губ. // *ИАК*. — 1904. — **12**. — С. 87—118.
- Чепмен Дж., Гейдарська Б., Вілліс Р., Сван Н., Бурдо Н.Б., Котова Н.С., Беленко М.М., Відейко М.Ю. Дослідження на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка // *АДУ 2009 р.* — К.; Луцьк, 2010. — С. 458—460.
- Черновол Д.К., Рижов С.М. Звіт Піщанського загону Трипільської експедиції за 2005 рік в с. Піщана Тальнівського району Черкаської області // НА ІА НАНУ. — 2005/135.
- Черновол Д.К., Рижов С.М. Дослідження трипільського поселення біля с. Піщана // *АДУ 2004—2005 рр.* — К., 2006. — С. 373—376.

Надійшла 07.04.2011

Д.К. Черновол

ИНТЕРЬЕР ПОСТРОЕК НЕБЕЛЕВСКОЙ ЛОКАЛЬНОЙ ГРУППЫ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В каждой локальной группе трипольской культуры интерьер жилищ имеет определенные особенности. В статье рассмотрены постройки небелевской группы. Она выделена С.Н. Рыжовым и относится к памятникам западнотрипольской культуры этапа В/II Буго-Днепровского междуречья. Первые раскопки небелевских поселений были проведены в конце 19 в. Ныне исследована 21 постройка.

Анализ элементов интерьера первого и второго этажей и их интерпретация позволили установить, что сооружения различаются обустройством первого этажа, на основании чего выделено два их варианта. К первому относятся сооружения, имеющие на первом этаже прямоугольные и округлые возвышения, ко второму — со слабо выраженным интерьером первого этажа или же отсутствием его деталей, что коррелируется в значительной степени с пространственными вариантами, выделенными А.В. Дяченко.

В целом постройки разделены на жилищно-хозяйственные и хозяйственные. Площадь первых колеблется от 45,0 до 120,0 м², вторых — не превышает 10,0 м². Поселения небелевской группы ныне представлены одним—тремя жилищами, кроме хут. Незаможник, где исследованы шесть сооружений. Таким образом, актуальной задачей современного трипольеведения является дальнейшее накопление источниковедческой базы.

INTERIOR OF NEBELIVKA LOCAL GROUP BUILDINGS OF TRYPILLYA CULTURE

Dwellings interior has its certain peculiarities in each local group of Trypillya culture. Buildings of Nebelivka group are analyzed in the article. This group was determined by S.M. Ryzhov and it belongs to the Western Trypillya culture monuments of the B II stage in the region between the Buh and Dnipro Rivers. First excavations at Nebelivka group settlements were conducted in the end of the 19th c. Today 21 structures are studied.

Elements of the ground and the first floors interior analysis and interpretation allowed the author to determine that structures vary by the lay-out of the ground floor, based on which two variants are defined. Structures with rectangular and round daises are referred to the first variant, while the second one include structures with hardly articulated interior of the ground floor or without any details, which significantly correlates with the spatial variants developed by O.V. Dyachenko.

As a whole, structures are divided into dwelling and husbandry, and husbandry ones. The area of the former vary from 45,0 to 120,0 m², while the area of the latter is under 10 m². Nebelivka group settlements are presented today from one to three dwellings, besides Nezamozhnyk hamlet where six structures are studied. Consequently, the further gathering of the source base is a pressing goal of contemporary Trypillya study scholars.

Р.В. Кройтор

АРХЕОЗООЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС З ПОСЕЛЕННЯ УЧ-БАШ

Вперше подано палеозоологічний матеріал кизил-кобинської культури — з поселення Уч-Баш (розкоп I).

К л ю ч о в і с л о в а: Крим, доба раннього заліза, кизил-кобинська культура, поселення, палеозоологічний матеріал.

Багатошарова пам'ятка кизил-кобинської культури Уч-Баш (середина XI — початок VII ст. до н. е.) розташована в передгір'ї південно-західного Криму над Інкерманською долиною неподалік від місця впадіння річки Чорна у Північну бухту (Кравченко 2007, рис. 1). Окрім знахідок вказаної культури (Кравченко 2007; 2010а), з відкладень Учбаського городища отримано численний остеологічний матеріал, який надає додаткові свідчення про діяльність колективу поселення та дозволяє уточнити значення та місце цієї пам'ятки. Особливий інтерес становить специфічна структура домашнього стада з Уч-Башу та всього археозоологічного комплексу в цілому, що, поза сумнівом, вимагає ретельного вивчення та інтерпретації.

Джерела і методи дослідження. Археозоологічний матеріал був відібраний і підданий камеральній обробці в ході досліджень Уч-Башу Інкерманським загonom Севастопольської археологічної експедиції, а згодом Інкерманською експедицією ІА НАНУ під керівництвом Е.А. Кравченко в 2006—2010 рр. (Савеля, Кравченко 2006; 2007; 2008; 2009; Кравченко 2009;

2010; 2010а). Попри значне подрібнення кісткових залишків, характерне для археозоологічних комплексів, що відбивають сліди діяльності людини, збереженість матеріалу можна вважати задовільною. Морфологічний опис решток подано лише, якщо були варті уваги особливості, що доповнюють уже відомі дані. Пропонується також біометричний опис остеологічного матеріалу, однак статистична обробка даних неможлива переважно через нечисленність добірки. Заміри кісток реєструвалися за А. Дріш (Driesch 1976). Здебільшого можна було диференціювати кісткові рештки вівці та кози свійських за морфологічними критеріями кісток кінцівок, описаних Х. Фернандезом (Fernandez 2001), а також корінних зубів і нижніх щелеп згідно даних П. Халстеда та ін. (Halstead et al. 2002).

Аналіз структури археозоологічних комплексів враховує співвідношення диких і свійських тварин, а також видовий склад свійського стада. В окрему категорію виділені малорухливі тварини (черепаша, а також молюски та інші безхребетні), добування котрих можна описати як збиральництво.

Окрім систематичного опису, приділено увагу тафономічній структурі археозоологічних

комплексів з певних шарів. Враховано також характер природної, неприродної або штучної модифікації поверхні кістки (обвуглення, вивітрювання, сліди зубів хижаків чи гризунів і обробки людиною), які проливають світло на процеси, що супроводжують накопичення археозоологічного матеріалу.

Опис археозоологічних комплексів

Зольник. Osteологічний комплекс із зольника характеризує пізній етап формування пам'ятки (друга половина VIII — початок VII ст. до н. е. або горизонт V-УБ, за: Кравченко та ін. 2010; Кравченко 2011). Він найбагатший на види та найчисленніший порівняно з іншими комплексами з Уч-Башу (табл. 1). Близько 40 % кісткових решток належить свійським тваринам — великій рогатій худобі, вівці, свині, коню та собаці (рис. 1).

Більшість решток походить від вівці свійської, за нею — собака, а потім велика рогата худоба (рис. 2). Залишків диких тварин майже удвічі менше. Більша їх частина належить оленю звичайному, а також косулі звичайній та афаліні. Третина метатарзальних кісток належить вовку, а верхньощелепна кістка зі зношеними M^2 і M^3 і глибоко зношений верхній правий моляр — старому великому вепру. Окрему категорію становлять залишки морських безхребетних (чорноморський краб, двостулкові

молоски), а також черепаха. Рештки цієї мало-рухливої здобичі кількісно дорівнюють залишкам свійських тварин, що піддаються визначенню. Краба представлено лише фрагментом клешні, черепаха — фрагментом карапакса.

Кістки дуже подрібнені, деякі (близько 3,0 %) обгорілі та обвуглені, ще менше мають сліди знарядь або навмисної обробки. Нечисленні сліди знарядь помічено в основному на кістках дрібної рогатої худоби: насічки та сліди нарізів трапилися на великому вертелі проксимальної частини стегнової кістки та на дистальній стороні п'ястка ювенільної особи (дистальний епіфіз відпав). Біля основи деяких рогових стрижнів дрібної рогатої худоби (три належать вівці свійській, один — козі) є сліди зарубок. Такі само сліди трапилися на фрагментах рогів оленя звичайного. Загалом роги оленя звичайного є традиційним матеріалом для обробки. Три верхівки відростків рогів мають сліди поправки або обробки, четвертий екземпляр — закінчене чотиригранне вістря зі зламаним вершечком. Фрагмент штанги рога має в нижній частині сліди рубки, завдяки якій його було відділено від основної частини. В цьому ж шарі знайдено базальну частину рога оленя з відділеними штангою та базальними відростками.

Дрібна рогата худоба і свиня свійська представлені також і ювенільними особинами, індивідуальний вік яких можна визначити за ста-

Таблиця 1. Уч-Баш. Видовий склад і тафономічна структура археозоологічного комплексу із зольника

Вид	К-ть особин	К-ть кісток	Оброблені кістки	Обгорілі кістки	Сліди зубів тварин
<i>Canis lupus</i> (вовк)	1	1			
<i>Tursiops truncatus</i> (афаліна)	1	3			
<i>Cervus elaphus</i> (олень звичайний)	5	48	12	2	
<i>Capreolus capreolus</i> (косуля звич.)	5	8	2		
<i>Bos taurus</i> (велика рогата худоба)	4	84			3
<i>Ovis aries</i> (вівця свійська)	13	44	5	1	1
<i>Capra hircus</i> (коза свійська)	5	29	1		
<i>Sus domesticus</i> (свиня свійська)	7	25			1
<i>Sus scrofa</i> (вепр)	2	2			
<i>Equus caballus</i> (кінь)	1	20			
<i>Canis familiaris</i> (собака)	5	38			
<i>Emys orbicularis</i> (черепаха)	1	1			
<i>Eriphia verrucosa</i> (кам'яний краб)	1	1			
<i>Mitilus galloprovincialis</i> (мідія)	10	16			
<i>Ostrea edulis</i> (устриця)	18	36			
<i>Cardium sp.</i> (серцевидка)	4	5			
Невизначені		952	1	31	7
Всього	83	1313	21	34	12

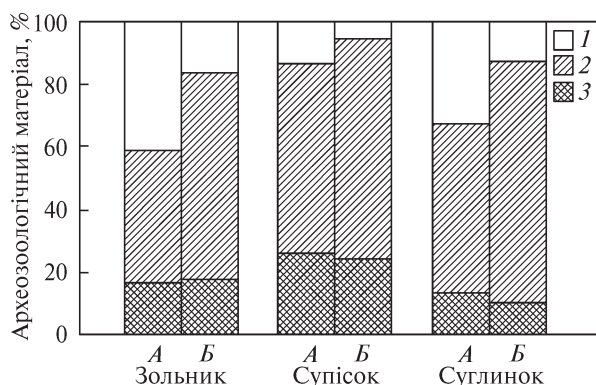

Рис. 1. Уч-Баш. Структура археозоологічних комплексів: А — за особинами, Б — за кістками; 1 — збиральництво, 2 — свійські тварини, 3 — дикі тварини

ном зубів. Одній такій особині вівці свійської було трохи більше 1,5 року на момент її забою. Дві ювенільні особини свині свійської мали приблизно такий само вік (можливо й однаковий, а різниця в стані зубів зумовлена різними темпами індивідуального розвитку), третя особина була забита у піврічному віці.

Шар супіску дав порівняно незначний кількісно та доволі бідний за видовим складом археозоологічний матеріал (табл. 2), що відповідає часу запустіння поселення — вірогідно, після зруйнування городища (за повідомленням Е.А. Кравченко). Залишки тварин, добутих збиральництвом (фрагмент карапакса черепахи і фрагмент мушлі молюска), представлені поодинокими екземплярами (рис. 1). Найчисленніші рештки великої рогатої худоби та вівці свійської, інші тварини представлені поодинокими знахідками (рис. 2). З шести особин різного віку вівці свійської приблизний індивідуальний вік визначено за станом зубів тільки для ягняти з повною серією молочних зубів, M_1 , що вже прорізався, і M_2 , що ще не прорізався, з чого виходить, що тварина була забита у віці 7—11 місяців, тобто восени чи взимку. В цьому ж комплексі знайдено залишки теляти віком близько 2,5 років. До 10 % кісткових решток мають сліди обробки або дії вогню. Особливість цього комплексу, насамперед, полягає в мізерній кількості залишків морських тварин (представлені трьома мушлями устриць), відсутності кісток собаки свійської, а також у значній кількості кісток зі слідами обробки.

Шар суглинку. Це найдавніший археозоологічний комплекс північної частини пам'ятки (за матеріалами розкопу 1), оскільки в розкопаній частині найдавнішого захисного рову кісток не знайдено. Шар суглинку відповідає горизонту IV-УБ (Кравченко 2011) і датується у

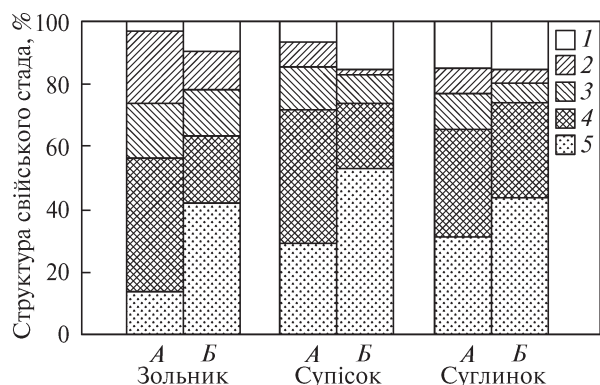

Рис. 2. Уч-Баш. Структура свійського стада: А — за особинами, Б — за кістками; 1 — *Equus caballus*, 2 — *Sus domesticus*, 3 — *Capra hircus*, 4 — *Ovis aries*, 5 — *Bos taurus*

межах середини IX — першої половини VIII ст. до н. е. За видовим складом і структурою археозоологічний комплекс з цього шару ближчий до матеріалу із зольника та охоплює, крім залишків свійських і диких промислових тварин, також рештки морських, а саме, дельфіна та молюсків (табл. 3). Вівця свійська і велика рогата худоба представлені найчисленнішим матеріалом (рис. 2). Близько 4,0 % кісток обгоріли та не піддаються визначенню, лише два обвуглені фрагменти віднесено до великої рогатої худоби та один — до оленя звичайного. Один екземпляр (визначений як велика рогата худоба) має сліди зубів якогось хижака. Сліди знарядь засвідчено на двох фрагментах рогів оленя і в основі двох рогових стрижнів вівці свійської.

Вівця свійська — найчисленніші рештки з цього шару представлені дев'ятьма особинами, з яких чотири ювенільні, стан зубної системи яких відповідає півторарічному вікові. Молочний третій моляр належить особині великої рогатої худоби не старшій за 2,5 роки.

У складі суглинкових відкладень виділяються шари давнішого — темного (середина — друга половина IX ст. до н. е.) і пізнішого щебенястого (перша половина — середина VIII ст. до н. е.) суглинків (Савеля, Кравченко 2008; 2009; Кравченко 2010). Матеріал з цих шарів порівняно нечисленний і в багатьох випадках представлений рештками поодиноких особин, тож інтерпретувати його слід вкрай обережно. Більша частина кісткових залишків у обох випадках належать великій рогатій худобі, є також рештки оленя звичайного, зокрема й фрагменти рога зі слідами обробки. Дещо урізноманітнюють їх залишки дрібної рогатої худоби. У шарі темного суглинку це три особини вівці свійської, зокрема і ювенільна віком 6 міс. або трохи старша, яку забили навесні або влітку. Таким чином, можемо кон-

статувати, що накопичення щонайменше частини остеологічного матеріалу з цих шарів проходило в різні сезони. Крім того, в щебенястому суглинку знайдено залишки свині свійської та собаки, відсутні у темному суглинку.

Систематичний огляд фауни

Дика фауна. Олень звичайний (*Cervus elaphus brauneri* Charlemagne 1920). Кримський олень звичайний представлений фрагментами нижніх щелеп, базальними частинами рогів (частото в поєднанні з лобовою кісткою), кістками кінцівок, зокрема трубчастими та їхніми фрагментами, таранними, п'ятковими, фалангами пальців (табл. 4).

Найцікавішою морфологічною особливістю кримського оленя, яка, можливо, може мати таксономічне значення, є примітивна будова четвертого нижнього премолара (P_4) (рис. 3). На обох фрагментах нижніх щелеп, які належать самиці та самцю й зберегли повний ряд премоларів, четверті премолари не моляризовані: метаконід представляє собою заокруглену петлю емалі та не поєднується з параконідом, таким чином, передня долина четвертого нижнього премолара лишилася відкритою. Примітивна будова P_4 робить кримського оленя відмінним від центрально- та західноєвропейського оленя звичайного, в яких метаконід поєднується з параконідом і таким чином закриває передню долину зуба.

Таблиця 2. Уч-Баш. Видовий склад і тафономічна структура археозоологічного комплексу з шару суглинку

Вид	К-ть особин	К-ть кісток	Оброблені кістки	Обгорілі кістки	Сліди зубів тварин
<i>Cervus elaphus</i> (олень звичайний)	2	9	2	1	3
<i>Capreolus capreolus</i> (косуля звич.)	3	8	1		
<i>Bos taurus</i> (велика рогата худоба)	4	28			
<i>Ovis aries</i> (вівця свійська)	6	11	1		
<i>Capra hircus</i> (коза свійська)	2	5	1		
<i>Sus domesticus</i> (свиня свійська)	1	1			
<i>Sus scrofa</i> (вепр)	1	1			
<i>Equus caballus</i> (кінь)	1	8			
<i>Emys orbicularis</i> (черепаха)	1	1			
Mollusca	2	3			
Невизначені		40	2	5	3
Всього	24	115	7	6	

Таблиця 3. Уч-Баш. Видовий склад і тафономічна структура археозоологічного комплексу з шару суглинку

Вид	К-ть особин	К-ть кісток	Оброблені кістки	Обгорілі кістки	Сліди зубів тварин
<i>Tursiops truncatus</i> (афаліна)	3	9			1
<i>Cervus elaphus</i> (олень звичайний)	4	19	2	1	
<i>Capreolus capreolus</i> (косуля звич.)	1	4			
<i>Bos taurus</i> (велика рогата худоба)	8	93		2	
<i>Ovis aries</i> (вівця свійська)	9	66	2		
<i>Capra hircus</i> (коза свійська)	3	12			
<i>Sus domesticus</i> (свиня свійська)	2	9			
<i>Canis familiaris</i> (собака)	6	39			
<i>Equus caballus</i> (кінь)	4	33			
<i>Helix</i> sp. (виноградний равлик)	4	4			
<i>Mitilus galloprovincialis</i> (мідія)	3	3			
<i>Ostrea edulis</i> (устриця)	11	29			
<i>Cardium</i> sp. (серцевидка)	5	5	1		
Невизначені		694		18	
Всього	63	1019	5	21	

Фрагменти рогів часто мають сліди обробки, що наштотує на думку про певну технологічну послідовність в обробці оленього рога: із зольного шару походить основа рога з відрубаними базальними відростками і штангою; відросток рога зашліфовано, а верхівку обрубано. Фрагменти штанги рогу мають сліди полірування. Є також два базальні відростки, акуратно обрубані біля основи.

Косуля звичайна (*Capreolus capreolus* Linnaeus 1758) — їй належить три фрагменти нижніх щелеп з шару супіску від двох ювенільних особин з повним рядом молочних зубів. У однієї особини ледь прорізався M_1 , у іншої прорізалися повністю M_1 і M_2 . Разом із фрагментами щелеп знайдено фрагменти діафіза плюсневої кістки та стегнову кістку ювенільної особини, а також лобний (права частина) фрагмент черепа дорослого самця. На останньому помітні сліди рубки вздовж лобного шва, внаслідок чого фрагмент черепа був розділений на праву та ліву частини. Роговий пеньок обрубано. У шарі супіску знайдено також розщеплену вздовж базальну частину скинутого рога зі слідами шліфування.

Два відрубані ліві роги косулі з роговими пенками із зольника мають сліди обробки та шліфування.

У шарі суглинку знайдено фрагмент нижньої щелепи з повним рядом щічних зубів і таранна кістка, що належали дорослій особині косулі (табл. 5).

Вепр (*Sus scrofa ferus* Gmelin 1788) — достеменні залишки його нечисленні та представле-

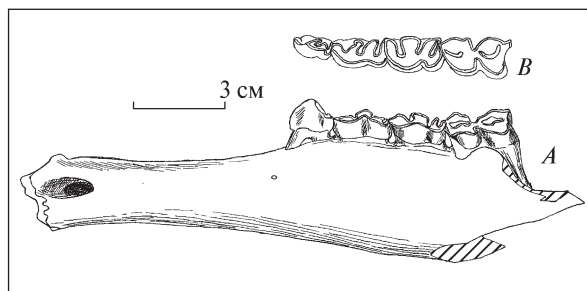

Рис. 3. Уч-Баш. Фрагмент нижньої щелепи кримського оленя звичайного: А — вид збоку; В — малюнок емалі на жувальній поверхні зубів

ні правою верхньою щелепою з другим і третім молярами та ізольованим першим моляром, який, очевидно, належить цій само особині (третій моляр глибоко зношений, що свідчить про сеньний вік тварини), двома нижніми іклами та емалевою пластиною, відколотою від нижнього ікла (табл. 6). Емалева пластина викликає зацікавлення, оскільки вона була відколота від нижнього ікла, що належав дуже великому самцю. Довжина однієї такої пластини 141 мм, ширина — 28,5 мм.

Вовк (*Canis lupus* Linnaeus 1758). Цій тварині належить єдина третя плюснева кістка з шару зольника. Довжина її 95,3 мм, ширина верхнього епіфіза 14,0 мм, нижнього — 11,5 мм.

Афаліна (*Tursiops truncatus* Montagu 1821). Залишки кістяка дельфіна (фрагменти щелеп з пустими зубними альвеолами, окремі хребці та ізольований зуб) знайдені в зольному і суглинному шарі.

Таблиця 4. Уч-Баш. Заміри кісток оленя звичайного

Кістка	Замір	Значення, мм			
Нижня щелепа	довжина діастеми	102,5	140,0	131,+	
Нижній зубний ряд	повна довжина	135,7			
Четвертий нижній премоляр P_4	довжина премолярів		51,0	50,7	52,5
	довжина коронки		18,8	18,6	19,7
	ширина коронки		12,4	11,8	11,6
Променева кістка	ширина прокс. епіф.	66,9			
	пер.-зад. прокс. замір	32,0			
П'ясткова кістка	ширина прокс. епіф.	41,0			
	пер.-зад. прокс. замір	29,6			
	ширина дист. епіф.		51,0	49,2	49,0
Таранна кістка	пер.-зад. дист. замір		31,8	31,6	30,8
	довжина	60,5			
	ширина дист.	37,9			
	пер.-зад. дист. замір	29,4			
Плюсна кістка	ширина дист. епіф.	48,0	45,0	49,6	
	пер.-зад. дист. замір	30,3	30,6	31,8	

Черепаша болотяна (*Emys orbicularis* Linnaeus 1758) — їй належить два фрагменти: невеликий фрагмент карапакса із зольника та частина пластрона з шару супіску.

Свійські тварини. Велика рогата худоба (*Bos taurus* Linnaeus 1758). Незважаючи на те, що рештки великої рогатої худоби посідають друге

Таблиця 5. Уч-Баш. Заміри кісток косулі звичайної

Замір	Значення, мм
Довжина нижнього зубного ряду (P_2-M_3)	69,6
Довжина серії молярів (M_1-M_3)	39,2
Довжина серії премолярів (P_2-P_4)	30,4
Довжина таранної кістки	26,5
Дистальна ширина таранної кістки	17,5

Таблиця 6. Уч-Баш. Заміри зубів свині свійської та вепра

Найменування зуба	Замір	<i>Sus domesticus</i> (значення, мм)		<i>Sus scrofa</i> (значення, мм)	
Четвертий верхній премоляр (P^4)	довжина коронки	11,7		13,7	
	ширина коронки	12,3		13,6	
Перший верхній моляр (M^1)	довжина коронки	16,6			
	ширина коронки	13,6			
Другий верхній моляр (M^2)	довжина коронки	21,0	22,5	23,6	
	ширина коронки	16,5	16,5	17,0	
Третій верхній моляр (M^3)	довжина коронки	33,0	29,5		44,2
	ширина коронки	19,7	19,2		25,0
Перший нижній моляр (M_1)	довжина коронки			17,3	
	ширина коронки			12,6	
Другий нижній моляр (M_2)	довжина коронки	16,7		25,0	
	ширина коронки	13,0		17,3	
Третій нижній моляр (M_3)	довжина коронки				
	ширина коронки				
Нижнє ікло	довжина			150	160,+
	макс. діаметр			22,5	25,5
	мін. діаметр			13,8	13,3

місце за численністю особин, вони представлені найкраще, оскільки і крупні, й інші кістки добре зберігаються. Матеріал в основному представлений кістками кінцівок та окремими зубами, рідше — фрагментами нижніх і верхніх щелеп.

За розмірами третього нижнього моляра, можна сказати, що порода великої рогатої худоби з Уч-Башу є, загалом, крупною (табл. 7; рис. 4) і демонструє подібність до скіфської. За замірами зубів вона більша за середні значення такої з пам'яток черняхівської культури Черкащини. Привертає увагу ліва гілка нижньої щелепи з дуже зношеними молярами M_1-M_2 з шару бентонітової трамбовки перед обмозкою ковальського горна (Савеля, Кравченко 2007). Цей екземпляр належить дуже старій особині, що, можливо, варто оцінювати як свідчення на користь використання великої рогатої худоби як тяглової сили.

Вівця свійська (*Ovis aries* Linnaeus 1758) представлена найбільшою кількістю особин у всіх поданих археозоологічних комплексах з Уч-Башу. Найкраще збереглися роги стрижні, навмисне відрубані від черепа, а також нижні щелепи та ізольовані щічні зуби. Кістки кінцівок дуже подрібнені.

Специфіка породи вівці свійської з Уч-Башу виражається найперше у формі рогових стрижнів: вони значно округліші в перетині (табл. 8) ніж, приміром, у овець з енеолітичних пам'яток Молдови. Також варто зауважити відсутність вираженого статевого диморфізму в розмірах рогових стрижнів овець з Уч-Башу, що, найвірогідніше, свідчить про те, що всі вони належать баранам; самиці ж, на відміну від породи енеоліту Молдови, вочевидь, були комолі (рис. 5).

Свиня свійська (*Sus domesticus* Erxleben 1777). Нижня щелепа молодої особини з ледь зношеними M_1 і M_2 знайдена в зольному шарі. Там само виявлено сім фрагментів кінцівок і щелеп трьох особин віком близько півтора року або трохи менше, судячи зі стану розвитку зубної системи. У щелепостому суглинка знайдено ліктьову і таранну кістки, ізольований різець, верхню щелепу з P^2-M^1 і фрагмент нижньої щелепи з M_1 , які належать одній дорослій особині. З темного суглинка походить фрагмент нижньої щелепи з P_4-M_3 ще однієї дорослої особини.

За замірами другого верхнього моляра порода свиней з Уч-Башу мало чим відрізняється за розмірами від тварин з різних пам'яток Молдови, однак варто відмітити дещо довші та

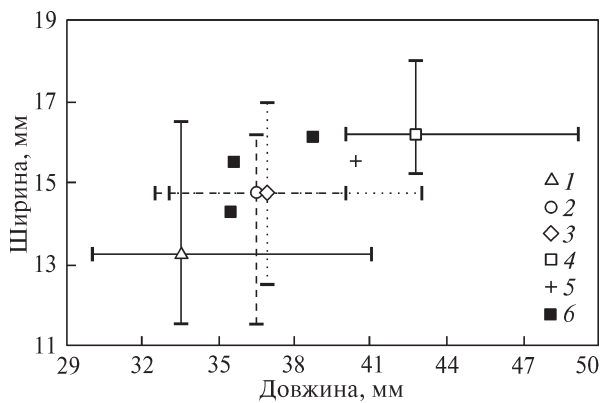

Рис. 4. Порівняння розмірів третього нижнього моляра (M_3) великої рогатої худоби з Уч-Башу з даними по скіфській і черняхівській культурах: 1 — черняхівська культура, Черкаси; 2 — черняхівська культура, Молдова; 3 — скіфський час, Східна Європа; 4 — Лука-Врублівецька, Україна; 5 — сіра українська порода (за: Цалкин 1966); 6 — Уч-Баш

вужчі коронки зубів, що, можливо, зближує її з диким видом (табл. 6).

Кінь (*Equus caballus* Linnaeus 1758). Рештки щонайменше однієї старої тварини (перша та друга фаланги пальців передньої кінцівки,

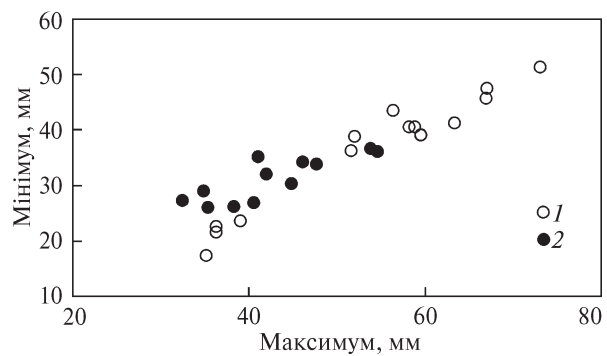

Рис. 5. Порівняння діаметрів основи рогових стрижнів вівці свійської з Уч-Башу з матеріалами культур енеоліту Молдови: 1 — енеоліт Молдови (за: Чемыртан 1979); 2 — Уч-Баш

грифельні кістки, фрагменти нижньої щелепи, а також окремі зуби) знайдені в шарі зольника. В шарі супіску виявлено декілька постійних щічних зубів, один молочний PD_2 , два фрагменти лопатки та другу пальцеву фалангу задньої кінцівки. У щебенястому суглинку трапилися окремі верхні та нижні щічні зуби, а також п'яткова кістка, сесамовидна та друга фаланга задньої кінцівки.

Таблиця 7. Уч-Баш. Заміри кісток великої рогатої худоби

Кістка	Замір	Значення, мм					
Нижній зубний ряд	повна довжина				127,3		139,0
	довжина молярів	85,2	83,7	80,5		82,0	90,5
	довжина премолярів				51,7		49,0
Четвертий нижній премоляр P_4	довжина коронки	20,6	18,5	18,5			22,0
	ширина коронки	13,2	11,0	11,9			12,3
Третій нижній моляр M_3	довжина коронки	38,7	35,5	35,6	34,8		38,0
	ширина коронки	16,1	14,3	15,5	15,6		16,6
Променева кістка	ширина прокс. епіф.	85,3					
	пер.-зад. прокс. замір	43,4					
П'яткова кістка	довжина		181,0				
	ширина прокс. епіф.		60,6		68,0		
	пер.-зад. прокс. замір		37,0		38,3		
	ширина дист. епіф.	63,3	62,3	67,5			
	пер.-зад. дист. замір	32,2	32,6	35,5			
	шир. діафізу		33,2				
Великогомілкова кістка	ширина дист. епіф.	53,0					
	пер.-зад. дист. замір	42,1					
Таранна кістка	довжина	60,7	62,4				
	дист. ширина	40,0	37,7				
	пер.-зад. дист. замір	29,8	28,4				
Плюснева кістка	довжина	223,0					
	ширина прокс. епіф.	51,3					
	пер.-зад. прокс. замір	48,2					
	ширина дист. епіф.	64,0	54,6	53,9	56,7		
	пер.-зад. дист. замір	34,0	30,0	30,4	32,2		

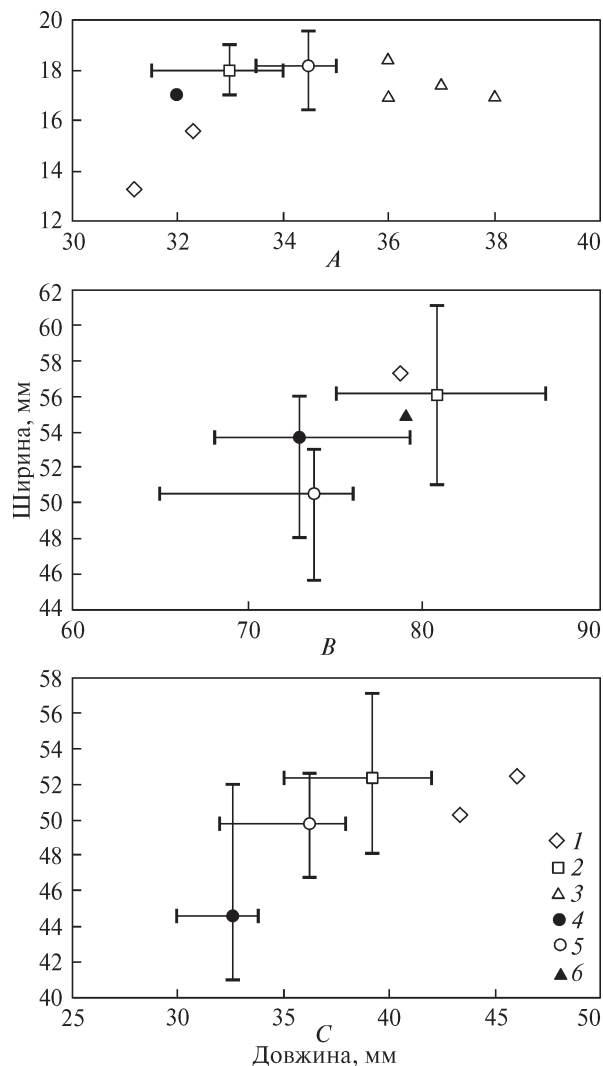

Рис. 6. Порівняння розмірів зубів і пальцевих фаланг коня свійського з Уч-Башу з даними диких (тарпана і коня Пржевальського) і свійських коней (Ботай і гетьське поселення Столничень у Молдові): А — довжина і ширина коронки другого нижнього премолара (P_2); В — довжина першої фаланги і ширина верхнього її епіфіза; С — довжина другої фаланги і ширина її верхнього епіфіза; 1 — Уч-Баш, 2 — Ботай, 3 — Борщеве, 4 — тарпан, 5 — кінь Пржевальського, 6 — Столничень (2–6 — за: Громова 1949; Кузьміна 1997; Арнэут и др. 2007)

Незважаючи на обмеженість матеріалу, кісткові залишки, що є в нашому розпорядженні, дають деяке уявлення про морфологічні особливості коня з Уч-Башу. Перш за все відмітимо відносно дрібні зуби, які зближують його з тарпаном (табл. 9). Однак на відміну від дикого тарпана, учбаський кінь характеризується подовженими пальцевими фалангами, що зближує його з ботайським і гетьським свійськими конями. До того ж, з усіх коней, що порівнюються, в зразка з Уч-Башу найдовші та найтонші другі пальцеві фаланги задніх кінцівок.

Характерною рисою тарпана (судячи з єдиного екземпляра, що зберігся — останнього «шатиловського» тарпана) вважається вкорочена та масивна друга пальцева фаланга (Громова 1949; Кузьміна 1997). Таким чином, кінь з Уч-Башу, напевне, свійський.

Особливості археозоологічного комплексу з Уч-Башу

Видова структура археозоологічного матеріалу з Уч-Башу характеризується низкою специфічних рис. Привертає увагу відносно значний відсоток решток диких тварин (трохи менше 30 %), що вирізняє поселення з-поміж інших доби раннього заліза, на яких кістки диких тварин здебільшого не перевищують 20 % від загальної кількості матеріалу. Співвідношення особин диких і свійських тварин на Уч-Баші наближується до показників з раніших пам'яток західної частини лісостепової смуги з усталеним тваринництвом (кількість особин диких тварин у археозоологічному комплексі коливається від 30 до 40 %) — таких як трипільська культура та лінійно-стрічкової кераміки (рис. 7, А). Можливо, це можна частково пояснити природно-географічними умовами поселення Уч-Баш, розташованого в передгірській лісовій частині Криму. Також варто відзначити, що на склад археозоологічного комплексу з Уч-Башу, зокрема на значну частку залишків диких тварин, могла вплинути і певна виробнича спеціалізація мешканців городища. Рештки диких тварин — від оленя звичайного та косулі звичайної — здебільшого представлені фрагментами рогів зі слідами обробки, ікла вепра також були сировиною для виготовлення артефактів. Зауважимо, що зазвичай роги оленів з'єднані з лобними кістками, тобто ріг для обробки добували в процесі полювання, і тільки один фрагмент походить від знайденого за межами поселення скинутого рога. Також відзначимо, що наявність у матеріалі кісток оленихи та ювенільних особин косуль вказує на неселективний характер мисливства, що дозволяє оцінювати полювання мешканців Уч-Башу як додаткове джерело харчування, а не лише як цілеспрямований спосіб добування трофейних рогів.

Незвичним також є склад свійського стада, де домінувала дрібна рогата худоба. Уч-Баш різниться від пам'яток лісостепової смуги порівняно незначним поголів'ям великої рогатої худоби (близько 20 %) (рис. 7, В). Значна частка дрібної рогатої худоби (55 %) зближує археозоологічний комплекс Уч-Башу з пам'ятками

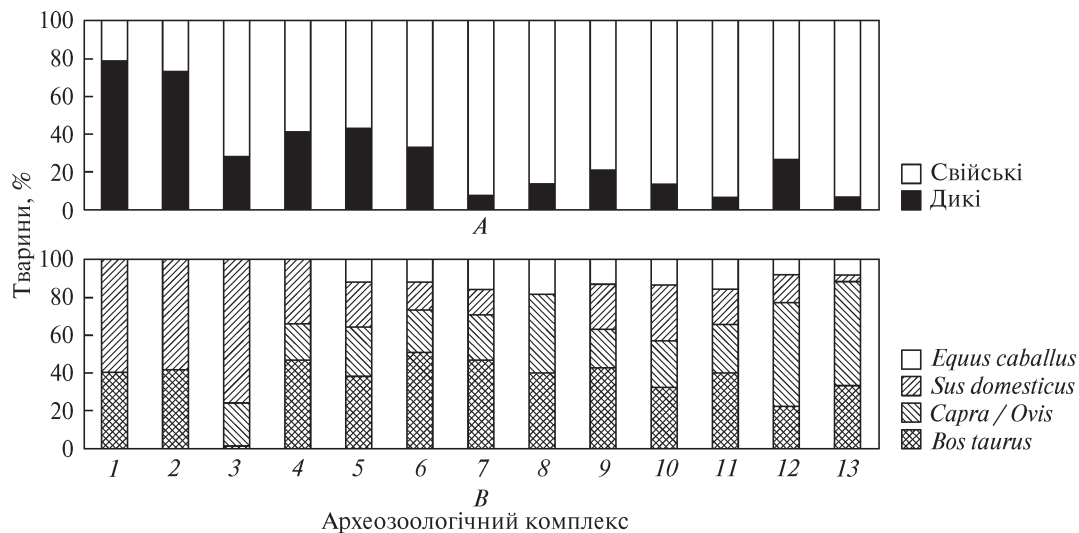

Рис. 7. Зіставлення показників (в особинах) свійських і диких тварин (А) і структура свійського стада (В) в археозоологічних комплексах Уч-Башу та деяких культур західної лісостепової смуги Східної Європи та Хорезму: 1 — буго-дністровська, 2 — Криш (Селіште), 3 — Криш (Сахарівка), 4 — ЛСК (Флорешть), 5 — Трипілля (Нові Русешти), 6 — пізнє Трипілля, 7 — культура Ноуа, 8 — Сабатинівка, 9 — ранній Гальштат, 10 — скіфська, 11 — черняхівська, 12 — Уч-Баш, 13 — південний Хорезм (1—10, 12 за: Цалкин 1966; 1970)

(типом стада) степових і напівпустельних регіонів, наприклад, сабатинівськими півдня Бессарабії, а також південного Хорезму (див.: Цалкин 1966; 1970). Склад свійського стада з пам'яток Хорезму, що характеризується домінуванням дрібної рогатої худоби, диктувався, ймовірно, природними умовами, зокрема посушливим кліматом і дефіцитом води. Економічна перевага в таких умовах, звичайно ж, була за дрібною рогатою худобою, яка краще переносить нестачу води та не потребує її в

значній кількості на відміну від великої рогатої худоби. Це пов'язано з анатомічними особливостями великої рогатої худоби, менший обсяг товстого кишківника якої має нижчу спроможність всмоктувати воду з перетравленої їжі (Claus et al. 2003). З цієї причини велика рогата худоба втрачає чимало вологи при дефекації тож значною мірою залежить від достатнього водопою. Саме ця фізіологічна особливість великої рогатої худоби обмежує її використання у господарстві в умовах посушливого клі-

Таблиця 8. Уч-Баш. Заміри рогових стрижнів дрібної рогатої худоби, мм

Вид	Шар	Максимальний діаметр основи	Мінімальний діаметр основи	Довжина
<i>Ovis aries</i>	супісок	41,0	35,0	91,0
<i>Ovis aries</i>	супісок	44,7	30,5	
<i>Ovis aries</i>	супісок	34,9	29,0	
<i>Ovis aries</i>	суглинок	35,5	26,3	
<i>Ovis aries</i>	зольник	47,5	34,0	
<i>Ovis aries</i>	зольник	38,2	26,3	160,0
<i>Ovis aries</i>	зольник	42,0	32,0	
<i>Ovis aries</i>	зольник	46,0	34,1	
<i>Ovis aries</i>	зольник	40,5	27,0	
<i>Ovis aries</i>	зольник	54,5	36,1	
<i>Ovis aries</i>	зольник	54,0	36,6	130,0
<i>Ovis aries</i>	зольник	32,6	27,3	
<i>Capra hircus</i>	зольник	32,3	20,0	
<i>Capra hircus</i>	зольник	31,7	22,0	
<i>Capra hircus</i>	супісок	31,4	20,0	130,0
<i>Capra hircus</i>	супісок	30,0	20,8	

Таблиця 9. Уч-Баш. Заміри кісток коня свійського

Кістка	Замір	Значення, мм	
Другий нижній преомляр (P ₂)	довжина	32,3	31,2
	ширина	15,6	13,3
Передня перша пальцева фаланга	довжина	78,7	
	ширина верхнього епіфізу	57,3	
	ширина діафізу	38,1	
	ширина нижнього епіфізу	43,4	
Передня друга пальцева фаланга	довжина	44,0	
	ширина верхнього епіфізу	54,5	
	ширина діафізу	43,9	
	довжина	46,1	43,4
Задня друга пальцева фаланга	ширина верхнього епіфізу	52,4	50,2
	ширина діафізу	42,4	41,2
	ширина нижнього епіфізу	48,2	47,4

мату. У випадку Уч-Башу у формуванні структури свійського стада з домінуванням дрібної рогатої худоби, вірогідно, велике значення мав культурний вплив з регіонів із посушливим кліматом, які безпосередньо межують з Передгірським і Гірським Кримом. На відміну від сабатинівських і пам'яток давнього Хорезму, матеріал з Уч-Башу містить значну кількість решток свині свійської, що є ознакою осілого способу життя в лісовій і лісостеповій смугах кримського передгір'я.

Індивідуальний вік, у якому були забиті свійські тварини з Уч-Башу, також надає інформацію для роздумів. Більшість ювенільних особин вівці свійської та свині, знайдені в шарі зольника, мають однаковий вік, що приблизно дорівнює півтора року (щонайменше одна особина свині свійської мала піврічний вік), і, відповідно, були забиті восени або взимку. Масовий забій ювенільних свійських тварин восени, очевидно, зумовлений нестачею кормів у зимовий період або, точніше, відповідністю чисельності поголів'я і доступних у господарстві кормів. Імовірно, сезонний масовий забій також є характерною рисою осілого тваринництва та пов'язаний з обмеженою площею доступних навколишніх пасовиськ. Можна припустити, що накопичення зольного шару проходило восени та взимку, але, найвірогідніше, сезонний забій ягнят і порослят був

лише епізодом у формуванні цього археозоологічного комплексу, який містить також рештки дрібної рогатої худоби та свині свійської інших вікових категорій.

Риси господарської діяльності

Варто відзначити дуже незначні свідчення щодо структури і характеру археозоологічного матеріалу, які вказували б на повсякденну побутову діяльність на цій пам'ятці. Специфічних слідів освіжування туші на кістках свійських і диких тварин, які є пересічним явищем для поселень з чіткими рисами повсякденного побуту (Арнэут и др. 2007, с. 367), майже не знайдено. Також немає на кістках слідів вивітрювання чи інших ознак (наприклад, слідів зубів гризунів), які б свідчили про довге перебування кісток на поверхні ґрунту. Та все ж характерні сліди знарядь на певній категорії решток скелетів свідчать про стабільну діяльність з обробки кістки. Більшість фрагментів рогів оленя звичайного зі слідами рубки, зачищування та шліфування поверхні демонструють практично всі етапи обробки рога: відділення відростків, поділ штанги на фрагменти-заготовки, шліфування заготовок, відтинання загострених верхівок, надання заготовкам завершенної форми. Подібні сліди обробки мають також роги косулі.

Іншою категорією сировини є ікла вепра, які розколювали на емалеві пластини.

Однотипні сліди знаряддя для рубки біля основи багатьох рогових стрижнів дрібної рогатої худоби наштотують на думку, що роги домашніх овець і кіз, а точніше їхні рогові чохла, також були сировиною для виготовлення артефактів. Роги відрубували від черепа і таким чином заготовляли для подальшої обробки.

Характер слідів людської діяльності, отриманий за аналізом кісткового матеріалу з західної частини Уч-Башу (розкоп І, 2006—009), свідчить, імовірно, про розміщення тут косторізної майстерні ніж про щоденну господарсько-побутову діяльність. Особливо багатим на сліди обробки є матеріал зольника, однак кістки зі слідами знарядь наявні в усіх основних комплексах (шари супіску, щебенястого і темного суглинків), виділених на Уч-Баші.

Автор висловлює щирі вдячності д-р. Євеліні Кравченко за співпрацю, а також за переклад статті українською мовою.

- Аризут Т., Кройтор Р., Попович С., Урсу-Наниу Р. Остеологический материал из раскопок гетского городища Столничень, 2006 г. (предварительные тафономические наблюдения) // *Revista Arheologică*. — 2007. — № 3 (1—2). — С. 361—369.
- Громова В.И. История лошадей (рода *Equus*) в Старом Свете. — М., 1949 (Труды Палеонтологического института АН СССР. — Т. 17. — Вып. 1. — Ч. 1).
- Кравченко Э.А. К вопросу об изменениях в материальной культуре населения горного Крыма в предскифское время // *Revista Arheologică*. — 2007. — № 3 (1—2). — С. 282—294.
- Кравченко Э.А. Отчет о разведках на территории Севастопольского горсовета в 2009 г. (Инкерманская долина, Шампань) // НА ИА НАНУ. — 2009/2.
- Кравченко Э.А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш в 2010 г. // НА ИА НАНУ. — 2010.
- Кравченко Э.А. Хронологія молодшого дотаврського періоду кизил-кобинської культури // *Археологія*. — 2010а. — № 1. — С. 11—26.
- Кравченко Э.А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. — К.; Луцьк, 2011.
- Кравченко Э.А., Лысенко Р.В., Савеля О.Я., Шевченко Д.А. Краткие результаты работ Инкерманского отряда САЭ в г. Севастополе // АДУ 2009. — К.; Луцьк, 2010. — С. 275—281.
- Кузьмина И.Е. Лошади Северной Евразии от плиоцена до современности // Труды Зоологического института РАН. — 1997. — 273. — С. 1—221.
- Савеля О.Я., Кравченко Э.А. Отчет Севастопольской археологической экспедиции об охранно-спасательных исследованиях Инкерманского отряда на поселении Уч-Баш (2006) // НА ИА НАНУ. — 2006/2.
- Савеля О.Я., Кравченко Э.А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш (2007) // НА ИА НАНУ. — 2007/13.
- Савеля О.Я., Кравченко Э.А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш (2008) // НА ИА НАНУ. — 2008/13.
- Савеля О.Я., Кравченко Э.А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш в 2009 г. // НА ИА НАНУ. — 2009/1.
- Цалкин В.И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. — М., 1966.
- Цалкин В.И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. — М., 1970.
- Чемыртан Г.И. Мелкий рогатый скот поселений энеолита Молдавии // Микро- и макрофауна позднего фанерозоя Юго-запада СССР. — Кишинев, 1979. — С. 83—92.
- Clauss M., Frey R., Kiefer B., Lechner-Doll M., Loehlein W., Polster C., Rössner G.E., Streich W.J. The maximum attainable body size of herbivorous mammals: morphophysiological constraints of foregut, and adaptations of hindgut fermenters // *Oecologia*. — 2003. — 136. — P. 14—27.
- Driesch A. von den. A guide to the measurements to animal bones from archaeological sites // *Peabody Museum Bulletin*. — Harvard University Press, 1976. — P. 1—137.
- Fernandez H. Osteologie comparee des petits ruminants eurasiatiques sauvages et domestiques (genres *Rupicapra*, *Ovis*, *Capra* et *Capreolus*): diagnose differentielle du squelette appendiculaire // These pour obtenir le grade de Docteur en sciences, mention biologique, Universite de Geneve. — Geneve, 2001. — T. 1—2.
- Halstead P., Collins P., Isaakidou V. Sorting the Sheep from the Goats: Morphological Distinctions between the Mandibles and Mandibular Teeth of Adult *Ovis* and *Capra* // *Journal of Archaeological Sciences*. — 2002. — 29. — P. 545—553.

Надійшла 19.04.2011

Р.В. Кройтор

АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС С ПОСЕЛЕНИЯ УЧ-БАШ

Даны описание и анализ остеологического материала с поселения кизил-кобинской культуры Уч-Баш (середина IX — начало VII вв. до н. э.) из юго-западного Крыма. Наиболее богатым по количеству материала и видовому составу является самый поздний археозоологический комплекс — из зольника. Материал из супесчаного слоя, соответствующего периоду запустения на городище, малочисленен и беден в видовом отношении, а из наиболее древнего суглинистого слоя по своей структуре сходен с комплексом из зольника.

Наиболее интересной чертой археозоологического комплекса из Уч-Баша является сочетание его общей структуры, характерной для памятников лесостепной зоны (остатки диких животных составляют чуть менее 30 % от общего количества), со структурой домашнего стада, типичной для хозяйств засушливой степной зоны с доминированием мелкого рогатого скота (более половины численности поголовья). По-видимому, общая структура археозоологического комплекса обусловлена ландшафтно-экологическими условиями и особенностями производственной специализации. Структура же домашнего стада, вероятнее, формировалась под воздействием культурного влияния населения степной зоны. Некоторые особенности, отмеченные для археозоологического комплекса из Уч-Баша (присутствие в материале свиньи домашней и сезонный убой молодых животных) характеризуют изучаемый случай как оседлое животноводство. Анализ следов орудий труда на остеологическом материале показал незначительные свидетельства ежедневной хозяйственно-бытовой деятельности на Уч-Баше. Но многочисленные следы обработки на рогах оленя благородного и косули наводят на мысль, что обработка кости являлась здесь важным видом деятельности. В качестве материала для обработки на Уч-Баше также использовались клыки дикого кабана и роговые чехлы мелкого рогатого скота.

ARCHAEOZOOLOGICAL ASSEMBLAGE FROM UCH-BASH SETTLEMENT

The description and analysis of osteological material from Uch-Bash, a Kyzyl-Koba culture settlement in the South-Western Crimea, dated from the middle 9th c. to the 7th c. BC, is presented. The largest by numbers and by species composition is the latest archaeozoological assemblage from the burnt mount. The material from the sandy loam layer corresponding to the period of desolation at the settlement is scarce and barren regarding species. Archaeozoological material from the most ancient loam layer is similar in its structure with the burnt mount assemblage.

The most interesting feature of archaeozoological assemblage from Uch-Bash is the combination of its general structure peculiar for the forest-steppe zone sites (remains of wild animals constitute little bit less than 30 % of total number) and of domestic herd structure typical for the farms in droughty steppe zone with small breed of cattle prevailing (more than half the livestock). Apparently general structure of archaeozoological assemblage is caused by the landscape and ecologic conditions and peculiarities of production specialization. Domestic herd structure was likely formed under the cultural influence of the steppe zone population. Certain peculiarities noted for archaeozoological assemblage from Uch-Bash (domestic pig in the material and seasonal slaughter of youngsters) describe the issue under the study as a settled animal husbandry. Analysis of tools traces on the osteological material showed insignificant evidence of everyday husbandry activity at Uch-Bash. However, numerous processing traces on antlers and roe horns suggest that bone processing was an important activity here. Wild boar fangs and corneous tissues of small breed of cattle was also used as a processing material at Uch-Bash.

О.Є. Фіалко

ПОХОВАННЯ ДІВЧАТ ЗІ ЗБРОЄЮ В СКІФСЬКОМУ КУРГАНІ НА ХЕРСОНЩИНІ

Публікується унікальна для Північного Причорномор'я пам'ятка — скіфський курган з похованнями озброєних дівчаток.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, скіфи, курган, поховання, амазонка.

Дитячі поховання в скіфських курганних некрополях трапляються досить часто. Проте ситуація в різних могильниках вельми неоднорідна. Відсоток поховань дітей (від немовлят до 15-річного віку) в степових курганних групах коливається від 12,2—14,6 % (Світловодськ, Миколаївка, Кам'янка-Дніпровка, Приазов'я, Ак-Таш) до 27,0—35,7 % (Мамай-Гора, Вищетарасівка, Миколаївка-Козацьке, Золота Балка) (Великанова 1975; Кондукторова 1979; Покас, Назарова, Дяченко 1988; Потехина, Кислий 1994; Богатенков 2000; Литвинова 2004; 2007). Отже, найбільший показник демонструють могильники пізньоскіфського часу. В синхронних пам'ятках Лісостепу дитячі поховання становлять близько 16,5 % (Потехина, Кислий 1994). У цілому для давніх популяцій відзначають два піки смертності дітей — у віці 1—3 і 12—15 років (Яблонский

1980, с. 146—147; Алексеева, Богатенков, Лебединская 2003, с. 48; Литвинова 2005, с. 108; 2007, с. 292).

Поховальні комплекси номадів, незалежно від віку небіжчика, відображають його соціальний статус, що проявляється в певній поховальній споруді та відповідному (в кількісному та якісному вимірі) наборі супровідного інвентарю. Антропологічні дослідження дитячих кістяків дозволяють визначити лише вік померлого. Натомість стать дитини можна встановити лише за характером заупокійного супроводу. Зазвичай він нечисленний і досить одноманітний. Окрім посудини з харчами, хлопчикам могли покласти якусь зброю, а дівчаткам — звичайні прикраси, а іноді — специфічні знаряддя праці. В цьому контексті особливий інтерес становить курган з кількома дитячими похованнями, що входив до складу скіфського могильника поблизу с. Зелене Верхньо-Рогачицького р-ну Херсонської обл.

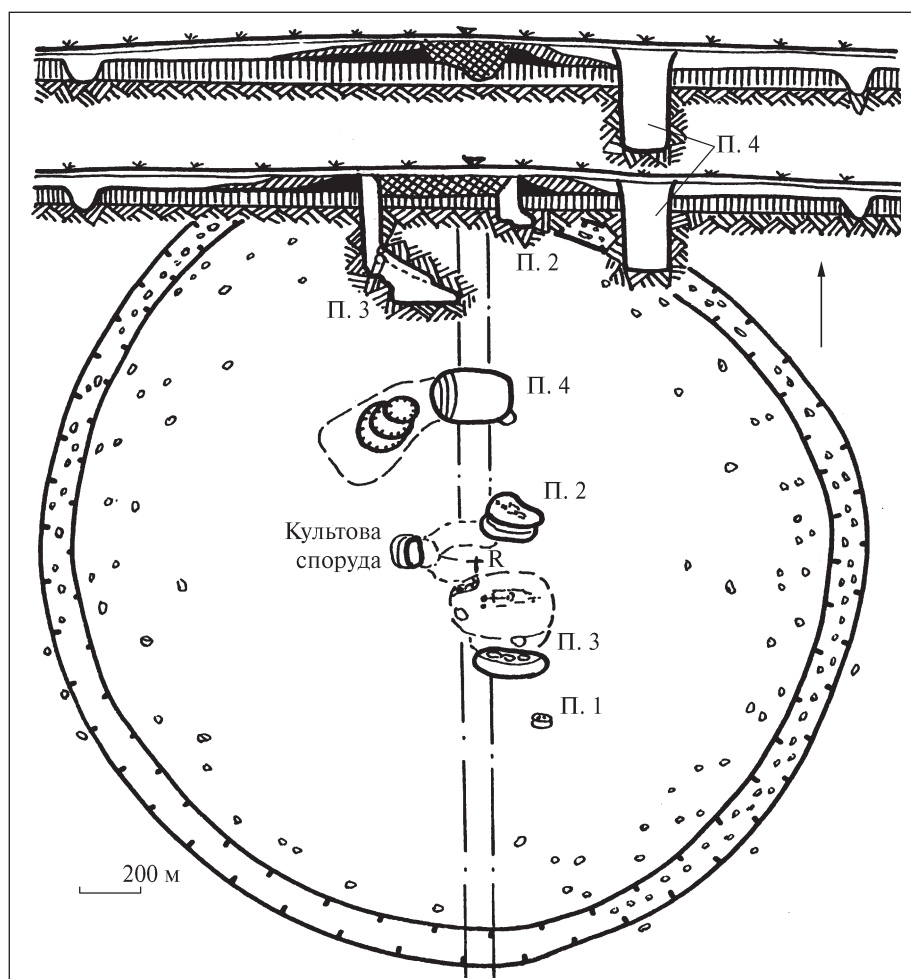

Рис. 1. Зелене, курган 5. Загальний план та профілі центральної бровки

Могильник досліджували 1983 р. співробітники Краснознам'янської експедиції Інституту археології АН УРСР в ході охоронних розкопок курганів у зоні будівництва зрошувальних систем. Протягом польового сезону були досліджені поодинокі кургани та курганні групи поблизу кількох сіл Херсонської обл. — Антонівка, Зелене, Кірове та Львове¹.

Могильник біля с. Зелене розкинувся в степу, на Лівобережжі Дніпра, на південь від р. Рогачик, за 3,0 км на захід від села. Він складався з 16 насипів заввишки від 0,5 до 2,5 м, що простягалися ланцюгом з південного заходу на північний схід. У центральній частині могильника було два довгі кургани доби бронзи. Розкопано дев'ять курганів, що потрапляли до зони меліорації, один з яких (курган 6) був зведений за доби пізньої бронзи, а решта (кургани 1—5, 7—9) датуються скіфським часом (Євдокимов и др. 1983; Євдокимов 1985, с. 274; Фіал-

ко 2010). Скіфський курган 5 був зведений над похованнями кількох дівчаток. Розгляду цієї пам'ятки і присвячено пропоновану статтю.

Опис кургану. Курган 5 (рис. 1) посідав майже центральне місце в ланцюгу розкопаних і знаходився поряд із довгим курганом 6 доби бронзи. Висота насипу 0,8 м, діаметр близько 31,0 м. Під насипом відкрито кільцевий рів діаметром 28,0 м, завширшки 1,0 м і завглибшки 0,9 м. По периметру кургану та в заповненні рову виявлені окремі камені від крєпиди. Під насипом відкрито чотири скіфські поховання та потаємну культову споруду.

Культова споруда була розташована майже в центрі насипу (за 2,0 м на захід від нього) та мала складну конструкцію (рис. 2, 1). Вхідна яма, близька у верхній частині до прямокутної в плані форми, ближче до дна набула овальної форми, орієнтована північ—південь². Розміри її 1,41 × 1,10 м, дно на глибині 4,10 м. У східній

¹ Висловлюю щирю подяку Я.П. Гершковичу — співробітнику експедиції та співавторові звіту про розкопки за дозвіл опублікувати скіфські матеріали.

² Автори розкопок прийняли цю споруду за незавершений грабіжницький хід, що йшов двома розгалуженнями до поховань 2 і 3 (Євдокимов и др. 1983, с. 62).

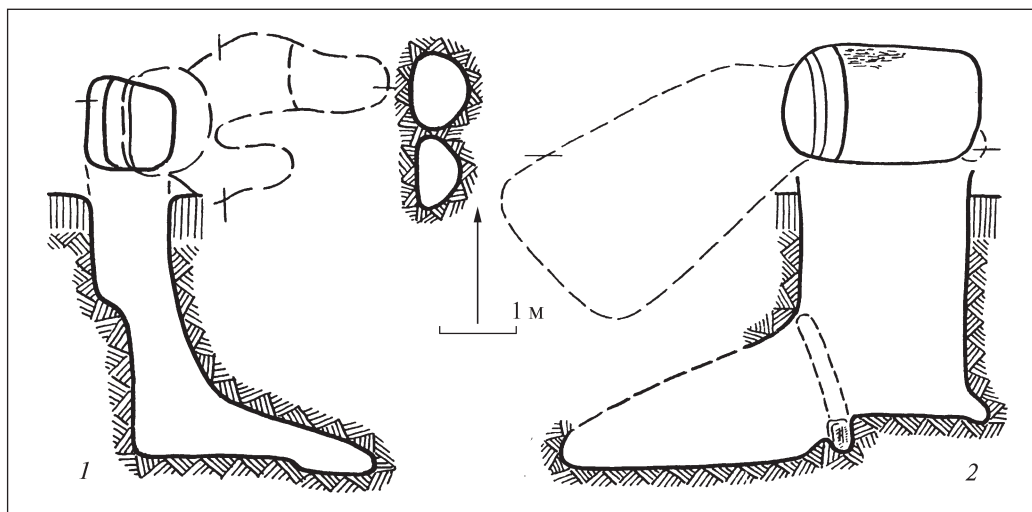

Рис. 2. Зелене, курган 5. Плани та розрізи підкурганних об'єктів: 1 — культова споруда; 2 — поховання 4

стіні були вириті два дугоподібні «глухі» лази, що йшли в східному напрямку. Довший, влаштований у північно-східній частині вхідної ями, розмірами $2,4 \times 1,0$ м, спускався до глибини 4,3 м. Коротший, виритий у південно-східному кутку, розмірами $1,25 \times 0,80$ — $0,50$ м, мав майже таку глибину, що й вхідна яма. Жодних знахідок у них не зафіксовано.

Поховання 1 (рис. 3, 1) розташоване в південному секторі кургану. Поховальна споруда — яма з підбоям. Вхідна яма овальна в плані, орієнтована по лінії схід—захід, розміри $0,60 \times 0,20$ м, дно на глибині 1,45 м. У північній її стіні вирита овальна в плані камера, орієнтована паралельно вхідній ямі. Розміри її $0,65 \times 0,25$ м, дно на глибині 1,50 м.

Скелет дитини лежав випростано на спині головою на захід. За головою стояла фрагментована чорнолакова посуда (1), шию прикрашало намисто (2), на обох руках були браслети з намистин (3, 4), біля лівої руки — бронзове вістря стріли (5).

Опис знахідок.

1. Нижня частина чорнолакового канфара на профільованому кільцевому піддоні (рис. 3, 5). Краї зламів ретельно затесані. Дно зсередини прикрашене штампованим орнаментом з п'яти (шоста збита) пальметок. Діаметр 5,3 см, висота 2,2 см, глибина 1,7 см. Правдоподібно, що в такому вигляді денце використовувалося як неглибока чашечка.

2. Шийна прикраса з 14 скляних кільцеподібних намистин (рис. 3, 2) із непрозорого скла з вічками білого (7 екз.), світло-жовтого (2 екз.), синього (4 екз.) і чорного (1 екз.) кольорів. Розміри їх $1,0 \times 0,7$ — $1,0$ та $0,5 \times 0,4$ — $0,5$ см. У цен-

трі знаходилася велика намистина циліндричної форми розмірами $1,6 \times 0,8$ см.

3. Скляні намистини від браслета правої руки — 35 цілих і два уламки (рис. 3, 6) із непрозорого однотонного темного скла кільцеподібної форми. Деякі намистини спарені. Вкриті жовтуватою патиною. Діаметр $0,5$ — $0,7$ см, висота $0,2$ — $0,4$ см.

4. Намистини від браслета лівої руки — 25 екз. (рис. 3, 4): кільцеподібної форми із непрозорого жовтуватого скла (5 екз.) діаметром $0,5$ — $0,8$ см, висота $0,2$ — $0,3$ см, і бронзові (20 екз.) діаметром $0,3$ — $0,4$ см, висота $0,2$ см.

5. Вістря стріли бронзове тригранне, базисне. Довжина 1,9 см (рис. 3, 3).

Поховання 2 (рис. 3, 7) влаштоване в центрі кургану в ямі з підбоям. Вхідна яма овальна в плані, орієнтована по лінії схід—захід з незначним відхиленням, розміри $2,00 \times 0,65$ м, дно на глибині 2,10 м.

Поховальна камера майже овальної в плані форми розташована паралельно до вхідної ями вздовж північної стіни. Розміри її $1,0 \times 0,8$ м, дно на глибині 2,3 м, тобто на $0,2$ м нижче від дна вхідної ями. Скелет дитини лежав випростано на спині головою на північний захід. За головою знаходилися рештки напутньої їжі (частина туші корови) і ніж (1), на ший — намисто (2), біля лівої руки — бронзові вістря стріл (3).

Опис знахідок.

1. Ніж залізний (рис. 3, 10). Лезо з горбатою спинкою закріплене в кістяному монолітному шестигранному в перетині руків'ї двома залізними заклепками. Довжина ножа 16,7 см, руків'я — $10,5$ см, ширина руків'я $1,1$ см, товщина — $0,6$ см.

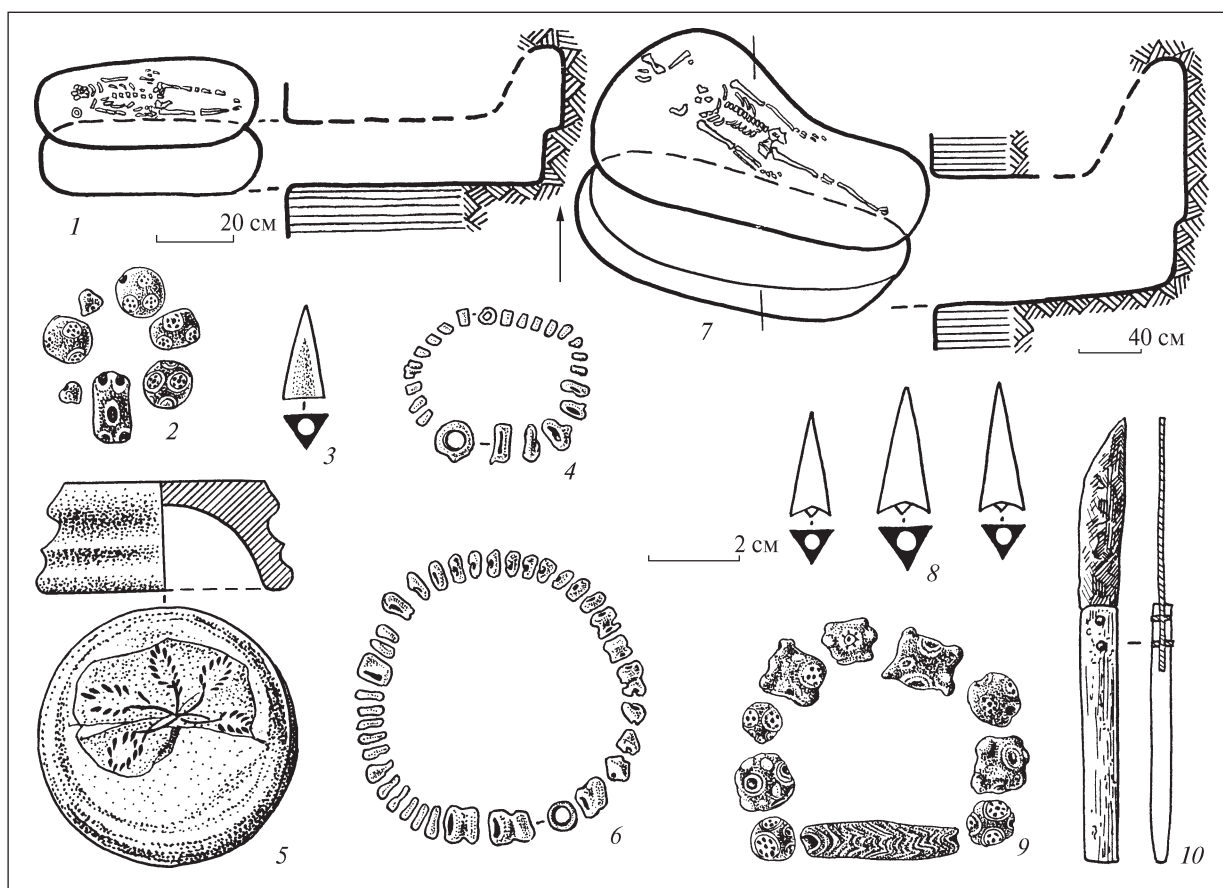

Рис. 3. Зелене, курган 5. Плани та розрізи могил і речі з них: 1–6 — поховання 1; 7–10 — поховання 2

2. Намисто скляне — 10 екз. (рис. 3, 9) — із непрозорого синього скла з вічками підовальної (5 екз.) та округлої форми (4 екз.). Діаметр 1,0–1,2 см, висота 0,8–1,5 см. Довга трубчаста, прикрашена хвилястим орнаментом намистина діаметром 0,8 см, довжина 3,5 см.

3. Вістря стріл бронзові — 3 екз. (рис. 3, 8) — тригранні з прихованою втулкою і трохи опущеними кінцями плоских граней. Довжина 2,2–2,4 см.

Поховання 3 розміщене майже в центрі кургану (рис. 4, 1). Могила у вигляді катакомби підбійного типу. Вхідна яма овальна в плані, орієнтована за напрямком схід–захід, розміри 2,45 × 0,80 м. Уздовж південної стіни на глибині 4,0 м влаштована сходинка завширшки 0,2 м, на яку спиралися плити кам'яного закладу, що закривав вхід до поховальної камери. Дно вхідної ями на глибині 4,45 м. Перед входом, який знаходився в північній стіні вхідної ями, були вириті два паралельні ровики завдовжки 2,00 м, завширшки 0,10 м та завглибшки 0,25 і 0,15 м для закріплення дерев'яного заслону.

Камера овальної в плані форми, паралельна вхідній ямі, розміри 3,45 × 2,40 м. Дно її на

глибині 4,90 м. Висота склепіння біля входу 1,20 м, біля задньої стіни — 0,3 м.

Скелет дівчинки-підлітка лежав уздовж північної стіни випростано на спині головою на захід. У південно-західному кутку камери стояла дерев'яна тача з рештками жертвовного м'яса (частина туші корови) і ножем (1), уздовж західної стіни, ближче до північно-західного кутка, лежав згорнутий у рулон панцир (2), поряд — вістря списа і дротика (3, 4), за головою — кам'яна плитка (5) і дерев'яний розтиральник (6), справа біля черепа — бронзове дзеркало (7), на черепі — стрічка з золотими пластинками (8), на шиї — намисто (9), біля ніг, справа, — камені для прачі (10) і пряжка (11), зліва, попід стіною, — два залізні підтоки (12).

Опис знахідок.

1. Ніж залізний (рис. 4, 8). Лезо з горбатою спинкою закріплене в кістяному суцільному шестигранному в перетині руків'ї трьома залізними заклепками. Довжина ножа 18,5 см, руків'я — 10,0 см, ширина останнього 1,1 см, товщина — 1,0 см.

2. Панцир залізний пластинчастий (рис. 4, 2). Луски щільно нашиті на шкіряну основу го-

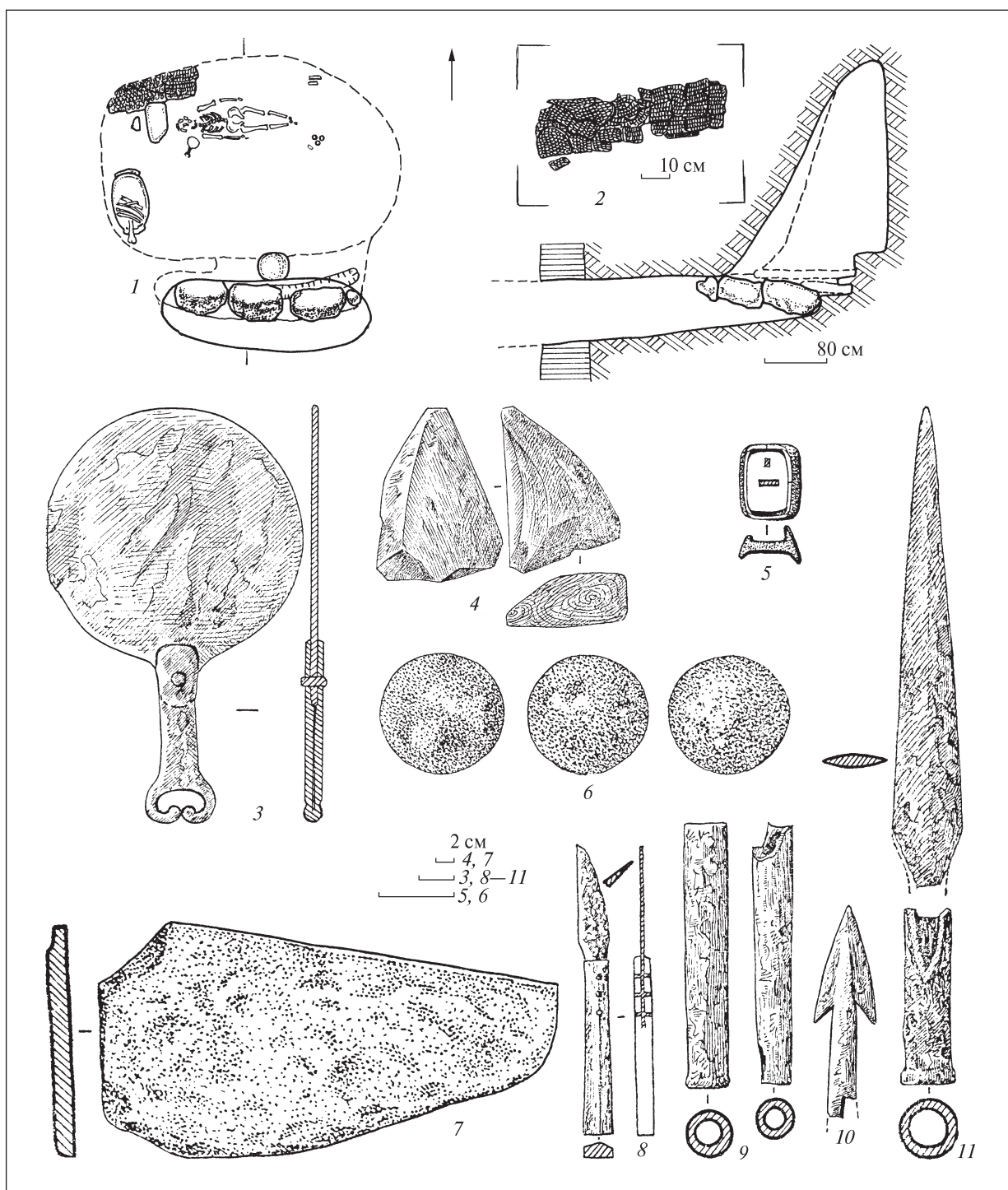

Рис. 4. Зелене, курган 5. Поховання 3: 1 — план та розріз; 2 — захисний обладунок (виноска), 3—11 — речовий супровід

ризонтальними рядами знизу вгору. По краях шкіра основи загорнута назовні у вигляді валика. Для забезпечення максимальної рухомості частин обладунку використані пластини різного розміру: $2,3 \times 1,7$; $2,4 \times 1,3$; $2,5 \times 1,5$; $2,6 \times 1,6$; $3,0 \times 2,0$; $3,4 \times 2,2$; $5,1 \times 1,0$; $6,5 \times 1,4$; $7,0-7,5 \times 1,5$ см. У кожній пробито по два—три отвори у верхній частині та по одному на одній

бічній стороні. Обладунок уцілів у край незадовільно. Він складався з кількох деталей.

Панцир мав вигляд безрукавної шкіряної сорочки, що застібалася на правому боці (рис. 5, 3). Передня її частина доходила лише до пояса. Нижня частина сорочки набрана з довгих вузьких трохи вигнутих пластин розмірами $7,0-7,5 \times 1,5$ см, які утворювали своєрідний бойо-

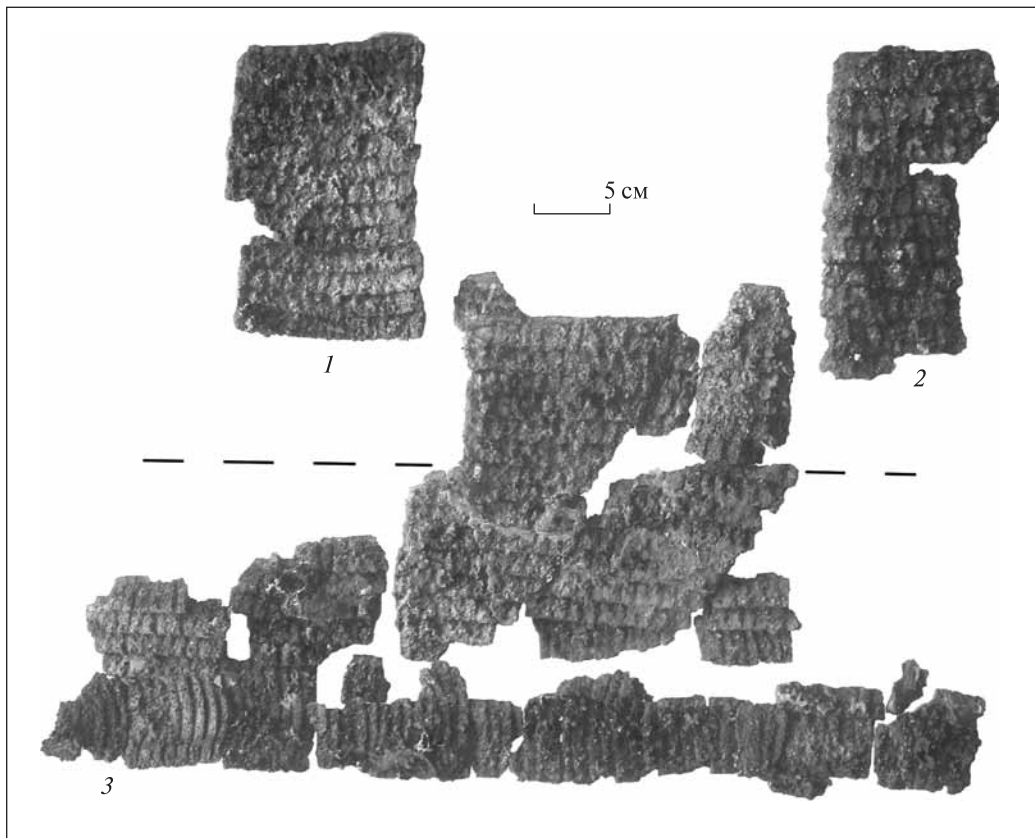

Рис. 5. Зелене, курган 5. Поховання 3: деталі панцира

вий пасок. Такий крій і відносно мала довжина передньої частини цілком достатні для вершника, якому не потрібно було захищати низ живота. Але не виключено, що довжина панцира була обумовлена віком і зростом воїна, в нашому випадку — підлітка. В наборі сорочки використано правобічний принцип розміщення пластин на шкіряній основі. Довжина сорочки (від верхнього плечового виступу до подолу) 35,0 см, максимальна ширина нижньої частини (пасака), що збереглася, 62,0 см.

Два опліччя? у вигляді щитків прямокутної форми (рис. 5, 1, 2) розмірами 21,0 × 13,0 см були прикріплені, очевидно, до спинної частини обладунку за допомогою поворозок із залізними ворварками. Щиток укритий 13-а рядами прямокутних пластин (2,7 × 2,0 см) по 13—14 лусок у кожному. Простежується поєднання двох прийомів їхнього закріплення — чергування право- і лівобічного розміщення пластин на основі. Подібне чергування рядів пластин зафіксовано в другому Семибратньому кургані, кургані 3 біля Кривого Рогу, курганах 309 і 401 біля с. Журавка та кургані 23 групи Частих могил (Черненко 1968, с. 31).

До комплекту обладунку входило ще кілька деталей: пелерина, що захищала спину; насте-

генники, раковина для захисту нижньої частини живота воїна та шолом.

Раковина (рис. 6, 1) набрана з пластин розмірами 2,4 × 1,3 см, нашитих у 12 рядів на основу за правобічним принципом. Висота її 20,3 см, ширина по нижньому краю 16,0 см, по верхньому — близько 6,0 см. У верхній звуженій частині пробито два круглі отвори (діаметром 0,5 см) для закріплення.

Ще один елемент — дугасто вигнутий прямокутний шкіряний плат, укритий 10-а рядами лусок (розмірами 2,4 × 1,3 см) з правобічним принципом набору (рис. 6, 2). Розміри цієї деталі 16,5 × 16,0 см.

Крім того, серед панцирних пластин виявлені фрагменти вузького шкіряного портупейного паска (рис. 6, 3), вкритого вузькими трохи вигнутими пластинами з правобічним принципом розміщення. Вціліла довжина паска 33,5 см, ширина — 5,0 см. Обидва повздовжні краї оконтурені шкіряним рантом завширшки близько 1,0 см.

Відновити інші деталі захисного обладунку неможливо через їхній стан.

3. Вістря списа залізне (рис. 4, 11). Перо го-стролисте, найбільша його ширина припадає на останню чверть довжини і становить 4,5 см.

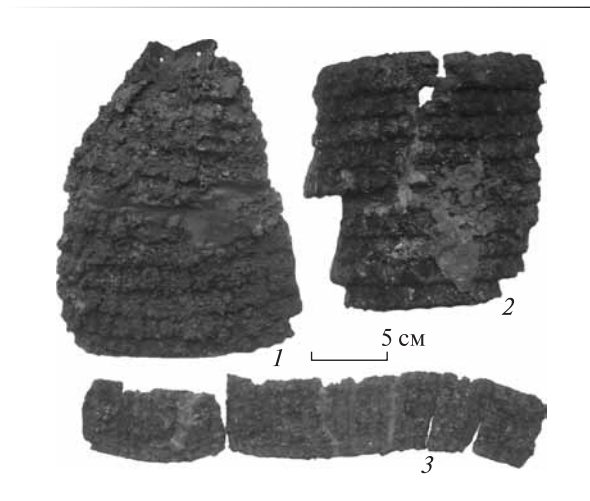

Рис. 6. Зелене, курган 5. Поховання 3: деталі захисного обладунку

До втулки перо плавно звужується. Втулка циліндрична, з валиком на нижньому кінці. Довжина наконечника 41,0 см, втулки — 10,0 см.

4. Вістря дротики залізні (рис. 4, 10) з жалоподібним пером, фрагментоване — частина стрижня та втулка втрачені. Довжина 11,0 см, діаметр втулки 1,4 см.

5. Плитка кам'яна пласка (рис. 4, 7), майже трапецієподібної форми. Розміри $45,5 \times 10,0$ — $29,0$ см, товщина 2,5 см.

6. Розтиральник дерев'яний (рис. 4, 4) конусоподібної форми, п'ятигранний у перетині. Робоча площа підтрикутна. Висота розтиральника 17,8 см, розміри основи $12,1 \times 5,4$ см.

7. Люстро бронзове з залізною ручкою (рис. 4, 3). Диск плаский, скріплений з ручкою залізною заклепкою. Пласка ручка закінчується пазуроподібними дугами, що утворюють овал. Діаметр диска 13,7 см, довжина ручки 9,0 см, ширина — 2,0 см, товщина — 0,6 см.

8. Пластинки золоті, 11 екз. (рис. 7, 1) — штамповані, прямокутної форми, двох зразків. Один — з профільним зображенням фігури зайця вліво (5 екз.), край оформлений рельєфним бортиком зі скісними рубчиками; в кутках пробиті отвори для нашивання. Розміри $1,6$ — $1,7 \times 1,4$ — $1,5$ см. Інший — з профільним зображенням грифона (чи сфінкса) вліво, що заповнює всю поверхню пластини (6 екз.); в кутках пробиті отвори для нашивання. Розміри $1,6 \times 1,2$ см. На стрічці бляшки чергувалися.

9. Намисто, 9 екз. (рис. 7, 2, 3), зокрема: золота видовжена намистина з повздовжніми ребрами та напаяними біля отворів кільцями з круглих у перетині дротинок, довжина 1,2 см, діаметр 0,8 см; із непрозорого синього скла з

білими вічками (4 екз. — по дві біконічної та кільцеподібної форми), довжина 0,5—0,6 см, діаметр 0,5—0,3 см; із непрозорого червоного скла з білими вічками (4 екз.) округлої форми, діаметр 0,5 см.

10. Каміні для праші — 3 екз. (рис. 4, 6) округлої форми. Розміри $3,8 \times 2,9$ см, $3,6 \times 3,4$ см, $3,4 \times 3,1$ см.

11. Пряжка залізна (рис. 4, 5) прямокутної форми розмірами $2,2 \times 1,9$ см. З коротких сторін є рештки деревного тліну.

12. Підтоки залізні — 2 екз. (рис. 4, 9) циліндричної форми. Довжина 8,0 і 7,2 см, діаметр 1,3 і 1,1 см.

Поховання 4 (рис. 2, 2) було за 5,0 м на північ від центру. Здійснене в катакомбі. Вхідна яма овальна в плані, орієнтована по лінії схід—захід, розміри $2,65 \times 1,50$ м, дно на глибині 3,8 м. Вхід до поховальної камери арочної форми заввишки та завширшки 1,4 м знаходився в західній стіні вхідної ями. Перед ним у долівці виріто жолобок завдовжки 1,40 м, завширшки 0,25 м і завглибшки 0,40 м для закріплення дерев'яного заслону. У південно-східному кутку вхідної ями влаштована округла ніша завдовжки 0,2 м, завширшки 0,4 м і заввишки 0,3 м. У ній виявлені кістки вівці, просякнені оксидами бронзи, очевидно викинуті грабіжниками з бронзового казана, що стояв тут.

Поховальна камера трапецієподібна в плані, орієнтована по лінії північний схід—південний захід. Розміри її $4,0 \times 2,2$ — $1,6$ м, дно на глибині 4,6 м.

Могила пограбована двічі — через вхідну яму та склепіння камери. На дні виявлені лише розкидані кістки скелета дорослого небіжчика.

Підведемо підсумок. Насип кургану 5, як і решти курганів у групі, постраждав через інтенсивне розорювання, початкові розміри його були інші. Реальний діаметр насипу, зафіксований за кільцевим ровом, становив близько 27,0 м. Спільною рисою для всіх насипів курганної групи поблизу с. Зелене є наявність рову та кріпиди. Але від кріпид лишилися лише поодинокі каміні. Така, на перший погляд дивна, ситуація простежується на більшості курганних могильників регіону і пояснюється тим, що місцеве населення протягом 19—20 ст. вибирало каміння з курганів для будівельних потреб. Отже, вціліли лише каміні, що скотилися з насипу в рив.

Але розглянутий курган дещо відрізняється від решти. Перш за все, привертає увагу його локалізація — поряд із довгим курганом 6 доби

Рис. 7. Зелене, курган 5. Поховання 3, супровід (1, 2 — золото; 3 — скло)

бронзи. Скіфські курганні могильники досить часто формувалися навколо чи безпосередньо поряд з курганами доби бронзи. З одного боку, це обумовлювалося прагненням дотримуватися найвищих ділянок місцевості та водночас було даниною певним традиціям. З іншого боку, добре відомі випадки тяжіння скіфських могильників саме до довгих курганних насипів попередньої доби. З-поміж таких — групи Чмиревої, Казенної та Гайманової могил, Чортотлика, Рогачика, уроч. Носаки, біля с. Дніпровка. Певною мірою номади сприймали їх як своєрідний сакральний центр і, таким чином, як найсприятливіше місце для поховання своїх небіжчиків (Отрощенко, Болтрик 1982, с. 43—44).

Стратиграфія та планіграфія пам'ятки дозволяють припустити, що первинний невеликий насип діаметром близько 13,0 м за висоти 0,8—1,0 м був зведений, вірогідно, над культовою спорудою з двома «сліпими» ходами. Місце для того було обране навряд чи випадково з огляду на сусідство з довгим курганом доби бронзи. В масиві поховальних пам'яток скіфів Євразії відомі специфічні культові споруди. Вирізняють дві форми зовнішніх проявів обрядових дій: явні — насипи без ознак поховань і культові майданчики, а також потаємні — «нори»-катакомби, ями з бофрами (Болтрик 2007; 2007а). Незвичайні та загадкові споруди з розгалуженими ходами часто сприймалися дослідниками, як і в нашому випадку, за грабіжницькі лази. Ю.В. Болтрик аргументовано довів зв'язок таких об'єктів з культовими діями скіфів. Дослідник виділив серію так зв. «нір»-катакомб, що були зафіксовані в курганах біля сіл Тимошівка (кургани 8 і 9), Високе (кургани 1 і 6), Пришиб (курган 4), Бурчак (курган 6), Заповітне (курган 14), м. Василівка (курган 7),

курганах Кара-Тюбе, Олександропіль, Двогорба Могила та ін. (Болтрик 2007, с. 53—55). Аналогічні відомі і в курганах на території Казахстану (Акишев, Кушаев 1963, с. 60—62; Курочкин 1993, с. 30). На теренах Європейської Скіфії потаємні культові споруди трапляються переважно в Приазов'ї та степах Дніпровського Лівобережжя (Болтрик 2007а, с. 256). Найближчою аналогією споруді з Зеленого є культовий комплекс Двогорбої Могили. Обидві вони доволі близькі за формою, але розгорнуті дзеркально. Автори розкопок розглядають двокамерну підземну конструкцію Двогорбої Могили як ушент пограбоване основне поховання (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 162—165, рис. 12; 13). Комплекс Двогорбої Могили в цілому датується першою чвертю IV ст. до н. е.

Більшість курганів тієї пори, за спостереженнями Ю.В. Болтрика, є багатокомпонентними цілісними комплексами, зведеними за єдиним задумом та за короткий проміжок часу. Супровідних осіб ховали в окремих могилах різної форми всередині обваловки чи поза її межами. Певний виняток становлять поховальні комплекси скіфських вельмож, одного чи кількох слуг яких ховали і в могилі разом з господарем (Болтрик 2007б, с. 382—384). Це підтверджує і курган 5. Під відносно невеликим його насипом була похована, на наш погляд, дівчинка-підліток (поховання 3) у супроводі трьох осіб в окремих могилах. У цьому переконує кілька обставин. По-перше, всі поховання розташовані на одній лінії (в меридіональному напрямку), тобто підкурганний простір був заздалегідь спланований саме для такої кількості могил. По-друге, центральне місце в низці з чотирьох могил і характер речового супроводу засвідчують особливий статус саме цієї небіж-

чиці. По-третє, вцілілі від пограбування три з чотирьох могил, специфічний характер їхнього речового супроводу та поховальних споруд, а також доволі близька ситуація в Двогорбій Могили в цілому вказують на підлегле становище решти похованих. Не виключено, що й відсутність розривів-проходів у рові теж мала підкреслити особливий характер всього поховального комплексу.

Отже, ситуативно всі могили влаштовані одночасно, через що й розглядаються як основна і три супутні. Вони репрезентовані виключно камерними конструкціями. Поховання 1 і 2 здійснені в підбійних могилах першого типу, за класифікацією В.С. Ольховського (Ольховский 1991, табл. 2), де камера примикає до довгої стіни вхідної ями. У випадках, коли могила основна в кургані (тобто первинна, а не введена через якийсь час), цей тип датується в межах V — початку IV ст. до н. е., супутні могили (так зв. бічні) — IV ст. до н. е. (Болтрик 1986). Поховання 3 (центральне) репрезентує розвинений варіант попереднього типу камерних споруд — поховальна камера розташована так само під довгою стіною вхідної ями, але вона значно більша за розмірами та висотою. Поховання 4 належить до першого варіанту шостого типу катакомб, коли камера влаштована з боку короткої стіни вхідної ями, а її повздовжня вісь розміщена під кутом до осі вхідної ями. Час побутування могил двох останніх типів — переважно IV ст. до н. е., а їхнє співіснування припадає здебільшого на другу половину IV — початок III ст. до н. е. (Ольховский 1991, с. 35).

Могили кургану 5 орієнтовані в широтному напрямку. Поховання індивідуальні, здійснені за типовим для скіфів обрядом інгумації. В непостраждалих від пограбування могилах небіжчики лежали в традиційній позі — випростано на спині головою на захід (поховання 2 з незначним відхиленням на північ).

Серед рис обряду, специфічних для більшості могил групи біля с. Зелене, можна відзначити наявність заслону, що затуляв вхід до камери. В похованні головної небіжчиці він був потрійний — подвійний дерев'яний щит з боку вхідної ями посилювали плити кам'яного закладу. Дерев'яний заслон простежувався і в могилі 4, де був похований дорослий. Дитячі могили ані в цьому кургані, ані в інших указаної групи заслонів не мали. Отже, таку деталь (у нашому випадку) виконали лише в могилах дорослих скіфів та підлітка.

Характер інвентарю в трьох дитячих могилах безперечно вказує, що там поховано дівчаток.

Ознакою того є специфічні жіночі прикраси вбрання. Найперше, це скляне намисто, з якого набрані шийні та наручні прикраси. Обидві супроводжуючі дитини мали таке намисто на шії, а до гарнітуру прикрас однієї (поховання 1) входили ще й два браслети. Основна небіжчиця (поховання 3) мала на шії разок із різнокольорових скляних та золотої центральної намистин. Вбрання цієї небіжчиці доповнював головний убір, прикрашений 11-а золотими бляшками. В польовій документації зазначено, що вони прикрашали начільну стрічку. Проте не виключено, що пластини оконтурювали нижній край шапки, де утворювали смужку з бляшок двох різновидів, що чергувалися: горизонтальні з зображенням зайця та вертикальні з зображенням грифона. Крайніми в ряду були вертикальні пластини. Отже, золота орнаментальна смужка, завдовжки приблизно 20,0 см, прикрашала передню частину шапки. Серія подібних прямокутних пластин з профільним зображенням зайця в позі лежачи походить з курганів Чортомлик, Огуз, Башмачка, кургану 4 в уроч. Носаки, 8-го Уляпського кургану, Вишневої та Гайманової могил, Шульговки, Куль-Оби (Полидович, Вольная 2005, с. 418; Болтрик, Фиалко 2007, с. 62). Але на них звірятко зображене з двома передніми лапками, а на наших екземплярах — лише з одною лівою. Аналогічні пластинки датуються IV ст. до н. е.

До суто жіночих речей належить також кам'яна плитка з дерев'яним розтиральником. Різні за формою та розмірами такі плитки добре відомі в могилах скіфського часу. Зазвичай вони співвідносяться з жіночими похованнями, які датують досить широко — VI—IV ст. до н. е. (Фиалко 1987, с. 186). Дуже слушним у цьому контексті є свідчення Геродота, який, розповідаючи про скіфів, зауважив, що *«їхні жінки змочують шерехатий камінь і на ньому розтирають кипарисову деревину, також кедрову деревину та ладан і потім цією густою рідиною змазують усе тіло та обличчя. І від цього вони, по-перше, приємно пахнуть, а по-друге, коли вони потім знімають шар цієї масті, їхня шкіра стає чистою і блискучою»* (Геродот IV, 75)³. Такий само комплект — плитка та близький за формою дерев'яний розтиральник — походить з поховання жінки в сусідньому кургані 2 могильника біля с. Зелене. В інших похованнях скіф'янок дерев'яних розтиральників доте-

³ Цитується за: Геродот. Історії в дев'яти книгах. Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. — К., 1993.

менно не виявлено. Можна лише шкодувати, що породу дерева, з якого були вирізані обидва розтиральники з Зеленого, не було визначено. До жіночого супроводу належить також і люстро з поховання підлітка.

Але наявність у трьох могилах дівчаток предметів озброєння виводить їх із кола ординарних дитячих поховань. В могилу головної небіжчиці були покладені спис і дротик, три пращеві камені та захисний обладунок з металевим пластинчастим покриттям. Панцир з опліччям репрезентує тип, зображений на гребені з Солохи. Вражає, що в могилу дівчинки поклали повний комплект захисту воїна, зокрема й так зв. раковину, — деталь суто чоловічу, втім, як і сам панцир. У супроводжуваних дитячих могилах зброя представлена поодинокими екземплярами стріл (одне й три вістря). На перший погляд, ці артефакти, особливо з огляду на їхню кількість, є нібито незначущі. Проте в цьому випадку вони яскраво позначають роль і місце небіжчиць в конкретному по-

ховальному комплексі та, відповідно, в кочовому соціумі. Характер речового супроводу з розглянутих могил свідчить, що в них були поховані так зв. амазонки.

Для масивускіфських поховальних пам'яток цей курган унікальний. По-перше, серед речового супроводу дівчинки-підлітка вперше трапилося те, що називається важкий захисний обладунок. По-друге, серед могил скіфських «амазонок» досі не були відомі дитячі поховання. По-третє, це перша пам'ятка, де жалобний супровід основної небіжчиці у потойбічний світ становили озброєні дівчатка (Фиалко 1991; 2010; Fialko 2009). Отримані матеріали певним чином підтверджують свідчення давніх авторів про те, що «амазонки» привчали дівчат до зброї від раннього дитинства.

І ще один невтішний висновок. На прикладі цього кургану зрозуміло, що значний відсоток могил «амазонок» втрачений через давні пограбування, тож вони губляться в загальному масиві поховальних пам'яток скіфів.

Акишев А.Л., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. — Алма-Ата, 1963.

Алексеева Т.И., Богатенков Д.В., Лебединская Г.В. Власти. Антропологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали). — М., 2003.

Богатенков Д.В. Палеодемография могильников Николаевка (Казацкое), Золотая Балка, Неаполь Скифский // Скифы и сарматы в 7—3 вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 27—35.

Болтрик Ю.В. О хронологии камерных погребальных сооружений Степной Скифии // Культура и хозяйство раннеклассовых обществ. — М., 1986. — С. 22—23.

Болтрик Ю.В. Культіві споруди Степової Скіфії // Магістеріум. Археологічні студії. — 2007. — 27. — С. 47—57.

Болтрик Ю.В. Потаенные культовые сооружения скифов // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. — СПб., 2007а. — С. 250—257.

Болтрик Ю.В. Скіфський курган. Архітектура та організація навколишнього простору // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. — 2007б. — Т. ССLIII. — С. 352—385.

Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // ССПК. — 2007. — XIV. — С. 51—93.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Евдокимов Г.Л. Работы Краснознаменной экспедиции // АО 1983 года. — М., 1985. — С. 274—275.

Евдокимов Г.Л., Гершкович Я.П., Фридман М.И., Поруцкий А.Г. Отчет Краснознаменной экспедиции о раскопках курганов в Херсонской области в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — 1983/2.

Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Поднепровья (по материалам могильника Николаевка-Казацкое). — М., 1979.

Курочкин Г.Н. Путешествие в преисподнюю: шаманские мистерии в глубинах скифского кургана // Скифы. Сарматы. Славяне. Русь. — СПб., 1993. — С. 27—31 (ПАВ. — 6).

Литвинова Л.В. Палеодемография скифской культуры (по материалам могильника Мамай Гора) // Від Кіммерії до Сарматії: 60 років відділу скіфо-сарматської археології. Мат-ли Міжнар. наук. конф. — К., 2004. — С. 48—51.

Литвинова Л.В. Населення Півдня України доби середньовіччя (палеодемографічні аспекти дослідження) // АЛЛУ. — 2005. — 1—2. — С. 108—116.

Литвинова Л.В. Демографическая структура населения скифской культуры (по материалам могильника Мамай Гора) // ВА. — 2007. — Вып. 15. — Ч. 2. — С. 292—299.

Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (7—3 вв. до н. э.). — М., 1991.

- Отрощенко В.В., Болтрик Ю.В. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 38—46.
- Покас П.М., Назарова Т.А., Дяченко В.Д. Материалы по антропологии Акташского могильника // Бессонова С.С., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — К., 1988. — С. 118—144.
- Полидович Ю.Б., Вольная Г.Н. Образ зайца в скифском искусстве // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского. — М., 2005. — С. 415—436.
- Потехина И.Д., Кислый А.Е. Реконструкция демографической структуры скифов лесостепной и степной зон Украины // Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья. — К., 1994. — С. 1—21 (Серия «Скифы: экономика и история»).
- Привалова О.Я., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Двугорбая Могила // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 148—178.
- Фиалко Е.Е. Скифские курганы у с. Новое // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 171—187.
- Фиалко Е.Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 4—18.
- Фиалко Е.Е. Погребения амазонок Чертомлыкского курганного поля // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2010. — 23. — С. 166—190.
- Фіалко О.Є. Скіфські військові поховання біля с. Зелене на Херсонщині // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнар. наук. конф. на пошану І.С. Винокура. — Кам'янець-Подільський, 2010. — С. 40—42.
- Черненко Е.В. Скифский доспех. — К., 1968.
- Яблонский Л.Т. К палеодемографии населения средневекового города Сарая-Бату (Селитренное городище) // СЭ. — 1980. — № 1. — С. 142—148.
- Fialko E. Amazons' burials in the lands of Steppe Scythia // Mousaios. — XIV. — The Necropolises and the Environment (1st mill. BC). — Buzău-Brăila, 2009. — P. 47—59.

Надійшла 07.04.2011

Е.Е. Фиалко

ПОГРЕБЕНИЯ ДЕВОЧЕК С ОРУЖИЕМ В СКИФСКОМ КУРГАНЕ НА ХЕРСОНЩИНЕ

В скифских курганах часто встречаются могилы детей. Антропологические исследования детских скелетов позволяют определить лишь возраст ребенка, половую же принадлежность его можно определить по характеру сопутствующего инвентаря. В этой связи особый интерес представляет курган с тремя неогрбленными могилами девочек из скифского могильника у с. Зеленое Херсонской обл. Они содержали, кроме прочих вещей, украшения и оружие. Характер вещевого сопровождения этих могил свидетельствует о том, что в них погребены «амазонки». Это еще раз подтверждает свидетельства античных авторов о том, что оружие у скифов носили не только мужчины, но и женщины.

В массиве скифских погребальных памятников этот курган уникален. Во-первых, среди вещей девочки-подростка впервые встречен тяжелый защитный доспех, хотя это замечание справедливо и для женских погребений в целом. Во-вторых, среди могил скифских «амазонок» до сих пор не было известно детских. В-третьих, это единственный погребальный комплекс, в котором траурный эскорт главной покойницы в потусторонний мир составляют вооруженные девочки.

О.Ye. Fialko

THE TOMBS OF ARMED GIRLS FROM THE SCYTHIAN BARROW IN KHERSON REGION

The graves of children are often found in the Scythian burial mounds. Anthropological studies of children's skeletons allow us to determine only the child's age, while sex of the child can be determined by the nature of associated equipment. In this context, particular interest presents the barrow mound with three unlooted tombs of girls from the Scythian cemetery near Zelene village in Kherson Oblast. In the graves, among other things, were the jewelry and weapons. The nature of funeral ware set of these graves indicates that the Amazons were buried there. This confirms again the evidence of Ancient Greek authors that among the Scythians weapons were worn not only by men but also by women.

This barrow is unique in the array of the Scythian burial monuments. First, the heavy protective armor for the first time found in the tomb of a teenage girl, hence this observation is true for female burials in general. Secondly, up to now there have been no known children's tombs among the tombs of the Scythian Amazons. Thirdly, it is the only burial complex in which girls make up the armed funeral escort of the primary deceased to the underworld.

До історії стародавнього виробництва

Л.О. Шатіло

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ДАХУ БУДІВЕЛЬ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Розгляд проблеми реконструкції даху будинку кукутень-трипільської культури на ґрунті аналізу археологічних джерел та етнографічних матеріалів дозволяє запропонувати новий його варіант, що суттєво змінює загальний вигляд будівель.

К л ю ч о в і с л о в а: кукутень-трипільська культура, домобудування, дах, моделі будівель.

Будинок трипільської культури став її своєрідним символом. Його зображення в тих чи інших варіантах (від графічних реконструкцій до відтворених хат у натуральний або зменшений розмір) найчастіше прикрашає різноманітні наукові та науково-популярні видання (Черныш 1982; Колесников 1993; Бурдо 2007). Дах будинку як його важливий конструктивний елемент, звичайно, фігурує на таких зображеннях і створює певний образ будівлі. Джерел для його реконструкції мало, і вони не завжди беруться до уваги при відтворенні споруд.

Дах як невід'ємна складова виконує функції захисту будинку від впливів навколишнього середовища та значною мірою визначає його зовнішній вигляд, створює образ споруди та епохи її функціонування. Саме через це архітектори та будівельники завжди приділяли особливу увагу проектуванню та зведенню даху. Це стосується і житла первісних народів. Покрівля, передусім, мала виконувати опорну, гідро- та теплоізоляційну функції.

Що стосується інтерпретації конструкції даху трипільського будинку, то до 1940-х рр. припущення з цього питання висловлювалися лише в письмовій формі. Е. фон Штерн відзначав, що покрівля була влаштована зі щільно припасованих колод з товстою глиняною обмазкою, але мав сумніви щодо її форми — була вона пласкою чи на зразок склепіння. Вказуючи на досить значну суперечливість джерельного матеріалу, він зауважував, що форма деяких глиняних «грудок» з відбитками колод ро-

бити склепінчасту покрівлю більш імовірною. Щодо технології зведення даху такої форми, то дослідник припускав, що він спирався на ряд колод. Над цим рядом глиняну обмазку, на його думку, могли накладати товстішим шаром ніж по краю і в такий спосіб досягали «склепінчастого влаштування» (Штерн 1906, с. 57). О. Спіцин висловив думку, що покрівля була двосхилою і вкрита соломою (Спицын 1904, с. 44). С. Гамченко вважав, що землянки мали дах у вигляді склепіння, а наземні будинки були «вуликоподібними», тобто з пласким дахом, але абсолютної певності він не мав (Гамченко 1926).

У 1939 р. в житлі 5 на поселенні Коломийщина II біля с. Халеп'я вперше трапилися фрагменти моделі будівлі з покрівлею (Пассек, Безвенглинский 1939), за якими була зроблена графічна реконструкція — модель житла з чотирихилим дахом. Але вона археологічно не повна. З-поміж фрагментів даху немає важливих ключових елементів (наприклад, верхньої частини). Аналогічна модель знайдена на поселенні Гребені (Бибилов и др. 1960—62, табл. XIX). Вона також представлена фрагментами (можливо, від двох моделей) і знову ж без ключових елементів для реконструкції покрівлі. Не зважаючи на такі недоліки, знахідка з Халеп'я стала важливим кроком до створення Т. Пассек першого графічно відтвореного трипільського житла. Разом з малюнком моделі будівлі (з чотирихилим дахом) одразу був запропонований ще один варіант даху — двосхилий (Пассек 1949, с. 83). Цього разу джерелом для його реконструкції була низка моделей будівель із Західної Європи, що мали конькову

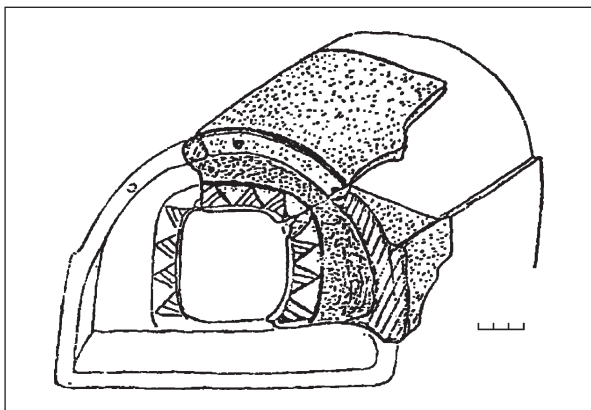

Рис. 1. Модель будівлі з поселення Сушківка (за О. Якубенко)

Рис. 2. Традиційна молдавська «кухня» (за М. Маруневич)

покрівлю (Пассек 1949, с. 78). Отже, в 1940-і рр. саме моделі дали уявлення про можливе перекриття трипільського будинку.

Пізніше були знайдені моделі закритого типу, але вже з іншою конструкцією даху. Це моделі з Розсохуватки (Цвек 1997), Сушківки¹ (рис. 1), Андріївки та Піщаного (Дяченко, Черновол 2007), де дах мав округлу форму. Говорячи про округлу форму даху, мається на увазі форма поперечного перетину, вдалішим було б її називати циліндричною або ж склепінчастою. Описуючи цей тип моделей будівель, дослідники часто відзначали, що дах двосхилий, проте його верхня частина не ребриста, а округла (Гусев 1996, с. 19). Моделі будівель з плас-

кими схилами даху, що зверху з'єднувалися під гострим кутом, утворюючи «коньок», були виділені С. Гусевим в окремий підтип — АІ (там само, с. 18). Але ці моделі — з Окопів, Костешт IV та згадані з Коломийщини II і Гребенів — представлені фрагментами, що не мають «конька». Через це така інтерпретація їх поки що видається непереконливою.

У реконструкціях трипільських будинків циліндричний тип даху до уваги не брали. Більшість будинків прийнято було реконструювати з двосхилим дахом, хоча на відомих нам моделях такий дах не трапляється (Шатіло 2005, с. 130—139).

У пошуках аналогій такого типу даху виникають деякі труднощі. Одна з них — незначна кількість досліджень з історії розвитку сільської архітектури. Особливо це стосується тих народів, де будівлі мали схожий, тобто циліндричний, тип перекриття. Пояснити це можна тим, що така конструкція даху практично зникла в 20 ст.² Яскравим прикладом такого процесу є молдавська сільська архітектура. Там ще донедавна був поширений дуже цікавий тип жител (рис. 2) — так зв. «кухні» — господарські споруди, які використовували переважно влітку (Маруневич 1980, с. 68—71). Вірогідно, що вони наслідують дуже архаїчну форму. Саме господарські будівлі довше ніж головний житловий будинок зберігають давні традиції зведення та архітектурні деталі. Можна припустити, що, коли виникали поселення, то всі будинки були однакові, і лише згодом, на певному етапі розвитку суспільства, відбувалося розширення площі будинку та з'явилися садиби, де господарська частина часто була винесена за межі оселі. Найбільших змін зазнає саме житловий будинок³. На господарські споруди менше впливає мода ніж на житлові. Їх зводять з найдешевших матеріалів, перш за все з природних місцевих. Такі споруди рідко перебудовують чи добудовують. Саме до такого типу житла і належали молдавські «кухні», що дуже нагадують трипільські модельки жител.

Дахи склепінчастої форми характерні, за етнографічними даними, здебільшого для місцевостей з теплим кліматом. Вони були пошире-

¹ Два фрагменти моделі будівлі були знайдені в 1916 р. експедицією В. Козловської, проте не були опубліковані, тож вважалося, що вони походять від двох моделей. Т. Пассек у своїй монографії навела один із фрагментів. Опублікувавши обидва фрагменти, Т. Мовша висловила припущення, що один фрагмент мав напівовальний дах, а другий — двосхилий. Нарешті, О. Якубенко знайшла на фрагментах місце стику, відтворивши одну модель з циліндричним дахом (див.: Пассек 1949, с. 95; Мовша 1964; Якубенко 1999).

² Виняток становлять ісламські та деякі південноєвропейські країни, де значну кількість будинків з циліндричним дахом можна бачити й нині. Проте аналогічною є тільки форма, а не матеріали чи спосіб зведення.

³ Прослідкувати це можна на прикладі розвитку архітектурних форм у сучасних провінційних селах, зокрема й українських.

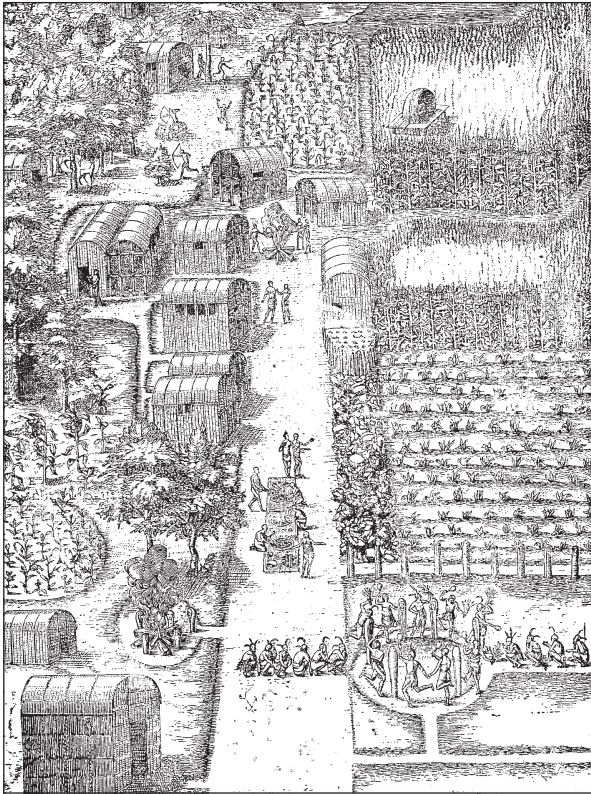

Рис. 3. Загальний вигляд селища Помейок (за Л. Морганом)

ні в Месопотамії (збереглися у народу моадан; Бромлей 1988, с. 108), у материковій та острівній Греції, в туркменській архітектурі (Толстов 1963, с. 69), і традиційній чеченській архітектурі (Бромлей 1988, с. 508), у Китаї в народів Гаошанью, на Тайвані (там само, с. 131; Чебоксаров 1979, с. 83), у Південній Індії (народ Тода; Бромлей 1988, с. 444), у деяких племен Північної Америки (гурони, поухатани на території Віргінії, ірокези, онондаги, у селищах Помейок і Секотан: Морган 1934, с. 77—84; Ефимов, Токарев 1959, с. 213). Останні (рис. 3) були описані капітаном Джоном Смітом на початку 17 ст.: «Їхні будинки влаштовані ... з маленьких молодих, дуже зігнутих гілок; вони так щільно прикріплені циновками або корою дерев, що, незважаючи ні на вітер, ні на негоду, в них тепло, як у печі, але димно. Та все ж у будинку над вогнищем є отвір, через який і виходить дим» (Морган 1934, с. 79).

Отже, форма даху, як, власне, і конструкція житла, прямо залежить від кліматичних умов і наявності певних будівельних матеріалів. У країнах зі сніжними зимами будівлі мали (і мають) двосхилий дах, у південних країнах — плоский і округлий дахи, що захищають від спеки. В часи трипільської культу-

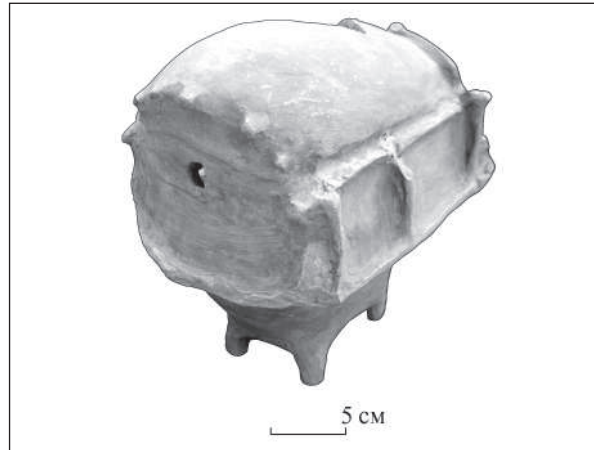

Рис. 4. Модель будівлі з поселення Розсохуватка (тільна сторона)

Рис. 5. Модель будівлі з поселення Ворошилівка

ри був атлантичний кліматичний оптимум. Той пізній період оптимуму голоцену характеризувався теплим інтервалом клімату та суттєво вищими ніж нині температурами. Тобто, кліматичні умови на території поширення поселень трипільської культури були близькі до сучасних умов Молдови, Туркменії та Кавказу (де дахи циліндричної форми були зафіксовані в середині 20 ст.).

Якщо прийняти припущення, що в трипільській культурі зводили дах склепінчастої форми, то постає запитання стосовно його конструкції. Відповідь на нього може дати модель будівлі з Розсохуватки (її тильна сторона), де на торці помітні круглі наліпи по периметру даху (рис. 4). Їх можна інтерпретувати як балки, що були основою даху, які могли вкладати на вертикальні стовпи стін. Модель з Ворошилівки (Заєць, Гусєв 1992) дозволяє реконстру-

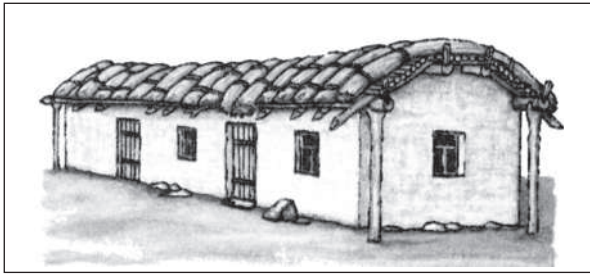

Рис. 6. Традиційне чеченське житло (за Ю. Бромлеем)

ювати дах такого ж зразка. На цій моделі він має форму половини шестикутника, причому між двома верхніми повздовжніми балками дах заокруглений. Тобто, на цій моделі торцева і фронтальна стіни мали іншу форму, але таку саму систему конструкції (рис. 5).

Матеріал, яким накривали каркас даху, невідомий. Покрівля з соломи малоімовірна, оскільки злакові культури, які вирощували носії трипільської культури, були низькорослі (Янушевич 1976). Через це в сучасних реконструкціях трипільських будівель все частіше використовують очерет (Чабанюк 2008). У будь-якому разі перекриття каркасу могло бути виконане в декілька способів, приміром у техніці плетіння, покриттям могли слугувати плетені циновки (подібна покрівля таких самих дахів має аналогії в Америці та Азії; Морган 1934, с. 77—84; Толстов 1963, с. 69 та ін.). Традиційне кавказьке

житло, що має аналогічний до розсохуватської моделі каркас, перекрите так: на горизонтальні балки перпендикулярно вкладені тонкі палиці, а на них навхрест — ще один шар палиць, вкритих зверху очеретяними снопами (рис. 6; Бромлей 1988, с. 508). Подібного зразка покрівлю могли обмазувати глиною і зовні, і зсередини. Спостереження дослідників під час розкопок підтверджують це припущення для деяких трипільських площадок (Штерн 1906; Маркевич 1981, с. 83).

Таким чином, здогад про те, що трипільські будинки мали циліндричний дах, набуває наукової аргументованості та за наявної фактологічної бази стає цілком імовірним. Це варто враховувати при відтворенні їх і не тільки на графічній реконструкції. За приклад можна навести експеримент 2007 р. (в трипільській експедиції ІА НАНУ), де при побудові житла був зведений склепінчастий дах (Корвин-Пиотровский, Шатило 2008).

Отже, припущення Е. фон Штерна та часково С. Гамченка, висловлені на початку 20 ст. на основі спостережень під час розкопок та інтуїтивно, підтверджені пізнішими знахідками. Подальші дослідження в галузі домобудівництва трипільської культури, таким чином, цілком перспективні. В першу чергу це стосується досліджень в загальному регіональному (Балкано-Дунайському) контексті.

Бибииков С.Н., Евдокимов Г.Л., Збеневич В.Г., Цвек Е.В. Отчет о работе Каневской первобытной экспедиции в зоне строительства Каневской ГЭС. 1960—62 гг. // ИА НАНУ, 1960—62/14а.

Бромлей Ю.В. (ред.) Народы мира. Историко-этнографический справочник. — М., 1988.

Бурдо Н.Б. Реконструкція будівель трипільської культури. Методика та концепції // Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст. — К., 2007. — С. 29—48.

Гамченко С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909—1913 рр. // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — І. — С. 31—41.

Гусев С.О. Моделі жител трипільської культури // Археологія. — 1996. — № 1. — С. 15—29.

Дяченко О.В., Черновол Д.К. Моделі жител трипільської культури як відображення культу предків // Матеріали та дослідження з археології Східної України: від неоліту до кімерійців. — Луганськ, 2007. — 7. — С. 39—44.

Ефимов А.В., Токарев С.А. (ред.) Народы Америки. — М., 1959.

Засць І.І., Гусев С.О. Модель трипільського житла з Південного Бугу // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 130—132.

Колесников О.Г. Трипільське домобудівництво // Археологія. — 1993. — № 3 — С. 63—73.

Корвин-Пиотровский А., Шатило Л. К вопросу об экспериментальном моделировании трипольских построек Томашовской группы // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. — К., 2008. — С. 192—199.

Маркевич В. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981.

Маруневич М.В. Поселения, жилище и усадьба гагаузов Южной Бессарабии в XIX — начале XX вв. — Кишинев, 1980.

Мовша Т.Г. О некоторых моделях жилищ трипольской культуры // КС ОГАМ 1962 г. — К., 1964. — С. 95—101.

Морган Л.Г. Дома и домашняя жизнь американских туземцев. — Л., 1934.

Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений. — М., 1949 (МИА. — 10).

- Пассек Т.С., Безвенглинский Б.П. Новые открытия трипольской археологической экспедиции в 1939 г. // ВДИ. — 1939. — № 4. — С. 186—192.
- Спицын А.А. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ. // ИАК. — 1904. — 12. — С. 9—21.
- Толстов С.П. Народы Средней Азии и Казахстана. — М., 1963.
- Цвек Е.В. Некоторые аспекты домостроительства трипольской культуры // Развитие культуры в каменном веке. — СПб., 1997. — С. 159—176.
- Чабанюк В.В. Новые экспериментальные данные по проблеме трипольского домостроительства // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. — К., 2008. — С. 211—218.
- Чебоксаров Н.Н. Типы традиционного сельского жилища народов Юго-Восточной, Восточной и Центральной Азии. — М., 1979.
- Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 165—320 (серия «Археология СССР»).
- Шатіло Л.О. Глиняні моделі будівель культури Кукутені-Трипілья // Исследование поселений-гигантов Трипольской культуры. — К., 2005. — С. 119—139.
- Штерн фон Э.Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Тр. XIII АС. — М., 1906. — Т. I. — С. 20—98.
- Якубенко О.О. Моделі жител з трипільських колекцій музею // Національний музей історії України. — К., 1999.
- Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976.

Надійшла 10.05.2012

Л.А. Шатило

К РЕКОНСТРУКЦИИ КРЫШИ ПОСТРОЕК КУКУТЕНЬ-ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Крыша дома создает определенный образ сооружения и эпохи его функционирования, в том числе и для кукутень-трипольской культуры. Однако существует проблема реконструкции крыши домов. Остатки перекрытия практически не фиксируются археологически, и единственным достоверным источником для подобных реконструкций являются немногочисленные модели построек.

Впервые модель с крышей была обнаружена в 1939 г. на поселении Коломийщина II. Она послужила источником для реконструкции дома с четырехскатным перекрытием. Позднее были найдены модели построек со сводчатой крышей (Розсохуватка, Сушковка, Песчаное). Но при воссоздании трипольских построек такой тип крыши не принимался во внимание. Постройки культуры принято реконструировать, в основном, с двухскатным перекрытием.

Дома с цилиндрической крышей характерны для местностей с теплым климатом (в частности, этот тип сооружений был характерен для территории современной Молдовы). Климатические условия на территории распространения трипольской культуры были близки к современным условиям тех местностей, где распространен цилиндрический тип крыши. Все это, а также наличие моделей построек, позволяет предположить, что подобный тип крыши был присущ и для построек Триполья.

L.O. Shatilo

TO THE RECONSTRUCTION OF ROOF OF BUILDINGS OF CUCUTENI-TRYPILLYA CULTURE

Roof in a house creates a certain image of a building and epoch of its functioning, this also concerns Trypillya culture. However, there is a problem of the reconstruction of roofs in Trypillya culture houses. Overhead covers remains in fact are not recorded archaeologically, and the only reliable source for such reconstructions are few buildings models. First model with a roof was discovered at Kolomyishchyna II settlement in 1939. It became a source for reconstruction of a house with gabled overhead cover. Afterwards, models of structures with vaulted roof were found (Rozsokhuvatka, Sushkivka, Pishchane). Nevertheless, in Trypillian structures reconstruction such type of roofs was not taken into consideration. Buildings of the culture are traditionally reconstructed mainly with gable covering. Houses with cylindrical roof are peculiar for localities with warm climate (for instance, this type of structures was typical on the territory of contemporary Moldova). Climatic conditions on the area of Trypillya culture were close to the contemporary conditions of the territories were cylindrical roof type. All this, as well as buildings models, allow the author to assume that such type of roof was also used in Trypillya culture buildings.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЖИТЕЛІВ БИТИЦЬКОГО ГОРОДИЩА

Надано результати комплексного аналізу даних про сільське господарство жителів Битицького городища, волинцево-роменської культури.

К л ю ч о в і с л о в а: волинцево-роменська культура, Битицьке городище, сільське господарство, рільництво, тваринництво.

Битицьке городище волинцево-роменської культури розташоване в Сумській обл. за 2,0 км від села вверх за течією р. Псел і займає мис високого (близько 40,0 м) корінного берега. Разом з розташованими поблизу неукріпленими ділянками його площа становить близько 11,0 га. Власне городище (площа 6,5 га) відмежоване від плато з напольного (північного) боку подвійною лінією валів і ровів; на західному та східному схилах місцями помітний невисокий вал, нижче якого проходить ескарп. Штучні укріплення відсутні на найстрімкіших ділянках схилів (Сухобоков 2000).

Пам'ятка привертає увагу дослідників від середини ХХ ст. Перші розкопки на Битиці здійснила експедиція ПМК АН СРСР під керівництвом І.І. Ляпушкіна у 1953 р. (Ляпушкін 1958, с. 71—75). Попри те, що дослідження дали значну кількість матеріалу, розкопки були припинені. До пам'ятки повернулися лише у 1984 р., коли В.В. Приймак провів невеликі розкопки на городищі, що знову підтвердили його унікальність і насиченість залишками матеріальної культури (Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989). Відтоді на Битицькому городищі у 1985—1991 рр. постійно працювала експедиція під керівництвом О.В. Сухобокова та С.П. Юренка. Досліджено площу понад 5 тис. м² (Сухобоков 2000), що загалом становить незначний відсоток його площі.

Матеріал введений до наукового обігу частково. Найбільше уваги результатам досліджень приділено в монографії О.В. Сухобокова (Сухобоков 1992). Вчений планував повну публікацію матеріалів Битицького городища, однак планам не судилося здійснитися. Тож важливий для розуміння процесів розвитку слов'ян наприкінці I тис. пласт даних досі лишається малодоступним для широкого кола фахівців. Що стосується нашої теми, то завдяки спів-

праці автора розкопок і цієї публікації оприлюднені рільничі знаряддя (Сухобоков, Горбаненко 2001; 2002). Археозоологічний матеріал, отриманий в один із сезонів, визначив О.П. Журавльов, але добірка непередставницька (Горбаненко 2007, табл. 18). Аналогічна ситуація склалася і з визначенням палеоентоботанічних матеріалів. Г.О. Пашкевич здійснила аналіз обгорілих решток зернівок культурних рослин, виявлених у житлі 30, а також двох фрагментів кераміки та обмазки і отримала такі результати: пшениця двозернянка — 657, пшениця голозерна — 81, овес посівний — дев'ять; також виявлено бур'яни: стоколос житній — 18, польовий — дев'ять. Відбитки на виробах з глини: просо — 10, ячмінь плівчастий — два колоски (Пашкевич 1991, с. 15, 44). Якщо матеріал має цінність для палеоентоботаніків, то статистично він недостатній.

Аналіз заняття мешканців Битицького городища сільським господарством здійснений згідно запропонованої схеми (Горбаненко 2003—2004, рис. 8). Однак нині неможливо здійснити повний аналіз, оскільки археозоологічні матеріали досліджені не в повному обсязі. Але інші складові цілком придатні для інтерпретації. Оцінку матеріалів зроблено за вирацьованою методикою (Колода, Горбаненко 2010а, с. 23—44).

Приселищна зона

Поряд з Битицьким городищем волинцево-роменського періоду, приблизно за 0,3 км, є поселення роменського часу (Приймак 1994, с. 35, рис. 5). Тож варто говорити про те, що навколо обох пам'яток є потенційна ресурсна зона, що використовувалася протягом усього часу існування волинцево-роменської культури. Зауважимо, що городище доволі велике: на ньому досліджено 48 жител (із 62 зафіксованих); ще 107 заглиблених споруд простежу-

ється візуально та завдяки застосуванню методів електромагнітного резонансу (Сухобоков 1999, с. 25—26). Розміри городища та кількість мешканців, що могли одночасно мешкати на ньому, не лишають сумніву щодо використання максимальних площ для заняття сільським господарством. Найнижча точка в ресурсній зоні — 131,3 м н. р. м.; найвища — 220,5 м. Хоча перепади висот рельєфу знаходяться в межах від 140 до 220 м, остання позначка — виняток (єдине незначне узвишшя), тож можна вважати, що вони становлять близько 60 м — від 140 до 200 м н. р. м.

Обидва супутні поселення розкинулися на правому березі Псла, на узвишшях, що здіймаються над заплавою річки. Навколо них найрівніший рельєф в окрузі (території на схід і південь), що охоплює заплаву за притокою річки чи ручая. Відносно недалеко (за 5,5 км по прямій) на південь—південний захід є синхронне поселення Велика Чернеччина. Але воно розташоване за Пслом, який, найімовірніше, і був природною межею, що розділяла потенційні ресурсні зони цих поселень. Отже, певно, варто обмежити ресурсну зону Битиці на півдні руслом річки.

На північ від пам'ятки простягається дуже пересічена місцевість, суцільно порізана розгалуженими ярами та балками. Нині вона вкрита лісом (як і городище); цілком припустимо, що в часи існування поселення вона була такою самою, оскільки освоювати цю частину для хліборобства було недоцільно через складний рельєф. Зважаючи на те, що північна частина ресурсної зони мало придатна для рільництва, можна припустити, що поселенці використовували саме заплавні землі, що простягаються вздовж Псла на схід від пам'ятки, можливо, не обмежуючись п'ятикілометровим радіусом. На південний захід від Битиці, приблизно за 8,0 км, розкинулося синхронне поселення Зелений Гай (Приймак 1994, рис. 5). Але воно розташоване за руслом правої притоки Псла, яка, найімовірніше, була природною межею між поселеннями. В такому разі частину території, що лежить на південний захід від Битиці та обмежується майже всюди річищами (окрім незначного перехийка завширшки приблизно 1,5 км, що поряд пам'ятки), було зручно використовувати для випасання худоби (рис. 1).

Ґрунти в потенційній ресурсній зоні поділяються приблизно вододілом: на правому березі, де лежить пам'ятка, це чорноземи, для обробітку яких треба було застосовувати потужні знаряддя (Горбаненко 2006, с. 74, рис. 2).

За даними палеогеографії, час існування волинцевсько-роменської культури припадав на поліпшення кліматичних умов. До VIII ст. на клімат впливало похолодання, яке розпочалося 1460 ± 55 років тому (середина VI ст.). На тлі сучасного клімату температура липня впала на $0,5\text{—}1,0^\circ$, січня — на $1,0\text{—}1,5^\circ$, середньорічна — на $1,0^\circ$. Середньорічна кількість опадів була більшою порівняно з сучасною на 25,0 мм. Потепління зафіксоване від 1250 ± 50 рр. тому (приблизно середина VIII ст.). Температура відрізнялася від сучасної на $0,5\text{—}1,0^\circ$, а опадів було більше на 50,0 мм. Незначне похолодання настало 1130 ± 60 рр. тому. Тоді температура стала аналогічною сучасній, а опадів було більше на 25,0 мм. Нове потепління 1055 ± 40 рр. (середина X ст.) призвело до деякого підвищення температури (в середньому на $1,0^\circ$ щодо сучасної), а кількість опадів стала аналогічною нашому часу (Безусько, Климанов 1987).

Таким чином, огляд природних даних дозволяє стверджувати, що поселенці мали вигідні умови для заняття сільським господарством. Клімат був доволі м'який; понижена частина поблизу річки була достатньою і для рільництва (південно-східна частина), і для тваринництва (південно-західна). Крім того, для випасання худоби суто теоретично могли використовувати і північніші заліснені ділянки неподалік городища. Чорноземи ресурсної зони за відповідного обробітку також цілком сприятливі для хліборобства.

Рільництво

Обробіток ґрунту. З Битицького городища походять три *наральники* (Ляпушкин 1958, с. 72; Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 98; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 36—37, рис. 2, табл. 1). Вони приблизно однакові за формою, розмірами та пропорціями (рис. 2, 1—3): загальна довжина 17,5—19,0 см, втулки — 5,5—6,5 см, леза — 11,5—13 см; ширина втулки 6,0—7,0 см, леза — 10,0—11,0 см. За класифікацією Ю.О. Краснова (Краснов 1978; 1987, с. 37 і далі), вони належать до типу I B 2, що датується другою половиною I — початком II тис. Наральники мають незначну асиметрію, одне плечико розташоване дещо нижче за інше. Такі деталі помічені й на інших широколопатових наральниках (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4, 4). Хоча деякі дослідники і вважають асиметрію явищем випадковим або таким, що з'явилося в процесі зношування наконечників (Краснов 1971), це, однак, не заважає стверджувати, що

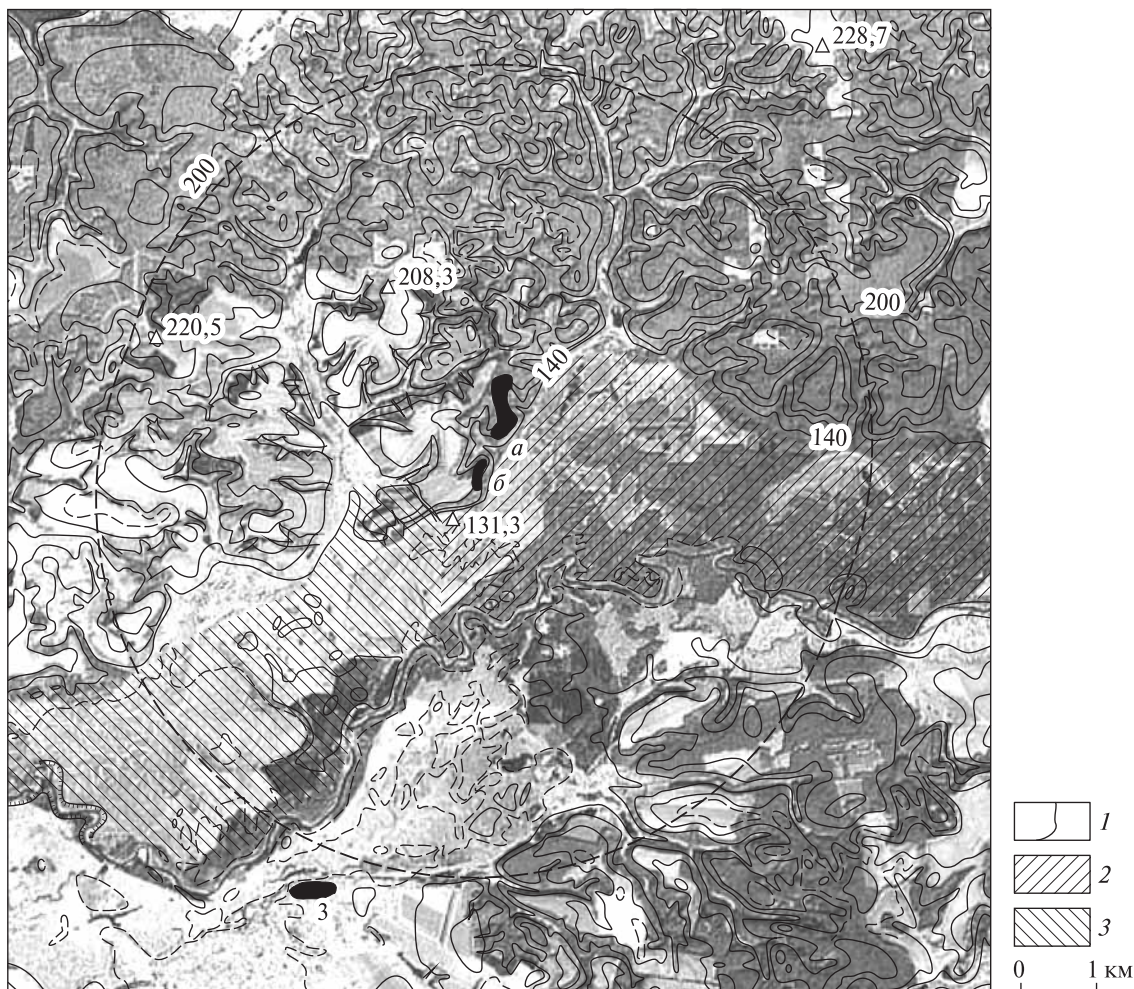

Рис. 1. Локалізація Битицького городища, вигляд з космосу (<http://www.wikimapia.org/>): *a* — волинцевський комплекс, *б* — роменський комплекс; 1 — ізолінії (через 20 м; за: Карта України, м-36-034—035, м-36-046—047), 2 — ділянки з відносно рівною поверхнею (придатні для землеробства), 3 — ділянки, зручні для випасання худоби

в ході розвитку виникла досконаліша форма — леміш — одна з найважливіших деталей плуга. Тож ми схильні вважати асиметричність битицьких наральників не випадковою, а наслідком еволюції наральника в леміш.

На території України наральники з плечиками (хоча й дещо інших форм) відомі на Правобережжі від другої чверті I тис. (Кравченко 1971, рис. 1; Шишкін 1999, рис. 2, 2; Вакуленко 2000, с. 159—160). У третій чверті I тис. проміжна форма (від вузько- до широколопатевої) з'явилася на Лівобережжі (Берестнев, Любичев 1991, с. 34). Наральники виявлені на більше ніж 10 волинцевсько-роменських пам'ятках України та Росії (Горбаненко 2007, табл. 6; Веретюшкіна 2008, с. 34, рис. 1). Аналогії відомі й на салтівських пам'ятках (Михеев 1985, с. 33—35; Колода, Горбаненко 2010а, рис. 32, 1, 2; 40, 1).

З Битицького городища також походять два чересла (Юренко, Приймак 1990; Сухобоков,

Горбаненко 2001, с. 37, рис. 3, табл. 2) черешкового й втулкового типів (рис. 2, 4, 5). Довжина леза майже однакова — 18,5 і 20,0 см; ширина 5,5 см у черешкового та 7,5 см у втулкового, що можна пояснити різним типом кріплення. За функціональними властивостями ці чересла не відрізняються і могли бути використані на однакових типах знарядь для обробки ґрунту.

Черешковий тип відомий від часів черняхівської культури, але досі не знайдено жодного втулкового. Єдине чересло (с. Занки), відоме з матеріалів третьої чверті I тис., теж черешкове. В останній чверті I тис. такі плужні ножі були досить поширені (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.7—4.9). На Лівобережжі Дніпра вони знайдені на чотирьох слов'янських пам'ятках — Коровинці, Битиця, Мохнач і Водяне. З пам'яток райковецької культури за публікаціями відомі два черешкові чересла з Хо-

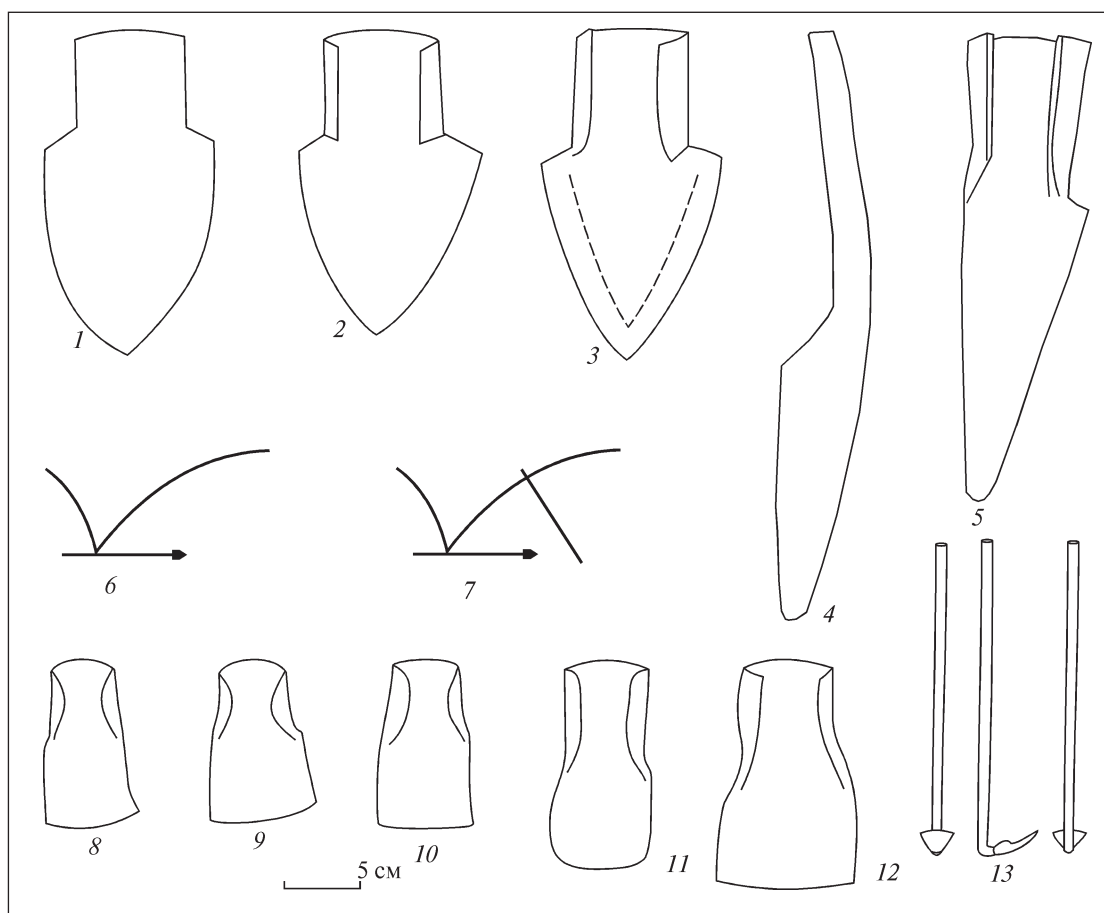

Рис. 2. Битицьке городище. Знаряддя для обробітку ґрунту: 1–3 — наральники; 4, 5 — чересла; 6, 7 — графічна реконструкція; 8–12 — втулкові мотики; 13 — графічна реконструкція

томеля та Єкімауців і одне — з Пастирського городища.

Другий тип чересел — втулкові — відомий з Битицького та Новотроїцького городищ і Глухівського скарбу. Донедавна вважали, що втулкові чересла прикметні лише лівобережним пам'яткам волинцевсько-роменського періоду (Приймак 1990, с. 70; Беляєва 2000, с. 39). Але це спростували матеріали поселення Рашків I (Подністров'я), де в житлі 56 знайдено таке чересло (Баран 2004, рис. 37, 6). Не виключено, що втулкові чересла з'явилися внаслідок спроб відремонтувати пошкоджене знаряддя¹.

Чересла останньої чверті I тис. відомі в салтівській культурі (Михеев 1985, рис. 23, 4–7) і пам'ятках IX–X ст. Верхнього Подунав'я (Teodor 1996, fig. 4; 12, 4–6; 13, 1; 1997, fig. 18, 5). Такі знаряддя використовували на терито-

рії України за часів Київської Русі (напр.: Гончаров 1950, с. 62–66; Беляєва, Кубишев 1995, рис. 33; Петрашенко, Козюба 1999, рис. 38, 7, 8 та ін.). Вони також відомі за етнографічними матеріалами.

Наральник разом з череслом могли використовувати на одному знарядді. В такому разі це мало бути знаряддя типу 5 — плужного — кривоградильне рало з ральником, укріпленим залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально, череслом і відвальною дошкою. Можливо, була й простіша форма, типу 4 — кривоградильне рало з ральником, укріпленим залізним широколопатеvim наконечником, поставленим горизонтально (рис. 2, 6, 7; Горбаненко 2004; 2006, рис. 1).

Аналіз знарядь для первинного обробітку ґрунту добре узгоджується з ґрунтами потенційної ресурсної зони поселення.

Мотики з Битицького городища (рис. 2, 8–12) втулкові (Сухобоков 1992, с. 27; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 38–39, рис. 4, табл. 3). Їхня довжина 10,0–15,0 см, ширина втулки

¹ Про це свідчать знахідки черняхівської культури (Бейдин, Григор'янц, Любичев 2005, с. 328, рис. 2, 2; Строєць 2008, рис. 56, 1). Якщо таке траплялося, то замість того, аби вибивати добре закріплений в ралі черешок, на нього могли насадити чересло, «обгнурнувши» вцілілий черешок втулкою.

Таблиця. Розміри відбитків зернівок рослин з Битицького городища

Латинська назва	Українська назва	Розміри, мм		Індекс L/B
		ширина, В	довжина, L	
<i>Panicum miliaceum</i>	Просо звичайне	2,15 × 2,88 (2,02—2,41) × (2,51—3,1)		2,58 (2,39—2,9)
<i>Hordeum vulgare</i>	Ячмінь півчастий	3,35 (3,08—3,97)	8,66 (7,82—9,89)	
<i>Triticum aestivum</i> s. l.	Пшениця голозерна	3,61 (3,26—4,06)	6,04 (5,75—6,33)	1,68 (1,55—1,82)
<i>Triticum dicoccon</i>	Пшениця двозернянка	3,37 (3,18—3,69)	7,18 (6,76—7,7)	2,13 (2,09—2,18)
<i>Triticum monococcum</i>	Пшениця однозернянка	6,58	9,46	1,44
<i>Secale cereale</i>	Жито	2,5 (2,24—2,69)	7,22 (6,35—7,74)	2,9 (2,56—3,27)
<i>Avena</i> sp.	Овес	2,74 (2,24—3,25)	9,72 (9,04—10,04)	3,6 (3,03—4,44)
<i>Bromus</i> sp.	Стоколос	1,88 (1,85—1,91)	6,16 (5,72—6,32)	3,28 (3,0—3,42)
<i>Setaria</i> sp.	Мишій	2,79	5,1	1,83

Примітка. Подано середні розміри зернівок; у дужках — варіабельність.

3,5—6,0 см, леза — 6,0—9,0 см. Вони зроблені зі шматка заліза. Втулка, овальна в перетині, згорнена з пластини досередини; для її формування шматок заліза не підрізався.

Мотики набули значного поширення лише наприкінці I тис., знахідки ранішого часу нечисленні (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 4.16—4.18). Серед культур останньої чверті I тис. вони помітно переважають у салтівській (напр.: Михеев 1985, с. 35; Плетнева 1989, с. 91—93; Колода, Горбаненко 2010а, рис. 32, 7—10; 40, 2). Для користування втулковою мотикою її достатньо було закріпити на держаку з суком (рис. 2, 13). Є кілька варіантів застосування мотик: 1) для риття ям (Плетнева 1989, с. 91—93); 2) обробітку невеликих ділянок під город (Магомедов 1987, с. 63); 3) очищення знарядь для первинного обробітку від налиплого ґрунту (Михеев 1985, с. 38—39). Інформації щодо рівня хліборобства мотики не дають.

Палеоетноботанічний спектр (ПБС). Матеріал зберігається в Сумському краєзнавчому музеї. Автор переглянув колекцію кераміки з Битицького городища з метою зняття відбитків зернівок і насіння рослин. Це виконано за загальноновживаною методикою, використаною в колишньому Радянському Союзі З.В. Янушевич (Янушевич, Маркевич 1970). Отримані дані зіставлені з раніше визначеними зразками, а також відомими за публікаціями.

Визначено 94 од. зернівок культурних та бур'янових рослин: 28 проса (*Panicum miliaceum*), 14 ячменю півчастого (*Hordeum vulgare*), з них 13 відбитків зернівок і один — півки, 14 пшениці голозерної (*Triticum aestivum* s. l.), 13 жита (*Secale cereale*), 10 пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*), чотири вівса, не визначеного до виду (*Avena* sp.), один пшениці однозернянки (*Triticum monococcum*), фрагмент колоска пше-

ниці спельги (*Triticum spelta*); п'ять стоколосу, не визначеного до виду (*Bromus* sp.), один мишій (*Setaria* sp.) і три не визначено (рис. 3).

Для складання ПБС² зернівок за кількістю враховані лише основні зернові культури: просо, ячмінь півчастий, пшениця голозерна і пшениця двозернянка, жито й овес. Інші (пшениця однозернянка та пшениця спельга), котрі, зважаючи на поодинокі відбитки (по одному), що потрапили випадково (або як супутні до інших посівів пшениці), не враховано. Отже, за кількістю зернівок ПБС має такий вигляд (%): просо — 33,7, ячмінь півчастий — 16,9, пшениця голозерна — 16,9, пшениця півчаста — 12,0, жито — 15,7, овес — 4,8 (рис. 4).

Просо. Серед відбитків злаків на кераміці за кількістю перше місце посідають зернівки проса, точніше пшона. Їхні розміри: ширина 2,02—2,41 мм, довжина 2,51—3,10 мм (табл.; рис. 3, 1—4). Відбитки виявлені в основному в тісті чи на поверхні, на денцях вони трапляються нечасто.

Ячмінь півчастий. Відбитки зернівок мають розміри: ширина (В) 3,08—3,97 мм, довжина (L) 7,82—9,89 мм, індекс L/B становить в середньому 2,58 (табл.; рис. 3, 5—9). Ячмінь — не лише зернова культура, але й фуражна, він іде на корм коням і для відгодівлі свиней на бекон. У господарстві використовуються також солома й полова, які мають якості, що наближаються до сіна (Растениеводство 1986, с. 124).

Пшениця голозерна. Відбитків її зернівок доволі багато. Їхні розміри: В 3,26—4,06 мм, L 5,75—6,33 мм, L/B 1,55—1,82 (табл.; рис. 3, 10—13). Виявлено зернівки пшениці двозернянки: В 3,18—3,69 мм, L 6,76—7,7 мм, L/B 2,09—2,18 (табл.; рис. 3, 14—17).

² Поняття ПБС (і ПБК) див.: Кравченко, Пашкевич 1985.

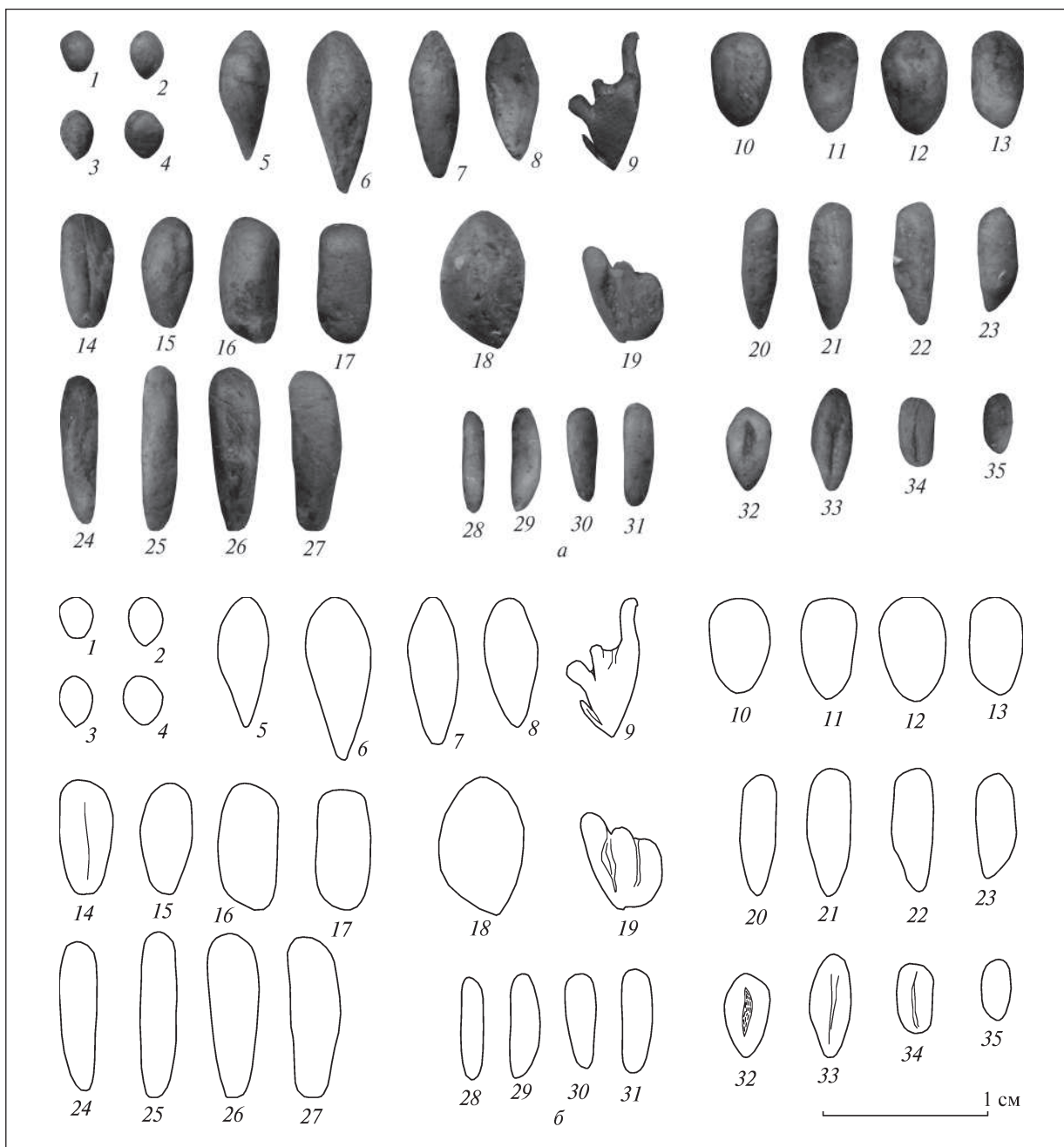

Рис. 3. Битицьке городище. Відбитки зернівок культурних рослин та бур'янів на кераміці: а — пластилінові моделі, б — прорисовки. 1—4 — *Panicum miliaceum*; 5—9 — *Hordeum vulgare* (9 — плівка); 10—13 — *Triticum aestivum* s. l.; 14—17 — *Triticum dicoccon*; 18 — *Triticum monococcum*; 19 — *Triticum spelta* (фрагмент колоска); 20—23 — *Secale cereale*; 24—27 — *Avena* sp.; 28—31 — *Bromus* sp.; 32 — *Setaria* sp.; 33—35 — не визначено

Жито за кількістю йде після проса, ячменю півчастого і пшениці голозерної. Розміри: В 2,24—2,69 мм, L 6,35—7,74 мм, L/B 2,56—3,27 (табл.; рис. 3, 20—23).

Вівса виявлено небагато, що звично для слов'янських пам'яток. Його розміри: В 2,24—3,25 мм, L 9,04—10,04 мм, L/B 3,03—4,44 (табл.; рис. 3, 24—27).

Трапився також відбиток зернівки пшениці однозернянки (табл.; рис. 3, 18) і фрагмент колоска пшениці спельти (рис. 3, 19).

Серед відбитків зернівок бур'янів є п'ять стоколосу. Обидва його види — стоколос житній (*Bromus secalinus*) і польовий (*Bromus arvensis*) — нині належать до засмічувачів озимих посівів, головню жита, а також пшениці. Його знахідки вказують на використання різноциклічних культур. Неодноразово зазначалося, що зернівки стоколосу житнього та польового як засмічувачі озимих посівів жита (Смирнов, Соснихина 1984, с. 5—7) маркують вирощування цієї культури (напр.: Михайлина, Пашкевич,

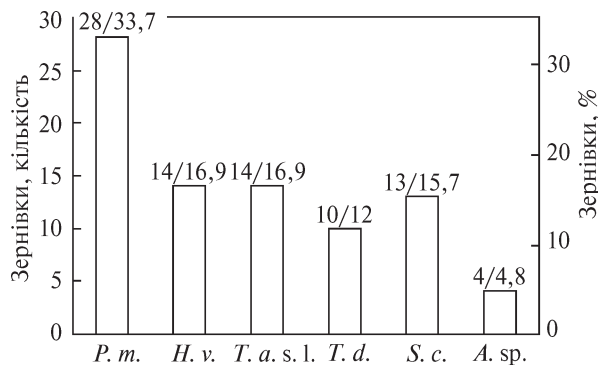

Рис. 4. Битицьке городище. ПБС зернівок культурних рослин (за кількістю): *P. m.* — *Panicum miliaceum*; *H. v.* — *Hordeum vulgare*; *T. a. s. l.* — *Triticum aestivum* s. l.; *T. d.* — *Triticum dicoccon*; *S. c.* — *Secale cereale*; *A. sp.* — *Avena* sp. Над стовпчиками подано кількість зернівок/їхній відсоток

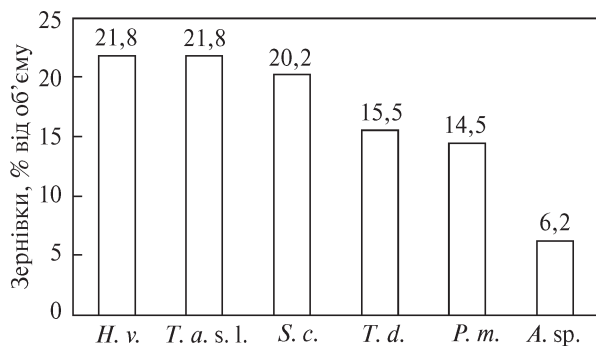

Рис. 5. Битицьке городище. ПБС зернівок культурних рослин (за об'ємом). Скорочення: див рис. 4

Пивоваров 2007, с. 60; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008, с. 157). Одиначний відбиток мишію лише підтверджує думку про використання староорних земель; він також є засмічувачем посівів проса.

Відбитки зернівок зернових культур загалом подібні до раніше досліджених синхронних матеріалів Опішнянського городища волинцевсько-роменської культури (Пашкевич, Горбаненко 2002—2003), а також синхронних пам'яток салтівської культури (Пашкевич, Колода, Горбаненко 2004; Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009; Горбаненко, Колода, Пашкевич 2009) та інших пам'яток I тис. (Янушевич 1986).

За перерахунку ПБС зернівок культурних рослин за об'ємом³ перше місце посідають ячмінь півчастий і пшениця голозерна (по 21,8 %), далі йдуть жито (20,2 %), пшениця півчаста (15,5 %) і просо (14,5 %), останнє місце (6,2 %) посідає овес (рис. 5). Така градація показників об'єму зернівок культурних

рослин типова для ПБС слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. (Горбаненко 2007, рис. 52, 54, 56, 58). А от співвідношення всередині ПБС має дещо незвичний вигляд. Так, зазвичай ячмінь півчастий все ж дещо переважає, сягаючи третини в ПБС. У парі пшениця голозерна—півчаста досить часто показники майже однакові, іноді з незначним переважанням продуктивнішої голозерної. В цілому ж, оцінюючи отримані результати, можна констатувати, що вони не суперечать раніше отриманим даним (Пашкевич, Горбаненко 2002; 2002—2003; 2003). Отже, матеріал свідчить про високий рівень розвитку знарядь для обробки ґрунту, про що вже йшлося. На це вказують значні частки пшениці голозерної і жита. Також засвідчено використання староорних земель (відбитки зернівок бур'янів у цілому), озимих і ярових посівів (знахідки стоколосу). Останнє опосередковано вказує на можливість застосування дво/трипілля.

Збирання врожаю. На Битицькому городищі знайдено багато *серпів* (Ляпушкин 1958, с. 74; Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 95—97; Сухобоков 1992, фото 7; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 39—40, рис. 5, табл. 4). Усі серпи (рис. 6), окрім 31 (скіфського часу) та 9 (дуже фрагментований), з черешком, поставленим під кутом до дуги леза. Довжина черешка 9,0—13,5 см, найчастіше 10,0—11,0 см. На нього насаджували дерев'яне руків'я (рис. 6, 32). Іноді черешок має загнутий кінець для міцнішого прикріплення руків'я.

Більшість серпів має пропорції, максимально наближені до сучасних. У таких знарядь точка висоти вигину леза коливається в межах 1/6—1/4 (0,15—0,26) від загальної довжини леза за висоти вигину приблизно 1/3 (від 0,29 до 0,42). Менше сталі показники довжини леза і, відповідно, дуги. Загалом же вони не перевищують 27,0 і 37,0 см. Простежити залежність показників основних параметрів від розмірів леза не вдалося.

Заслуговує на увагу серп 13. Точка його максимальної висоти вигину наближена до середини довжини леза (0,45). Майже такі само показники мають серпи другої—третьої чверті I тис. з Хлопкова (Некрасова 1988, с. 73), Роїща (Терпиловский 1984, с. 62), Курган-Азаку (Сухобоков 1975, с. 36) та Ігрени (Сміленко 1975, с. 88). Висота вигину леза, що становить приблизно третину його довжини, відома і за ранішими матеріалами. Так, серп з Роїща має показник 0,37; з Курган-Азаку — 0,28.

Серп 17 іншої конструкції. Співвідношення відстані від початку до висоти дуги/довжини

³ Про перерахунок див., напр.: Пашкевич, Горбаненко 2002—2003, с. 161.

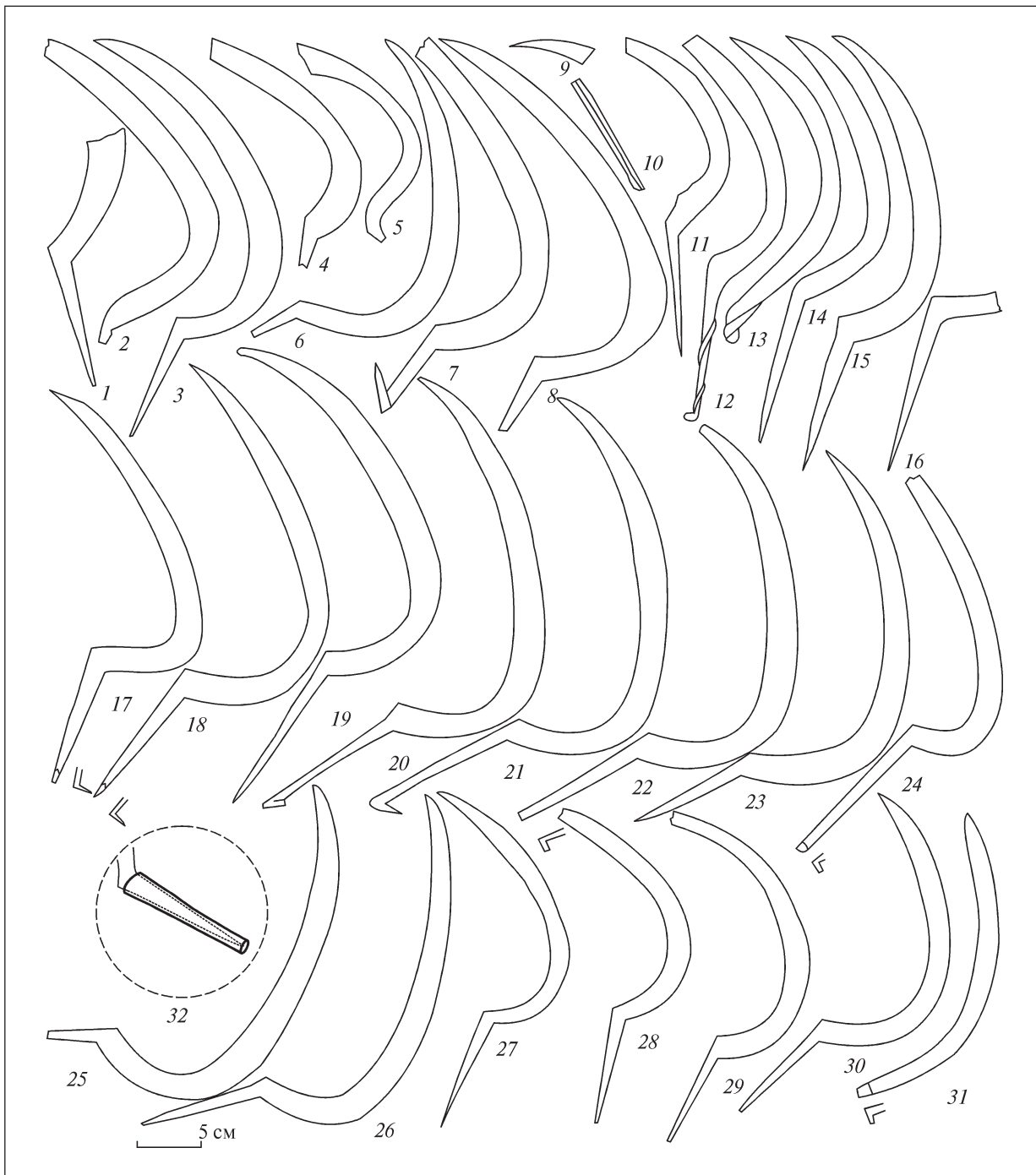

Рис. 6. Битицьке городище. Серпи (32 — реконструкція прикріплення руків'я)

леза становить менше за 1/10. Ймовірно, така пропорція виникла в ході пошуку оптимальної форми, але через неефективність не набула розповсюдження. Таке припущення підтверджується відсутністю аналогій в археологічних і етнографічних матеріалах.

Черешкові серпи з відігнутих руків'ям побутували на Правобережжі вже в другій чверті I тис. У третій чверті вони також були відомі, а широкого розповсюдження набули лише в

останній чверті (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 7.2—7.8). Такі серпи, нарівні з іншими формами, трапляються і в матеріалах салтівської культури (Михеев 1985, с. 27—28; Колода, Горбаненко 2010а, рис. 37). Остаточно сформувались в останній чверті I тис., досконаліша форма серпа фактично стала єдиною за часів Київської Русі (Левашова 1956, с. 60 и сл.).

Коси-горбуші (Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 95—97; Юренко, Приймак

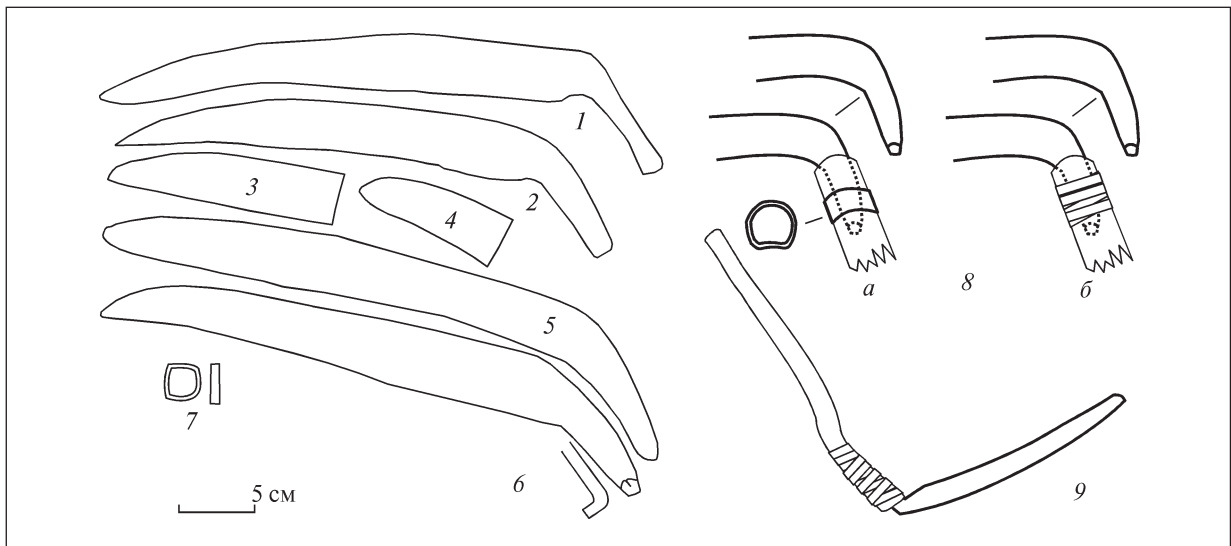

Рис. 7. Битицьке городище. Знаряддя для збирання врожаю та косовиці: 1–6 — коси-горбуші, 7 — кільце для кріплення; 8 — реконструкція кріплення руків'я: а — за допомогою кільця, б — за допомогою еластичного джгута; 9 — загальний вигляд коси-горбуші

1990, с. 73, Сухобоков 1992, с. 91; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 40, рис. 6, табл. 5) — із шести дві представлені кінцями леза (рис. 7). У цілих зразків ширина леза 3,0–4,0 см, довжина — 20,0–30,0 см, загальна довжина знарядь в основному 35,0–36,0 см; кут між кріпленням і лінією леза досить сталий (130–140°). Одна з кіс має відігнутий гачок на кінці — для чіткішої фіксації на держаку. Для того використовували також кільця (рис. 7, 8).

За класифікацією В.К. Міхеєва, коси можна зарахувати до типу І Б 1. Це так зв. короткі коси-напівкоси чи коси-горбуші з коротким руків'ям. Їх могли закріплювати металевими кільцями чи за допомогою еластичних джгутів (рис. 7, 8). У таких кіс можна було регулювати кут між руків'ям і лезом залежно від потреб. На відміну від групи І, коси групи ІІ наглухо закріплювали на руків'ї за допомогою металеві заклепки, залізного кільця та додаткових жорстких кріплень (Міхеєв 1985, с. 29–31). Якщо коси групи І добре відомі в розглядуваних матеріалах (Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 7.10–7.12), то групи ІІ притаманні лише салтівській традиції та досі не траплялися серед слов'янських матеріалів навіть у контактній зоні, де позитивний вплив салтівців на хліборобство слов'ян не викликає сумнівів.

За способом прикріплення леза до руків'я виділяють два варіанти: до п'ятки і до п'ятки з відігнутим перпендикулярно гачком. Для зміцнення кріплення використовували залізні кільця діаметром 3,0–4,0 см. Загальний вигляд коси-горбуші можна уявити за матеріалами з

шарів VIII–X ст. Старої Ладogi (рис. 7, 9; Миролюбов 1976, с. 122–123), де знайдено екземпляри з руків'ям. Етнографічний матеріал XIX ст. засвідчує, що такий спосіб кріплення (за допомогою кільця, яке щільно охоплює п'ятку коси і притискає її до верхньої частини руків'я) був достатньо надійним і побутовував до XIX ст. (Гильденштедт 1804, с. 37–38). Принципово коси не змінилися досі.

Коси-горбуші могли використовувати для збирання збіжжя з тугим колоссям (яке не осипалося), але ймовірно — для заготівлі сіна.

Зберігання і переробка врожаю. На поселенні досліджено господарські та житлові приміщення, а також господарські ями. Але виразних ям грушоподібної форми, що вказували б на них як на зернові (Зеленин 1991, с. 83), достеменно невідомо. Тож чи був то головний спосіб зберігання зерна, стверджувати важко. А от незначні запаси могли тримати в житлових приміщеннях, у яких доволі часто знаходили зерновики та іншу велику керамічну тару.

На Битицькому городищі знайдені *зернотерки* та *жорна* (рис. 8; Сухобоков, Горбаненко 2002). Це сусідство можна вважати не випадковим: зернотерки могли слугувати для повсякденних дрібних потреб (виготовлення крупи), а жорна — для масштабних переробок збіжжя на борошно. На підтвердження можна навести приклад із матеріалів суміжних територій — боршевської культури, де зернотерки знайдені разом із жорнами (Титчиха та Животинне городище). Це засвідчує використання слов'янами наприкінці I тис. зернотерок для повсякденних

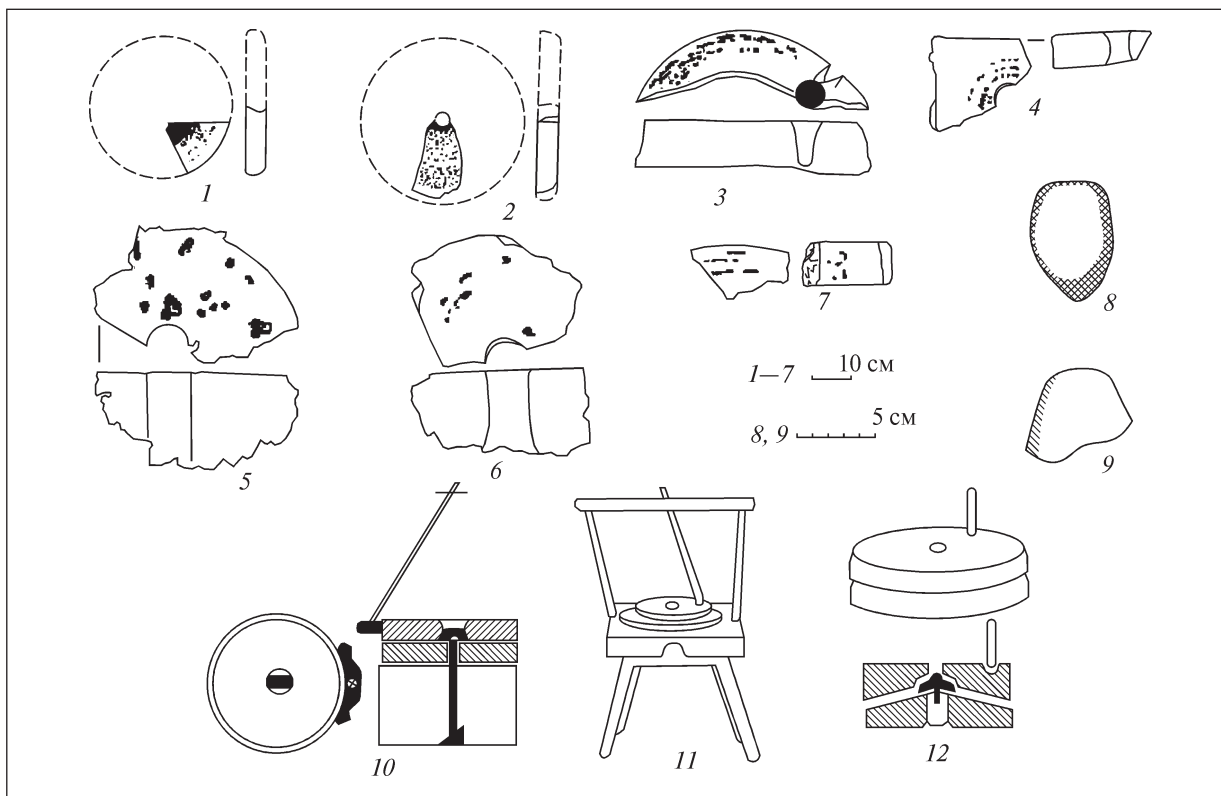

Рис. 8. Битицьке городище. Знаряддя для переробки врожаю: 1–7 — фрагменти жорен; 8, 9 — фрагменти курантів зернотерок; 10–12 — реконструкція легких ручних жорнових поставів (за: Мінасян 1978)

потреб (Винников 1995, с. 40–41). Аналогічну ситуацію маємо і на волинцевсько-роменських пам'ятках, зокрема, переважання зернотерок над жорнами в роменських матеріалах городища Мохнач (Горбаненко 2002, с. 70–72) та їхня значна кількість на городищі Водяне (Колода, Горбаненко 2004, с. 73–74).

Як зазначають дослідники, знаряддя для переробки врожаю виготовляли з доступного матеріалу, не надаючи особливої переваги якимось породам каменю (Минасян 1978, с. 103), що підтверджується археологічним матеріалом. Вибір породи каменю майже не впливав на якість переробки зерна. При роботі легкими ручними ротаційними жорнами простір між нижнім каменем та бігуном можна було регулювати за допомогою «веретена», впливаючи на якість помолу. Окрім того, простір між жорновими каменями запобігав їхньому тертю і таким чином зменшував зношуваність і потрапляння неорганічних крихт у борошно. На Битицькому городищі знайдено жорна з туфу, залізистого пісковика та пісковикового вапняку. Матеріали з інших поселень свідчать про використання різноманітних порід каменю для виготовлення жорен.

Жорна з Битицького городища, за класифікацією Р.С. Мінасяна, належать до груп I і III

(Минасян 1978). Тож їх можна реконструювати так: жорновий постав з круглим отвором у бігуні, з порплицею (дерев'яною чи залізною), на якій закріплювали верхній камінь. Висоту бігуна над нижнім каменем регулювали «веретеном» (цапфою), що проходило через наскрізний отвір нижнього каменя. Жорна приводили в дію за допомогою важеля — звичайного руків'я (група III, варіант Б; рис. 8, 12) чи махового штока. Якщо то був останній, його верхній кінець напіврухомо закріплювали в стелі чи балці над жорнами. Нижній кінець важеля прикріплювали до бігуна луб'яним джгутом або вставляли в заглиблення дерев'яного бокового підшипника, що також закріплювали еластичним джгутом (група I; рис. 8, 10) або ж вставляли в отвір зовнішнього боку верхнього жорна на його периферії (група III, варіант А; рис. 8, 11).

Таким чином, представлені матеріали дають можливість зробити повноцінні висновки щодо хліборобської діяльності мешканців Битицького городища. Оскільки городище мало значні розміри та кількість жител, рільництво мало відігравати важливу роль в забезпеченні життєдіяльності мешканців і, відповідно, потребувало достатніх угідь під поля. Окрім того, розташоване поряд поселення роменського періоду вка-

зує, що потенційна ресурсна зона була в користуванні протягом тривалого часу (весь період існування волинцевсько-роменської культури). Це означає, що мешканці городища мали використовувати природні ресурси завбачливо, даючи землі відпочивати й відновлюватися.

Поряд з давнім поселенням, на південний схід, розкинулися великі рівнинні ділянки вздовж русла річки, придатні для хліборобства. Ґрунти в приселищній зоні (чорноземи) потребували обробітку потужними знаряддями. На Битицькому городищі знайдені найдосконаліші для останньої чверті I тис. широколопатеві наральники з незначною асиметрією плечиків, а також обидва ймовірні типи чересел. Ці деталі використовували на знаряддях плужного найпотужнішого типу, розрахованого на важкі ґрунти без залишків коріння (горизонтально поставлений полоз було б незручно витягати з землі, якби він застряг у кореневищі).

Високому рівню обробітку ґрунту відповідає й ПБС пам'ятки, в якому значними частками (за об'ємом) представлені примхливі, але і врожайніші культури — пшениця голозерна (21,8 %) і жито (20,2 %), тоді як пшениця плівчаста представлена рідше (15,5 %). А от невибагливе просо суттєво поступалося провідним зерновим. Слід також додати, що відбитки зернівок бур'янів засвідчують використання староорних земель, а знахідка стоколосу вказує на практикування озимих і ярових посівів. Останнє опосередковано вказує на можливість використання дво- і триплілля, що підтверджується повідомленням Ібрагіма Ібн-Якуба: слов'яни «сеют в два времени года, летом и весною и пожинают два урожая» (Известия... 1878, с. 54). Інші матеріали (для збирання, зберігання та переробки врожаю) підтверджують важливість галузі лише опосередковано.

Тваринництво

Археозоологічний матеріал. О.П. Журавльов лише частково опрацював кісткові рештки і визначив 20 тварин: велика рогата худоба (ВРХ; *Bos taurus*) — три напівдорослі і три дорослі особини; дрібна рогата худоба (ДРХ), зокрема коза свійська (*Capra hircus*) — дві дорослі; ДРХ, не визначена до виду, — доросла; свиня свійська (*Sus domestica*) — напівдоросла; кінь свійський (*Equus caballus*) — три напівдорослі та сім дорослих особин. Були також собаки, а з диких відомих ведмідь і лось.

Попри незначну добірку для обрахунку складу стада, все ж маємо певну інформацію.

Розглянемо приклад з кінями, оскільки зазвичай це найстабільніший показник. На Битицькому городищі визначено 10 особин із 20. Зазначимо, що жодні показники з синхронних чи хронологічно близьких матеріалів не вказують на ймовірність такого їх відсотку в загалі. Найбільші показники коней у носіїв волинцевсько-роменських традицій становлять 21,9 % на поселенні Волинцеве (Підоплічко 1956, с. 122; Сухобоков 1975, с. 105; Юренко 1982, с. 132—133)⁴ і 19,4 % в літописній Лтаві (визначення О.П. Журавльова). Значна частка коней в останній, окрім пізнішого датування, ймовірно, пояснюється також їхнім значенням для гарнізону. В цілому ж, за деякими винятками, кількість коней становила близько 1/10 стада (Горбаненко 2003).

На цьому тлі не вирізняються і показники з правобережних слов'янських пам'яток, де лише раз зафіксовано 19,0 % коней — Ханська II (Приходнюк 1985, с. 241); на інших поселеннях вони становили також близько 1/10 стада (Горбаненко 2007, табл. 20). У сусідів — носіїв салтівської культури — показник коней найбільший і доходить близько 1/4 стада (чотири випадки з восьми); мінімальна ж кількість все одно більша за 1/10 (Колода, Горбаненко 2010). У синхронній боршевській культурі показники не такі стабільні: у трьох випадках (із шести) коні становлять близько 1/10, у двох — наближаються до 1/6 і лише в одному становлять близько 1/5 (обраховано за: Винников 1995, табл. 2). Порівнявши показники чотирьох культур, можемо сказати, що населення, яке було під впливом носіїв салтівської культури, найактивніше (боршевська культура) займалося конярством.

Отже, хоча й маємо статистично недостатню добірку, можемо висунути дві тези на підтвердження дійсно важливої ролі коней у житті мешканців Битицького городища. По-перше, Битицьке городище мало воїнів, яким були необхідні коні. Це опосередковано підтверджується вагомою часткою коней в літописній Лтаві, значною кількістю кінського спорядження, виявленого на городищі (про це далі), а також міркуваннями дослідників щодо місця Битицького городища в структурі мікрорегіону як потенційно ранньоміського центру (Сухобоков 2003, с. 89). По-друге, мешканці Битицького городища були під впливом носіїв салтівської культури, і не тільки. За спостереженнями до-

⁴ Тут і далі дано розрахунки лише стада свійських тварин: ВРХ, ДРХ, свиней, коней.

слідників, на ньому був присутній значний іншоетнічний контингент (там само) — тюрко-алано-болгари, які становили етнічну основу Хозарського каганату (Колода 2006). І все ж лише подальші дослідження достеменно дадуть відповідь на запитання про склад стада.

Доволі типовими є вікові показники тварин. Не визначено молодшої особини жодного з видів. Навіть за достатньої статистичної добірки, в якій були б наявні показники молодих особин, такі дані все одно вказували б на доволі значну стабільність тваринництва. Адже показники віку, в якому забивали тварин, вказують, чи була кормова база сталою, чи залежала від сезонних коливань. В останньому випадку більшість тварин забивали в молодому віці після теплого сезону, лишаючи на наступний рік мінімальну частину для відтворення стада. У випадку ж з матеріалами з Битицького городища бачимо, що кормова база була достатньою для утримання худоби протягом усього року за рахунок сіна та продуктів хліборобства.

Сіно заготовляли на заплавах луках. Маємо також опосередкований доказ доволі високого рівня розвитку рільництва, яке могло давати надлишок продукту для годівлі худоби взимку: для того частково використовували солом (ячменю півчастого, жита, що за поживними властивостями не поступалася сіну), некондиційне зерно, відходи від обмолоту та фуражне зерно — ячмінь півчастий і овес. Показники цих культур в ПБС Битицького городища досить значні (сумарно 28,0 % від об'єму). Якщо кількість ячменю півчастого не викликає подиву порівняно з іншими ПБС волинцевськороменських пам'яток, то частка вівса дещо відрізняється у більший бік.

Серед решток коней переважають дорослі особини. Найважливішим для людей було використання коней як тяглової сили або для їзди верхи. Тож забивали їх зазвичай у крайньому разі.

Серед ВРХ визначено по три напівдорослі і дорослі особини. ВРХ в основному виконує функцію забезпечення людини продуктами харчування — молоком і м'ясом. Частину тварин (волів) використовують як гужовий транспорт і тяглову силу для оранки. Оскільки ВРХ переважно утримували для поповнення харчів, її забивали в молодому і напівдорослому віці частіше ніж, скажімо, коней. Але, оскільки ВРХ все ж виконувала й інші функції (отримання молока, тяглова сила), в стаді мали переважати напівдорослі й дорослі тварини.

Єдина визначена особина свині — напівдоросла.

Сказати щось певне з приводу вікової градації ДРХ складніше. З одного боку, ДРХ зручно було утримувати для швидкого отримання незначної кількості м'яса. В такому випадку мала б бути виявлена значна кількість молодих та напівдорослих особин. З іншого боку, їх тримали заради вовни. Підтвердженням останнього є знахідка в ямі 5 пружинних ножиць (Сухобоков и др. 1987, табл. 6; 7, 4). Для того краще годилися напівдорослі та дорослі особини. На Битицькому городищі визначено лише дорослих тварин. За цим криється або недостатня кількість даних, або ж мешканці дійсно утримували ДРХ заради вовни.

Мисливство теж опосередковано свідчить про розвиток тваринництва. З цього приводу звернемо увагу на те, що на Битицькому городищі виявлено решки великих тварин — ведмеда та лося. Полювання на них вимагало доброї фізичної підготовки, витримки і володіння зброєю. Мабуть, слід говорити про те, що, як і серед мешканців Пастирського городища (Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008, с. 118—119), полювання тут було, ймовірно, тренуванням військових навичок, передусім — дружини.

Утримання худоби. Відтворення цієї сторони тваринництва ускладнене відсутністю археологічних свідчень. На випасання худоби можуть вказувати такі дані: ботала, які доцільно використовувати в індивідуальному випасанні, та кістки собак, які допомагали пастуху. Але ботала могли губитися поза межами поселення, тож такі знахідки одиничні. На Битицькому городищі знайдено одне в приміщенні 52, інтерпретованому як житло (Сухобоков, Юренко, Белинская 1990, с. 9, 11, табл. 33, 5; 35, 5).

Археологічні свідчення про утримання худоби також скупі. Для кінця I тис. маємо одиничні визначення теплих хлівів на салтівських пам'ятках лісостепової зони (Колода 2005; Горбаненко, Колода 2010, рис. 12). Але інтерпретація приміщень такого зразка доволі складна, оскільки вони не мають чітких характеристик, що вирізняли б їх з-поміж інших будівель. Критерієм можна вважати наявність дренажного ровика посередині приміщення, однак такі деталі не завжди навіть фіксуються або привертають увагу дослідників. Інший варіант утримання худоби — огорожі. Від них лишаються лише стовпові ямки незначного діаметра по периметру якоїсь ділянки (Готун 1993, с. 69—70). Такі огорожі виявити складно, оскільки вони могли бути й поза межами поселення, де розкопки зазвичай не проводять.

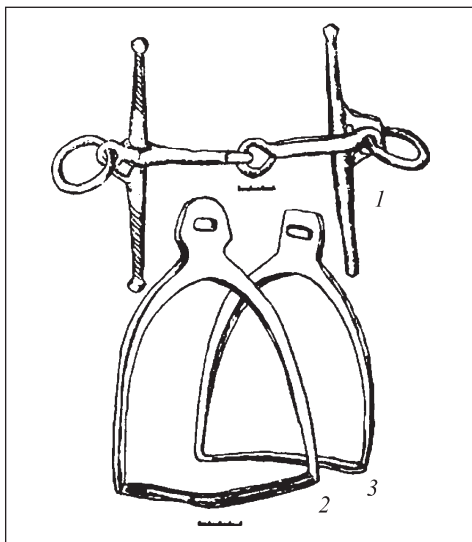

Рис. 9. Битицьке городище. Кінське спорядження: 1 — вудила; 2, 3 — стремена (за: Сухобоков 1992)

Для випасання худоби мешканці Битицького городища могли використовувати: 1) поля під паром, залишені для відновлення родючості, зокрема відходами тваринництва; 2) близько розташовані ділянки на узліссях, непридатні для рільництва або ще неосвоєні з цією метою; 3) заплави, використання яких для хліборобства було не вигідним з різних причин (надмірна зволоженість, підтопюваність тощо) або вигіднішим для тваринництва — відокремленість території, наявність водопою (Горбаненко 2007, с. 77).

За класифікацією К.П. Бунятян, тваринництво мешканців Битицького городища можна зарахувати до стійлово-вигінного та відгінного (Бунятян 1992; 1994). За стійлово-вигінного тваринництва необхідними були огорожі та інші споруди для худоби. Вигін характеризується випасанням худоби протягом дня з поверненням її наніч до селища (Бунятян 1994, с. 97); цей тип тваринництва обумовлений активним заняттям хліборобством (Бунятян 1997, с. 33), що демонструє Битицьке городище. Основною умовою вигону є наявність відносно близьких місць для випасання. Під цей тип підходять усі три запропоновані нами види угідь навколо Битицького городища. Додамо лише, що при випасанні на полях під паром, необхідно було зводити огорожі, що захищали б поля з посівами. Вони дуже прості: достатньо по периметру вкопати через 2,0—3,0 м стовпчики та прикріпити поперечні жердини (див.: Памятники... 1979, с. 23). Таку конструкцію широко використовують у сільській місцевості донині.

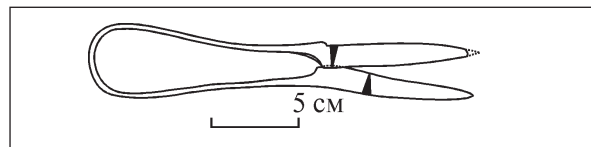

Рис. 10. Битицьке городище. Пружинні ножиці (за: Сухобоков и др. 1987)

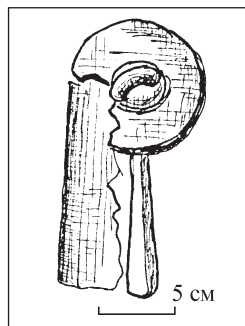

Рис. 11. Битицьке городище, ботало (за: Сухобоков, Юренко, Белинская 1990)

Крім стійлово-вигінного способу утримання худоби, можна припустити відгінний тип. Він вимагав рухливості частини населення (Бунятян 1997, с. 34—35) і наявності пасовиськ. Неповдалік Битицького городища придатним для відгону слід визнати такі: 1) віддалені поля під паром, залишені для відновлення родючості, зокрема завдяки відходам тваринництва; 3) заплави, вигідніші для потреб тваринництва, та з водопоями; така територія лежить на південний захід від городища. Побічно на випасання худоби вказують знахідки кісток собак.

Знаряддя тваринництва. До таких, у першу чергу, відноситься *кінське спорядження* (Сухобоков 1992, фото 5). На Битицькому городищі виявлено багато його деталей (рис. 9): стремена — п'ять пар, кільчасті та з псаліями вудила — п'ять, пряжки від збруйної та поясної гарнітури — 15, фрагменти окуття сидла (з близько 250 од. розпізнаваних знахідок із заліза: Сухобоков 2000), що вкотре підкреслює важливість конярства в житті мешканців городища.

Є *пружинні ножиці* для підстригання овець (рис. 10; Сухобоков и др. 1987, табл. 6; 7, 4). Такі знахідки нечасто трапляються. Із синхронних пам'яток вони відомі з Приоскілья 2 (Волинцеве—Сахнівка: Обломский, Завьялов 2001—2002, рис. 11, 9), а також з Пастирського городища (Приходнюк 2005, рис. 21, 1, 2). Є вони в матеріалах боршевської культури — Титчиха (Винников 1995, рис. 17, 1). Із поселень салтівської культури походять ножиці та їхні фрагменти, аналогічні знайденим на слов'янських пам'ятках: поселення Маяки (Михеев 1985, рис. 11, 17) і Коробові Хутори (Колода 2005а, с. 172, рис. 2, 2). Загалом же ножиці відомі

на теренах України від часів черняхівської культури, і відтоді їхня конструкція не змінювалася.

Ботала (рис. 11) використовували у випасанні ВРХ. Вони відомі з Волинцевського городища (Юренко 1982, рис. 30), а також пам'яток сусідніх територій, приміром, поселення Маяки (Михеев 1985, рис. 19, 13—16). Із давньоруських матеріалів вкажемо добре вціліле ботало з поселення Х—ХІІІ ст. біля с. Григорівка (Виногородська, Петрашенко 1993, рис. 1, 33).

Отже, розгляд тваринництва мешканців Битицького городища показав, що: 1) тваринництво було добре розвинене, мало гарну кормову базу; 2) утримання та відгодівля худоби в теплий сезон поєднували вигін та відгін; 3) конярство відіграло важливу роль, яку детальніше оцінити проблематично; 4) скотарство мало молочно-м'ясний напрям; 5) тваринництво й хліборобство гармонійно доповнювали одне одне.

Таким чином, маємо майже повну картину сільськогосподарської діяльності мешканців Битицького городища. Природні чинники були цілком сприятливими для ведення комплексного господарства. Територія потенційної ресурсної зони поселення експлуатувалася протягом

усього часу існування волинцевсько-роменської культури, що вказує на завбачливе використання земель із застосуванням відновлювальних методів ведення господарства. Дані ПБС підтверджують тривале використання орних земель.

Для обробітку ґрунту потужними орними знаряддями використовували тяглову силу коней і волів. Дані ПБС свідчать, що поля експлуатували методом дво- чи трипілля, що підтверджується й писемними джерелами. Тварин використовували також для внесення добрив природним шляхом на поля, що відпочивали під паром. Надлишки, відходи та солома йшли на утримання худоби в зимовий період. Доповнюють картину заготівлі кормів на зиму знахідки кіс-горбуш.

Чітко розділити земельні угіддя навколо пам'ятки на рільничі та пасовиська неможливо (ймовірно, чіткого поділу й не було). Однак опосередковано можна стверджувати, що південно-західна частина використовувалася в основному для випасання худоби та заготівлі сіна, південно-східна — під поля, можливо, невеликі приселищні залісені території на північ могли використовувати для вигону худоби.

Баран Я.В. Слов'янська община. — К.; Чернівці, 2004.

Безусько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньо-післяльодовиків'я // УБЖ. — 1987. — 43 (3). — С. 54—58.

Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н., Любичев М.В. Новые находки орудий сельскохозяйственного назначения на памятниках черняховской культуры в Харьковской области // Древности. — 2005. — 4. — С. 326—330.

Беляева С.А. Особенности формирования и развития комплексного сельского хозяйства в лесостепном Днепро-Левобережье // АЛЛУ. — 2000. — 1—2. — С. 38—40.

Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя Х—ХV ст. — К., 1995.

Берестнев С.И., Любичев М.В. Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейне Северского Донца и Ворсклы // Археология славянского юго-востока. — Воронеж, 1991. — С. 33—36.

Бунятян Е.П. О критериях типологии скотоводства // Киммерийцы и скифы. Тез. Междунар. науч. конф., посвящ. памяти Б.Н. Гракова. — Мелитополь, 1992. — С. 20—21.

Бунятян К.П. Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень. — К., 1994. — С. 73—101.

Бунятян К.П. Скотарство та спосіб життя // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 32—39.

Вакуленко Л.В. Знахідки сільськогосподарських знарядь в похованнях культури карпатських курганів // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — С. 159—165.

Веретюшкина М.В. Становление и развитие земледелия славян на территории междуречья Сейма и Псла (по находкам наконечников пашенных орудий) // Славяно-русские древности Днепро-Левобережья. Мат-лы конф., посвящ. 75-летию со дня рождения К.Ф. Сокола. — Курск, 2008. — С. 29—34.

Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995.

Виногородська Л.І., Петрашенко В.О. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с. Григорівка на Дніпрі // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, 1993. — С. 49—60.

Гильденштедт И.А. Описание некоторых в малой России употребительных плугов // Технологический журнал. — 1804. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 3—31.

Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К., 1950.

Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Мохнач (роменська культура) // Історична наука: проблеми розвитку. Мат-ли Міжнар. наук. конф. — Луганськ, 2002. — С. 64—74.

Горбаненко С.А. До історії тваринництва у слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 113—122.

- Горбаненко С.А. Окружающая среда и славянские памятники второй половины I тыс. н. э. (по материалам Левобережья Днепра) // *Stratum plus*. — 2003—2004. — 5. — С. 400—425.
- Горбаненко С.А. З приводу використання різних типів знарядь для обробітку ґрунту // *Проблеми истории и археологии Украины*. Тез. докл. — Харьков, 2004. — С. 80—81.
- Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // *Археологія*. — 2006. — № 3. — С. 73—79.
- Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.
- Горбаненко С.А., Журавльов О.П., Пашкевич Г.О. Сільське господарство жителів Пастирського городища. — К., 2008.
- Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство мешканців поселення Верхній Салтів // *Археологія*. — 2010. — № 1. — С. 27—42.
- Горбаненко С.А., Колода В.В., Пашкевич Г.О. Землеробство жителів салтівського селища Коробові Хутори // *Археологія*. — 2009. — № 3. — С. 82—92.
- Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.
- Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарчих будівель давньоруського поселення Автуниці // *Археологія*. — 1993. — № 4. — С. 59—71.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
- Известия Аль-Бекари и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1878.
- Карта України // <http://ukrmap.org.ua/Ukraine.htm>
- Колода В.В. Постройки для содержания скота у салтовского населения Подонечья // *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*. Мат-ли II-ї Луганської міжнар. історико-археол. конф. — К., 2005. — С. 161—163.
- Колода В.В. Работы на городище и селище Коробовы Хутора // *АДУ* 2003—2004 рр. — К., 2005а. — С. 171—173.
- Колода В.В. Розвиток слов'яно-хазарських стосунків на Дніпровському Лівобережжі // *УІЖ*. — 2006. — № 1. / <http://www.history.com.ua/review/2006/n1-2006/r1/koloda.shtml#n36>
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне // *Археологія*. — 2004. — № 3. — С. 68—77.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Осіле тваринництво у носіїв салтівської культури на Дону // *Проблеми давньоруської та середньовічної археології*. — К., 2010. — С. 490—501 (АДІУ. — 1).
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010а.
- Колода В.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Землеробство жителів городища Мохнач (часів салтівської культури) // *Археологія*. — 2009. — № 2. — С. 84—93.
- Кравченко Н.М. Работы черняховского отряда Днестро-Дунайской экспедиции // *АИУ* 1968 г. — К., 1971. — С. 40—43.
- Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // *Археология и методы исторических реконструкций*. — К., 1985. — С. 177—190.
- Краснов Ю.А. К вопросу о существовании плуга у племен черняховской культуры // *КСИА*. — 1971. — 128. — С. 3—11.
- Краснов Ю.А. Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий // *СА*. — 1978. — № 4. — С. 98—114.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Левашова В.П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // *Тр. ГИМ*. — 1956. — 32. — С. 19—103.
- Ляпушкин И.И. К вопросу о памятниках волинцевского типа // *СА*. — 1958. — 29. — С. 58—83.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
- Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // *СА*. — 1978. — № 3. — С. 101—112.
- Миролюбов И.А. Орудия вторичной обработки почвы и уборки урожая из Старой Ладogi // *АСГЭ*. — 1976. — 17. — С. 119—124.
- Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // *Археологія*. — 2007. — № 2. — С. 57—66.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Некрасова Г.М. Поселення черняхівської культури Хлопків-I на Київщині // *Археологія*. — 1988. — 62. — С. 70—82.
- Обломский А.М., Завьялов В.И. Новые памятники периода раннего средневековья бассейна Северского Донца // *Stratum plus*. — 2001—2002. — 5. — С. 71—90.
- Памятники народной архитектуры и быта Белоруссии. — Минск, 1979.
- Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э. Каталог II. — К., 1991 (Препринт).
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоэтноботанічний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // *АЛЛУ*. — 2002. — № 1. — С. 134—139.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища // *АЛЛУ*. — 2002. — № 2; 2003. — № 1. — С. 161—163.

- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоетноботанічний спектр пам'яток поблизу с. Волинцеве // АЛЛУ. — 2003. — № 2. — С. 124—127.
- Пашкевич Г.О., Колода В.В., Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні дані за відбитками на кераміці Верхньосалтівського городища (розкопки 1996—1998 рр.) // Древности. — 2004. — С. 65—69.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999.
- Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К., 1956.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Приймак В.В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 69—72.
- Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя середньої Десни і середньої Ворскли. — Суми, 1994.
- Приходнюк О.М. Славянское население Юго-Восточной Европы V—VII вв. Дис-я ... доктора истор. наук. — К., 1985.
- Приходнюк О.М. Пастирське городище. — К.; Чернівці, 2005.
- Растениеводство. — М., 1986.
- Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975.
- Смирнов В.Р., Соснихина С.П. Генетика ржи. — Л., 1984.
- Строцький Б.С. Черняхівська культура Західного Поділля. — Тернопіль, 2008.
- Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.
- Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (За матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992.
- Сухобоков О.В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 25—39.
- Сухобоков О.В. Ранні етапи культури літописних сіверян (ще раз про пам'ятки волинцевського типу) // <http://archaeology.kiev.ua/journal/030500/sukhobokov.htm> // Восточноевропейский археологический журнал. — 3 (4), май—июнь 2000.
- Сухобоков О.В. До витоків ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні // Східний світ. — 2003. — № 3. — С. 85—93.
- Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 92—105.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Комплекс землеробських знарядь з городища Битиця-1 // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 36—41.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця-І // Наук. записки з укр. історії. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — 13. — С. 79—88.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.Н. Левобережная славяно-русская экспедиция. Отчет о полевых исследованиях 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/38.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.И. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН Украинской ССР в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/36.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.И. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН Украинской ССР в 1991 г. // НА ІА НАНУ. — 1991/25д.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.М., Милованова Н.А. Левобережная славяно-русская экспедиция. Отчет о полевых исследованиях 1988 г. // НА ІА НАНУ. — 1988/32.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Покас П.Н. и др. Левобережная славяно-русская экспедиция. Отчет о полевых исследованиях 1987 г. // НА ІА НАНУ. — 1987/13.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Приймак В.В. Левобережная славяно-русская экспедиция. Отчет об исследованиях в 1985 г. // НА ІА НАНУ. — 1985/18.
- Сухобоков О.В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН Украинской ССР в 1986 г. // НА ІА НАНУ. — 1986/31.
- Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984.
- Шишкін Р.Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 129—139.
- Юренко С.П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (волинцевская культура). Дис-я ... канд. истор. наук. — К., 1982.
- Юренко С.П., Приймак В.В. Землеробські знаряддя Битицького городища // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доп. та повідомлень до наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Ромен. краєзн. музею. — Суми; Ромни, 1990. — С. 71—74.
- Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоетноботанические исследования. — Кишинев, 1986.
- Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.

<http://www.wikimapia.org/>

Teodor D.Gh. Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos in secolele IV—XI d. Hr. — Iași, 1996.

Teodor D.Gh. Reguinile Carpato-Nistriene in secolele V—X // *Spatul Nord-Est Carpatic in mibniul intunecat*. — 1997. — P. 79—116.

Надійшла 30.12.2010

С.А. Горбаненко

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЖИТЕЛЕЙ БИТИЦКОГО ГОРОДИЩА

Проведен обобщающий анализ сельского хозяйства жителей Битицкого городища волынцевско-роменского времени. На нем обитало значительное количество людей, а длительность существования практически на одной территории (волынцевское и рядом роменское городища) указывает на интенсивность использования угодий. Анализ окружающей среды позволил выявить зоны, более пригодные для земледелия и для ведения животноводства. Первые, очевидно, находились на юго-восток от городища; вторые, учитывая ограничение участка с трех сторон водными границами, — на юго-запад.

На памятнике найдены детали орудий для обработки почвы — наральники и чересла, которые можно использовать на наиболее прогрессивных орудиях — плужного типа.

В палеоэтноботаническом спектре в значительном объеме представлены наиболее урожайные сорта, требующие высокого уровня земледелия — пшеница голозерная и рожь. Но первое место занимает ячмень пленчатый. В ПБС также присутствуют характерные для славянских культур просо и в незначительной степени овес. Определен один отпечаток пшеницы однозернянки (вероятно, сопутствовавшей двузернянке), а также сорняки: щетинник и костер. Последние указывают на наличие озимых и яровых посевов, возможность существования двух- и трехполья.

Анализ состава стада (выборка непредставительная) указывает на хорошо развитую кормовую базу (опосредованно — на развитое земледелие) — в составе стада преобладают полувзрослые и взрослые особи (крупный рогатый скот и кони), которых можно использовать как тяговую силу для обработки почвы.

Общий уровень развития сельского хозяйства жителей Битицкого городища может быть оценен как интенсивный, при котором земледельцы могли частично восстанавливать плодородие почв. Представлены наиболее совершенные орудия земледелия (в значительном количестве), урожайные культуры, а также сорняки, свидетельствующие о длительности использования полей; опосредованно на интенсивное сельское хозяйство указывает и длительное время пребывания населения в пределах освоенной территории.

S.A. Gorbanenko

AGRICULTURE OF BYTYTSYA HILL-FORT HABITANTS

Generalizing analysis is conducted of agriculture of Bytytsya hill-fort habitants of Volyntsevo-Romny culture. A considerable number of people simultaneously lived at the hill-fort; the lengthy existence practically on the same territory (a hill-fort of Volyntsevo culture and the other one of Romny culture nearby) indicates a heavy use of lands. There are areas with quite flat surface to the south from the site in resource zone which are suitable for agriculture. Surroundings analysis allowed the author to determine the zones separately suitable for agriculture and cattle breeding. The former apparently are to the south-east from the hill-fort, and the latter, taking into account restriction with water borders of the area on three sides, are to the south-west from it.

Tillage tools were found at the site: ard tips and coulter. They can be used at the most developed plough type tools.

Bread wheat and rye, the most productive sorts requiring a high agricultural level, are presented in considerable amount in palaeobotanic spectrum. Nevertheless, hulless barley gains the lead. There are also millet and to a small extent oats in Palaeobotanic Spectrum which are peculiar for the Slavonic archaeological cultures. An imprint of einkorn wheat (probably accompanying emmer wheat) is defined. Besides, weeds are defined: panic and bromus. These indicate the usage of winter and spring crops and the probability of two-field and three-field system of agriculture.

Analysis of herd structure determination (represented by statistically insufficient number of individuals) shows that the forage reserve was well developed (indirectly that agriculture was high developed): semi-adult and adult individuals (cattle and horses) prevail which in their turn could have been used for tillage as draught animals.

General level of agriculture development in Bytytsya hill-fort can be evaluated as intensive, while agrarians not only used fields, but also could partly restore soil fertility. The most progressive agricultural tools are presented (in bulk), progressive cereals along with weeds indicating long field usage; also long sojourn of habitants within the settled territory indicates the intensive agriculture.

В.А. Колеснікова

АРХЕОЛОГІЧНІ УСТАНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У ПЕРШІ РОКИ ЇЇ ІСНУВАННЯ

Висвітлено становлення археологічних інституцій в Українській академії наук у 1918—1922 роках.

Ключові слова: Академія наук, археологія, комітет, комісія, пам'яткоохоронна справа.

Інститут археології Національної академії наук України розпочинає свою історію від 1919 р. — часу створення в межах Української академії наук (УАН) Комісії по складанню археологічної карти України. Але цілком обґрунтованою можна вважати і дату 1918 рік, оскільки у пояснювальній записці Д.І. Багалія, А.Ю. Кримського, Г.Г. Павлуцького та Є.К. Тимченка до комісії для вироблення законопроекту про організацію історично-філологічного відділу УАН (від 10 серпня 1918 р.) серед запропонованих кафедр була Археологія України та її допоміжні науки. Зокрема зазначалося: «Молода наука — археологія, що неймовірно швидко розцвілася в другій половині XIX в., зробила нечисленні послуги для історії». Тож пропонувалося створити при вказаній кафедрі Археологічну комісію (АК), «яка відала б справу розкопок на території Української держави». Без дозволу цієї комісії заборонялося розкопувати пам'ятки старовини, а речі, здобуті розкопками на кошти АК, мали потрапляти до Українського національного музею (Історія Академії... 1993, с. 124).

Ці пропозиції були законодавчо закріплені у затвердженому гетьманом П.П. Скоропадським 26 листопада 1918 р. Статуті Української академії наук у Києві. У ньому зазначалося, що Академія, з-поміж іншого, ставить собі на меті «виучувати сучасне і минуле Вкраїни, української землі та народу». При першому — історично-філологічному відділі — статутем була передбачена посада одного дійсного члена Академії «по парості знання... археологія України та її помічні науки» (там само, с. 169).

Буремні пореволюційні часи та кількаразова зміна влади у Києві не сприяли процесу розвитку Академії та становленню її установ, проте не зупинили його повністю. Про події того часу дізнає-

мося зі звіту про «Перший піврік існування Української Академії наук та начерк її праці до кінця 1919 р.». Згідно з ним, історично-філологічний відділ академії, який своїм об'єктом дослідження мав духовне життя та культуру народу, розпочав процес організації вже в грудні 1918 р. і на час підготовки звіту мав початково у своєму складі чотирьох академіків. «В даний момент (на травень 1919) відділ почав клопотатися про вибір ще чотирьох академіків», зокрема «по археології — М.Т. Біляшівського» (Історія Академії... 1993, с. 199). «Кандидатура Біляшівського в академіки по українській археології може викликати в деякого сумніви, бо й справді вона в порівнянні з іншими кандидатами незвичайна, і треба одверто сказати: на перший погляд тому, хто не зміг ознайомитися з його науковою діяльністю взагалі — а це нелегко було зробити, бо його статті розкидані по різних книжках — може вона показатися і не досить обґрунтованою. Біляшівський не має наукового ступеня магістра та доктора, він не був професором вищої школи, в його немає наукових праць досить широкого змісту, однак він заслуговує на те, щоб обрати його в академіки по кафедрі української археології, бо зробив для неї дуже багато і є надія, що ставши академіком, він збере до купи свої праці, переробить і доповнить їх, а в купі з тим буде корисним для Академії як організатор Археологічного Кабінету.

...Археологія не мала відповідних кафедр в російських університетах і по ній навіть не можна було одержати наукового ступеня магістра і доктора. З другого боку, археологія і по змісту своєму одрізняється від інших наукових дисциплін тим, що вимагає для себе знання суміжних наукових дисциплін, навіть таких як природознавства... Біляшівський в Київському університеті був офіційно на юридичному факультеті, а одночасно слухав лекції на історико-філологічному, і тоді ж під керівництвом проф. В.Б. Антоновича практично займався архео-

логією, беручи участь в дослідях проф. Антоновича, щобто археологічну школу він пройшов під доглядом великого знавця археології.

...Скінчивши університет, він переїздить до Москви і слухає в Московському університеті лекції на природничому факультеті, де переважно працював під керівництвом проф. Анучіна Д.М. по доісторичній археології та антропології. Цебто він студіював археологію у двох найвидатніших її представників.

...Такий археолог-музеєзнавець потрібен і нашій Академії, яка мусить закласти і утвердити у себе Археологічний кабінет, і до котрої тепер вже звертаються наукові дослідники в галузі археології з різними пропозиціями, а ми мусимо одмовлятись, бо катедра української археології у нас була досі вакантна.

Ак. Дм. Багалій» (ІР НБУВ. — Ф. 279, № 841).

На засіданні першого відділу УАН 22 травня 1919 р. під головуванням Д.І. Багалія М.Т. Біляшівського обрали членом УАН, а 31 травня одноголосно — і спільним її зібранням. 10 червня 1919 р. М.Т. Біляшівський занотував: «я вважав би потрібним згодом... закласти при катедрі спеціальну Археологічну комісію, надавши їй характер виключно науковий» (там само).

«Звідомлення про діяльність Української академії наук у Києві до 1 січня 1920 р.» свідчать, що впродовж 1919 р. по першому відділу було організовано аж дев'ять постійних наукових комісій, зокрема Комісію для складання археологічної карти України на чолі з академіком М.Т. Біляшівським. У 1919 р. силами комісії готувалися до друку деякі наукові роботи та відбирався і систематизувався «матеріал для дослідження побуту князівської доби на підставі здобутків археології» (Історія Академії... 1993, с. 228). Виходячи з цієї інформації, у 1919 р. комісія фактично ще не розпочала роботу, і, напевне, М.Т. Біляшівський провадив опрацювання вже наявного археологічного матеріалу.

Про дату створення комісії точних відомостей немає. Є лише замітка О.П. Новицького про те, що 31 грудня 1919 р. внесено до кошторису 1920 р. комісію з двох постійних членів для складання археологічної карти України під головуванням М.Т. Біляшівського. Академік М.Т. Біляшівський виставив кандидатуру Левка Євгеновича Чикаленка на посаду постійного члена комісії зі спеціальним дорученням: скласти карту для передісторичної доби. 29 січня 1920 р. Л.Є. Чикаленка обрали одноголосно (ІР НБУВ. — Ф. 279, № 904).

У лютому 1920 р. перший відділ на пропозицію М.Т. Біляшівського, який зачитав «короткий життєпис і список праць проф. Миколи Омеляновича Макаренка, доручив М.О. Макаренкові скласти археологічну карту України для

культури доби скито-сарматської, класичної та переселення народів» (Історія Академії... 1993, с. 240). З цього приводу маємо документ.

«До історично-філологічного відділу УАН.

Мик. Омел. Макаренко

На запитання відділу маю за честь надати:

Свою коротку біографію

Бібліографію головних творів

План майбутньої праці для виконання даного мені доручення.

І. Родився я в с. Москалівці 4 лютого 1877 року. Роменський повіт Полтавської губ. Учився в С.-Петербурзі.

Скінчив художню школу Б. Штиглиця по першому розряду, зі званням художника і СПб Арх. ін-т.

На протязі 17 р., від 1902 по 1919 (включно), щорічно одержував різні доручення від А. комісії та МАТ і різних інституцій для дослідження архітектурних пам'ятників старини, арх. розкопок і т. інш. Провадив розкопки в г.г. Новгородський, Тверський, ...Полтавський ... та ін.

В 1914 р. був командирован Обществом поощрения художеств в Германію для вивчення музейних справ і студіювання пам'ятників мистецтва романської доби та інших.

В 1917 р. був командирован Рос-ю АН в Турцію, в міста заняті російськими військами, в складі експедиції АН задля студіювання і охорони пам'ятників мистецтва і старини, де працював над пам'ятниками мистецтва в Трапезунді та околицях.

До 1919 р. був спочатку примисленим, потім кандидатом, асистентом і пом. хранителя Імператорського, потім Гос. Ермітажу в СПб. (до 1919 р.).

Був членом ради Рос-ї АК, потім Ак. Мат-ї к-ри (до 1919 р.), був товаришем голови Комісії по студіюванню орнаменту народів Росії при Рос. географ. тов-ві (до 1919 р.).

Був членом комісії РАН по улаштуванню виставки «Ломоносов и Елизаветинское время».

Почесний член Псковського АТ, дійсний член Українського наук. т-ва, СПб Археологічного і Полтавської, Чернігівської, Володимирської, Тверської, Оренбурської Архівних комісій, чл.-співробітник МАТ і СПб Арх. ін-ту.

Був лектором історії мистецтв на Висших жіночих архіт. курсах і в школі «Об-ва поощрения художеств» до 1919 р.

Реєстр головних праць.

План майбутньої праці по складанню археологічної мапи України.

1. Перегляд всього друкованого м-лу, що торкається арх. України.

2. Вивчення археол. м-лу, що стосується з даною мені темою, який переховується в музеях України та Росії.

Вибірка з нього тієї частини, що відповідає завданням.

3. Переглянути всі інвентарі і матеріальні і інші книги музеїв, в яких можливо знайти внесені ті або інші речі старовини, що торкаються до моєї теми.

4. Переглянути архів АК (тепер Ак. матер. к-ри), МАТ і Укр. інституцій, що стосуються вивчення арх-х річей.

5. Всі одержані таким чином м-ли нанести на відповідні картки.

6. Систематизувати весь матеріал по відділах і окремих (?) відповідним епохам і частинам.

М. Макаренко

1920, 15.II Київ, Паньківська, 7, ком. 1» (ЦДАГО. — Ф. 263, № 61278, с. 35).

Напевно, організаційна робота зі складання археологічної мапи України почала проводитися від січня 1920 року — перший протокол датований 22 січня. У зборах брали участь М.Т. Біляшівський, Л.Є. Чикаленко, М.О. Макаренко та В.Є. Козловська. Зі вцілілих чотирьох протоколів відомо, що мапу мали скласти не за територіальним принципом, а за епохами чи культурами:

«— Палеолітична доба, неолітична (з передмікенською) та мідно-бронзова;

— Скито-сарматська, класична та доба великої мандрівки народів;

— Доба піль похоронних урн, слов'янська та князівська до 13 ст.» (ІР НБУВ. — Ф. 279, № 805, с. 1).

Кожному з зазначених періодів мала відповідати окрема мапа. На ній передбачалося зазначити: місцевість; обставини знахідки старожитностей; характер знахідки; повний реєстр знайдених речей; щонайповнішу бібліографію про знахідку та місце її зберігання. Було окреслене коло джерел для проведення тієї роботи, розглянуто і затверджено зразкову картку, обговорено та прийнято до вжитку українські археологічні терміни: «Пам'ятка, розкопки, прикраса, підвіска, привіска, плиточка, намисто, каблучка, перстень, обручка, дудочка, мисочка, кухоль-кубок, келех-чаша, шпилька-булавка, курган-могила, похорон-могила, могилки-могилище, похорон-погребеніє, похоронне поле-поле погребеній» (там само, с. 4).

У серпні 1919 р., коли через чергову зміну влади у Києві перестали діяти радянські пам'яткоохоронні органи, науковці та діячі культури створили пам'яткоохоронний комітет при Академії наук. Проте, оскільки час денікінської окупації був позначений боротьбою проти всього українського, Академія як одна з твердинь української культури зазнала значних утисків.

Тож цей комітет практично був позбавлений ваг впливу. Такий же комітет був створений при УАН і в часи польської окупації Києва. «В травні 1920 р. при УАН утворився Комітет охорони пам'яток старовини й мистецтв під головуванням академіка Біляшівського при заступникові Макаренкові й секретарі Моргілевському. На початку червня комітет цей перетворився в археологічний під головуванням професора Данилевича, з секретарем Моргілевським, але ні програмної діяльності, ні жодного засідання в комітеті не було» (ІР НБУВ. — Ф. 279, № 807).

У «Звідомленні про діяльність Української академії наук за 1920 р.» йдеться про існування в структурі історично-філологічного відділу в той час двох археологічних структур: Археологічного комітету з музеєм та Комісії археологічної карти України (Історія Академії... 1993, с. 253). Головування проф. В.Ю. Данилевича в комітеті пояснювалося хронічним нездужанням М.Т. Біляшівського. Комітет, як уже згадувалось, охороняв пам'ятки старовини під час політичних змін у Києві. Влада також доручила йому реорганізувати Київський археологічний інститут — навчальну установу для підготовки фахівців — «виробити докладний статут для того інституту і програму навчання, позaproхувати професорів та навчителів» (там само, с. 261). В.Ю. Данилевич недовго очолював комітет — у грудні 1920 р. він «подався у відставку».

Для успішної археологічної роботи потрібний був музей. Ще наприкінці 1918 р. В.М. Ханенко подарувала УАН свій художньо-археологічний музей і обіцяла поповнювати його надалі власним коштом. У 1919 р. музей був націоналізований і тільки 7 листопада 1920 р. був виданий декрет про передачу музею Ханенків Академії наук, і на 1921 р. він уже був внесений до кошторису як академічна установа. До музею мало перейти також все археологічне надбання, «яке два роки була призбирала Академія наук». Тимчасове виконання обов'язків директора музею було покладено на проф. М.О. Макаренка.

У 1920 р. занепала робота Комісії по складанню археологічної карти України через вже згадану недугу М.Т. Біляшівського та від'їзд з голодного та холодного Києва деяких її співробітників. Фактично 1920 р. був часом певного занепаду археологічних установ Академії. З одного боку, таке становище було наслідком кількаразової зміни влади у Києві, проблем з фінансуванням Академії та нестачею життєво необхідних речей. М.О. Макаренко так характеризував той час у листі до Б.Е. Петрі: «1919—1922 г. в буквальному смысле слова голодал и сидел зимой в комнате при 1—2° t. Все лекции велись

в помещениях при нуле. Если бы Вы видели, как мы тогда одевались и вообще на что походили. Работу в эти годы, как видите, я вел не за деньги. Идеяставляла меня расходовать все свои силы, не хвастаясь, я должен сказать, что в сделанном мною за это время было много хорошего» (ЦДАГО. — Ф. 263, № 61278, с. 152). З іншого боку, причина полягала у відсутності реального керівництва археологічними структурами, зумовленій суб'єктивними чинниками.

Тож з наступного, 1921 р., роботу цих підрозділів довелося організовувати «наче геть наново». 31 січня 1921 р. Спільне зібрання УАН через відмову проф. В.Ю. Данилевича очолювати Археологічний комітет доручило проф. М.О. Макаренкові за допомогою секретаря І.В. Моргилевського скликати нове організаційне засідання (Історія Академії... 1993, с. 463). Дуже вірогідно, що М.О. Макаренко на той момент фактично вже виконував обов'язки керівника Археологічного комітету, про що зазначалося у звіті Академії за 1920 р. (Історія Академії... 1993, с. 261).

Згадане організаційне засідання, на якому були присутні 12 науковців, відбулося 1 лютого 1921 р. Головував на зборах, як про те свідчить Журнал першого організаційного засідання Археологічного комітету при Українській академії наук, акад. М.П. Василенко. Учасники зборів, заслухавши доповідь І.В. Моргилевського про історію організації комітету та його сучасний стан, активно й конкретно обговорили організаційні питання. Наголосивши на «злому стані археологічної справи на Україні», учасники підтримали пропозиції М.П. Василенка про надання комітету адміністративних і контрольних функцій (на зразок колишньої Імператорської археологічної комісії), а також М.О. Макаренка про надання комітету всеукраїнського масштабу та прав широкої видавничої діяльності. Збори схвально відповіли на запитання, чи належать до функцій комітету археографічна справа, вивчення старої архітектури, охорони пам'яток старовини та мистецтва, а також студіювання церковної археології. Головою комітету обрали М.О. Макаренка (із трьох запропонованих кандидатів — М.О. Макаренка, О.С. Грушевського та М.П. Василенка), секретарем — І.В. Моргилевського (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 4). Як бачимо, кандидатуру М.Т. Біляшівського на голову комітету навіть не висували.

Новостворений Археологічний комітет був закладений як установа з розгалуженими функціями та широкими повноваженнями. Територіально його діяльність розповсюджувалася на всю Україну, і він фактично мав бути головною

установою з координації та організації діяльності в галузі археології та охорони пам'яток у державі. Ця інституція позиціонувала себе як доволі незалежна, про що свідчить навіть її назва — «Археологічний Комітет *при* [курсив мій — В.К.] Українській академії наук»

На наступному, другому, засіданні Археологічного комітету, що відбулося 5 лютого 1921 р., був обраний його особовий склад із 14 місцевих членів. До нього увійшли: К.М. Антонович-Мельник, М.Т. Біляшівський, М.П. Василенко, Й.Ю. Гермайзе, О.С. Грушевський, А.С. Дахилевич, Л.П. Добровольський, Ф.Л. Ернст, В.Є. Козловська, Г.Ф. Красицький, В.В. Міяківський, М.В. Пахарецький, Д.М. Щербаківський і В.І. Щербина (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 5). Отже, можна було сподіватися, що минули часи організаційного безладу та з'явилися перспективи для сталого розвитку археологічної діяльності в Україні. Та ці сподівання не справдилися. Цього разу на перешкоді стали внутрішні академічні чинники та негаразди.

Напевно, керівництво Академії не дуже влаштувало обрання головою комітету М.О. Макаренка, відомого не лише своїми фаховими знаннями, а й прагненням відстоювати власну думку, завзятістю, категоричністю та безкомпромісністю. Створений на чолі з М.О. Макаренком Археологічний комітет уже на організаційному засіданні проявив певною мірою самоврядність, перебираючи на себе нехарактерні для установ і комісій УАН і не передбачені її статуту адміністративні та контрольні функції (Нестуля 1997, с. 25). Можливо, були і ще якісь не відображені в документах причини того, що Спільне зібрання Академії 5 лютого 1921 р. затвердило кандидатуру М.О. Макаренка на посаді голови за умови, що «після повернення до Києва хворого акад. М.Ф. Біляшівського він стане на чолі Археологічного комітету» (Історія Академії... 1993, с. 463).

Втручання УАН у справу керівництва Археологічним комітетом і, відповідно, обмеження повноважень негативно сприйняли його члени. Особливого загострення те набуло після рішення Спільного зібрання УАН від 21 лютого 1921 р., яке пропонувало «у зв'язку з поверненням до Києва затвердити головою комітету акад. М.Ф. Біляшівського, а заступником голови та керівником комітету — проф. М.О. Макаренка», а також внести деякі інші зміни до номенклатури посад (там само, с. 464). Після кількох бурхливих засідань комітету, який категорично не погодився з рішенням Президії, вважаючи себе самостійною організацією, а не постійною комісією Академії, вирішено було запросити на його збо-

ри неодмінного секретаря УАН А.Ю. Кримського, щоб за його участю з'ясувати всі незрозумілі та спірні питання. На засіданні Археологічного комітету, що відбулося 26 березня 1921 р., А.Ю. Кримський пояснив, що, згідно з чинними документами УАН, у кожній комісії «голова з'являється живим зв'язком Комісії з Академією, а справами фактично керує керівничий». Себто, М.О. Макаренко мав фактично вести справи комітету, а М.Ф. Біляшівський — представляти інтереси комітету перед Президією (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 9). Але, не дивлячись на компромісну пропозицію А.Ю. Кримського укласти Статут Археологічного комітету, який би обмежував вплив голови на хід його праці, і таким чином задовольнити і прагнення УАН бачити головою Археологічного комітету М.Т. Біляшівського, і прагнення комітету працювати під керівництвом М.О. Макаренка, комітет шістьма голосами проти двох вирішив перервати свою наукову діяльність. У витязі з протоколу засідання Археологічного комітету, поданому до Спільного зібрання УАН зазначалося: «Комітет почуває себе ображеним не затвердженням на посаді голови тієї людини, яку він вважав найбільш відповідною для сіх складних обов'язків, і що він не бачить гарантії для нормального ходу праці в сучасних умовах» (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 9). Напевно, окрім відчуття образи, члени комітету усвідомлювали, що установа не може нормально працювати за двох керівників і двох центрів тяжіння, особливо зважаючи на постійний хворобливо-депресивний стан М.Т. Біляшівського. У той час він був неспроможний очолити і втілити в життя масштабні задуми фундаторів нового Археологічного комітету, але мав посаду академіка та відповідні повноваження (а, може, і якісь амбіції). Безумовні попередні заслуги академіка не могли виправити тієї ситуації. Тоді М.Т. Біляшівський чи не частіше перебував у своїй садибі під Каневом ніж у Києві. Тож розраховувати на плідне співробітництво двох таких різних за характером і спрямуванням людей було не можна.

У відповідь на таку позицію Археологічного комітету Спільне зібрання УАН невдовзі — 29 березня 1921 р., розглянувши питання про комітет, затвердило на своєму засіданні його новий склад, включивши до нього представників різних галузей історичної науки, серед яких було семеро академіків (М.Ф. Біляшівський, В.С. Іконніков, А.Ю. Кримський, О.І. Левицький, Ф.І. Міщенко, А.В. Старков і П.А. Тутковський) і шестеро професорів (В.І. Барвінок, В.О. Кордт, В.В. Міяківський, В.О. Романовський, І.І. Соколов і В.І. Щербина) (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3,

с. 9а). Проте намагання таким чином поєднати групи вчених, які по-різному бачили роль і функції Археологічного комітету, не мало успіху. Створений Спільним зібранням за принципами байки І.А. Крилова, комітет був нежиттєздатним і навіть «жодного засідання не мав» (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 36).

Наступна спроба організації роботи археологічних структур у межах УАН була пов'язана з об'єднанням Української академії наук та Українського наукового товариства (УНТ). Воно розпочалося на початку 1921 р. за ініціативою Наркомату освіти, який чимдалі більше втручався у справи Академії (законодавчо це було закріплено у новому Статуті академії, відтоді — Всеукраїнської академії наук, скорочено ВУАН), яка мала працювати «на користь комуністичного суспільства, згідно із загальними вказівками НКО» (Культурне будівництво... 1979, с. 191—193).

Згідно з проектом плану об'єднання УНТ та УАН, затверджену Спільним зібранням УАН 30 травня 1921 р., «секція археологічна відділу гуманітарних наук УНТ і археологічний комітет при Спільному зібранні УАН зливаються в Археологічну секцію при Історично-філологічному Відділі УАН.

ПРИМІТКА 1: Ця з'єднана археологічна секція наново обирає свою президію.

ПРИМІТКА 2: Археологічна секція при 1-му відділі УАН виділяє з себе Археологічний комітет, куди входять представники і од інших відділів УАН, і од усяких установ Києва, зацікавлених в охороні пам'яток старовини, проведенні розкопок і т. ін.» (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 11).

Подальші події найкраще описав акад. Ф.І. Шміт у доповіді Спільному зібранню УАН: «На підставі вищезазначеного [плану об'єднання УНТ з УАН — В. К.] відбулося об'єднане засідання Археологічного комітету в призначеному 29 березня 1921 року складі та археологічної секції Наук. т-ва. Причому збори ухвалили доручити акад. Ф.І. Шміту виробити проект статуту Археологічної комісії на підставі зазначених у засіданні від 1-го лютого 1921 року.

В засіданні 13 липня 1921 року акад. Ф.І. Шміт виклав свій проект Статуту, згідно з яким при ВУАН закладається Археологічна комісія з організаційними, консультативно-адміністративними та контрольними обов'язками, з певним програмом діяльності і з такою конструкцією: на чолі обрана пленумом комісії президія з 3 осіб і рада, яка складається з керуючих п'ятьох секцій (археологічної, матеріальної етнографії, архітектурно-монументальної, мистецтв і музеєзнавства).

14 липня 1921 року проект Статуту, складеного Ф.І. Шмітом, був ухвалений 1-м відділом Ака-

демії наук без змін. З 9 серпня 1921 р. нова Археологічна комісія, керуючись цим Статутом, обрала на голову акад. Ф.І. Шміта, на заступника голови акад. М.Т. Біляшівського, на ученого секретаря Ф.Л. Ернста і почала свою діяльність.

Додаючи до цього копії Статуту, штатів і спис особистого складу, прошу Спільне зібрання затвердити все вищезгадане. 31.VIII.1921» (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 37).

Видатний мистецтвознавець Федір Іванович Шміт був обраний академіком УАН і переїхав з Харкова до Києва навесні 1921 року. На той час вчений мав не лише досвід викладацької діяльності, а й роботи у Всеукраїнському комітеті охорони пам'яток мистецтва та старовини. Враховуючи високий освітній та фаховий рівень, а також незаангажованість у справах, пов'язаних з Археологічним комітетом, він був ідеальним кандидатом на посаду голови. Напевно, нарешті, склалася ситуація, яка враховувала інтереси всіх сторін.

Судячи з кількості та розмаїтості документів, що їх розробила, обговорила та прийняла Археологічна комісія впродовж літа 1921 року, вона підготувала регулятивну базу для організації стабільної та продуктивної роботи. Зокрема, за цей час Пленум Археологічної комісії затвердив «Циркулярний лист всім установам і товариствам, що розробляють питання археології, історії мистецтва, матеріальної етнографії і музеєзнавства і дбають про охорону пам'яток мистецтва, старовини й природи», метою розповсюдження якого був збір відомостей про всі наявні в державі установи чи товариства відповідного профілю, їхню діяльність, склад, статут, видання та ін., зацікавленість у співпраці з Археологічною комісією, можливість виконання її доручень тощо (там само, с. 47—49).

Були також створені інструкції, які регламентували роботу окремих секцій, зокрема «Інструкція археологічної секції Археологічної комісії», яка визначала конкретні її завдання зі збору відомостей про пам'ятки старовини, їхню реєстрацію, дослідження, обробку археологічного матеріалу, організацію наукових конференцій, видавничу діяльність, популяризацію археологічного знання тощо (там само, с. 20).

На засіданні Археологічного комітету від 31 серпня 1921 р. був затверджений «спис членів», що складався з 33 науковців. Археологічна секція була чи не найбільшою серед усіх, маючи у своєму складі 15 членів, серед яких були К.М. Антонович, М.П. Василенко, М.Ф. Біляшівський, О.І. Гермайзе, О.С. і О.О. Грушевські, Л.П. Добровольський, В.Є. Козловська,

М.О. Макаренко, Х.О. Морозов, М.В. Пахаревський, М.М. Ткаченко, Д.М. Щербаківський, В.І. Щербина. Головою секції обрали М.О. Макаренка, тов. голови — К.М. Антонович, секретарем — В.Є. Козловську (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 19—21).

За затвердженням Пленумом Археологічної комісії Статутом, вона складалася з шести секцій, що мали свої завдання і функції, своїх голів і були об'єднані спільною метою всебічного наукового «описання, виучення і видання пам'яток мистецтва, старовини і природи, а також розроблення наукових підвалин охорони цих пам'яток в межах У.С.Р.», теоретичного «розроблення всіх питань, що стосуються до галузі матеріальної етнографії, археології та історії мистецтв» і «виучування питань теорії та практики музеєзнавства по всіх його галузях» (там само, с. 16).

Проте і ця чергова спроба організувати справу діяльності головної археологічної установи теж не була успішною. Документи дають дещо суперечливі відомості щодо причин того. С.І. Нестуля зазначає, що на заваді розгортання діяльності АК стали «фінансові труднощі та протиріччя між членами комісії. Ті з них, які раніше входили до секцій археології та мистецтв УНТ, перейшовши до УАН, намагались зберегти автономію комісії Товариства. Не отримавши на це згоди Академії, вони вийшли з Археологічної комісії, і вона припинила діяльність» (Нестуля 1998). Неоднозначно київські пам'яткознавці сприйняли й Ф.І. Шміта, який одночасно посів декілька керівних посад в Академії. Не бачачи можливості для нормальної діяльності в ситуації, що склалася, Ф.І. Шміт на засіданні Пленуму Археологічної комісії від 28.12.1921 р. заявив про відмову виконувати обов'язки її голови (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 78).

Протокол Спільного зібрання Ради ВУАН від 2 січня 1922 р. свідчить, що було ухвалено: «ліквідувати як академічну установу Археологічну комісію ВУАН та доручити 1 відділу скласти для СНК умотивовану докладну записку про заснування в Києві Академії матеріальної культури» (Історія Академії... 1993, с. 479). Але ідея створення Академії матеріальної культури не знайшла підтримки. Наприкінці 1921 р. офіційно припинила свою діяльність і Комісія для складання археологічної карти України (там само, с. 296). Колишня археологічна секція УНТ певний час продовжувала існувати в межах Академії, про що свідчать відомості про її діяльність (здебільше науково-популяризаторську), що трапляються у звітах ВУАН по 1924 р. включно.

Розуміючи нагальну потребу в координаційному органі в галузі археології та охорони пам'яток, 2 січня 1922 р. Спільне зібрання постановило для суто адміністративних функцій заснувати Археологічний комітет. Особливої важливості це рішення набувало в ситуації ліквідації Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старини. Зазначаючи, що «таким чином на Академію наук спадає повинність взяти охорону пам'яток мистецтва і старовини на себе, та й негайно zorganizувати давно запроєктований Археологічний комітет», Спільне зібрання 6 лютого 1922 р., доручило «акад. Шмітові Х.І. вкупі з акад. Біляшівським М.Т. та Василенком М.П. скласти комісію (з правом кооптації потрібних членів спеціалістів), щоб така комісія виробила для Археологічного комітету статут і план організації» (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 13, с. 16).

Пізніше до роботи в комітеті долучився академік О.П. Новицький, який згодом і очолив його. Попри обмежені фінансові, адміністративні та людські ресурси комітет дуже швидко завоював авторитет, довівши своєю діяльністю конструктивність ідеї створення координаційного центру пам'яткоохоронної та пам'яткознавчої

справи. 1924 року комітет отримав статус Всеукраїнського, і відтоді провадив плідну діяльність майже впродовж десятиліття до 1933 р., коли разом з кількома іншими установами увійшов до створеної в межах Академії наук Секції історії матеріальної культури, надалі (від 1934 р.) — Інституту історії матеріальної культури.

Отже, формування та розбудова головної археологічної установи в Україні на початку 20-х років ХХ ст. проходили дуже складно. Загальна нестабільна політична та економічна ситуація в країні, безумовно, ускладнювали цей процес, проте, напевно, не вони були його першопричинами. Набагато більше його стримувала відсутність попередньої більш-менш сформованої структури, яка б вела послідовну діяльність в галузі археології (на кшталт Імператорської археологічної комісії чи Московського археологічного товариства), відсутність вищого навчального закладу (факультету чи кафедри) відповідного напрямку (фактично ідея створення Археологічного інституту не набула розвитку — створений 1917 р. він з перервами проіснував лише до початку 20-х рр.), відсутність достатньої кількості фахівців і, безумовно, лідера, який би міг очолити відповідну інституцію.

ІР НБУВ. — Фонд 279, № 805, 807, 841, 904.

НА ІА НАНУ. — Фонд ВУАК, № 3.

ЦДАГО. — Фонд 263, № 61278.

Історія Академії наук України. Документи і матеріали 1918—1923. — К., 1993.

Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927. — К., 1979.

Нестуля С.І. Археологічний комітет Всеукраїнської Академії наук: етапи становлення. — Полтава, 1997.

Нестуля С.І. Роль наукової та творчої інтелігенції в становленні Всеукраїнського Археологічного комітету (1917 — початок 30-х років). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Запоріжжя, 1998.

Надійшла 07.04.2011

В.А. Колесникова

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ УКРАИНСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ЕЕ СУЩЕСТВОВАНИЯ

Датой основания первой археологической институции в рамках Украинской академии наук является 1919 г., когда под руководством Н.Т. Беляшевского была организована Комиссия по составлению археологической карты Украины. Процесс развития Академии и становления ее структур происходил в сложный послереволюционный период. 1920 г. был, очевидно, наиболее сложным. В тот период в рамках Академии формально действовали две археологические структуры — Комиссия по составлению археологической карты и Комитет по охране памятников старины и искусств. Однако деятельность этих структур пришла в упадок.

В январе 1921 г. Общее собрание Академии поручило профессору Н.Е. Макаренко созвать организационное заседание Археологического комитета. По уставу, комитет имел широкие функции и полномочия, а его деятельность распространялась на всю Украину. Он мыслился как главная координирующая и администрирующая структура в области археологии и охраны памятников старины в стране. Однако Общее собрание Академии утвердило Н.Е. Макаренко на посту главы Археологического комитета при условии, что после возвращения в Киев болеющего академика Н.Т. Беляшевского он станет во главе комитета. Это решение негативно восприняли члены комитета, и после нескольких бурных заседаний было решено прервать научную деятельность структуры. В ответ Общее собрание Академии вскоре утвердило новый состав, включив в него представителей разных отраслей знания. Однако эта попытка не была успешной.

Следующая попытка институционализации археологических учреждений была связана с объединением Украинской академии наук и Украинского научного общества. В 1921 г. во главе с академиком Ф.И. Шмитом при теперь уже Всеукраинской академии наук была учреждена Археологическая комиссия с организационными, консультативно-административными и контрольными обязанностями, состоявшая из шести секций, которые имели свои задачи и функции. Она подготовила регулятивную базу для организации стабильной и продуктивной работы. Однако и эта очередная попытка организовать деятельность главной археологической структуры не была успешной. Документы дают несколько противоречивые сведения о причинах такой ситуации. В конце 1921 г. Ф.И. Шмит на заседании Пленума Археологической комиссии отказался возглавлять ее.

В конце 1921 г. официально прекратила деятельность Комиссия по составлению археологической карты Украины. Бывшая археологическая секция Украинского научного общества еще некоторое время существовала как отдельная структура в рамках Академии, ведя преимущественно научно-популяризаторскую деятельность. Сведения о ее работе встречаются в отчетах Академии до 1924 г. включительно.

В начале 1922 г. Общее собрание постановило основать Археологический комитет. Особую важность это решение приобретало в ситуации ликвидации Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины, когда Всеукраинская академия наук вынуждена была взять на себя эту функцию. Комитет очень скоро завоевал несомненный авторитет и плодотворно работал около 10-и лет.

Таким образом, формирование и развитие археологических институций в начале 1920-х гг. проходило очень сложно. Причиной этого была как общая нестабильная политическая и экономическая ситуация в стране, так и отсутствие предшествующей более-менее сформированной структуры, которая вела бы деятельность в области археологии, отсутствие высшего учебного заведения соответствующего направления, достаточного количества профессиональных исследователей и, безусловно, — выраженного лидера, способного возглавить институцию.

V.A. Kolesnikova

ARCHAEOLOGICAL INSTITUTIONS IN THE UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES IN THE FIRST YEARS OF ITS EXISTANCE

1919 is the foundation date of the first archaeological institution within the Ukrainian Academy of Sciences, when the Committee for the Archaeological Map of Ukraine development was formed under N.T. Bilyashivskyj's direction. The process of the Academy's development and its structures' making was ongoing during the difficult period after the revolution. 1920 was probably the most difficult. Officially there were two archaeological structures, the Committee for the Archaeological Map of Ukraine development and the Antiquity and Art Monuments Protection Committee. However, these structures' activity failed into decay.

In January, 1921, the General Meeting of the Academy charged professor M.O. Makarenko to summon the organizational meeting of the Archaeological Committee. According to the Statute, the Committee was in commission to function at large and its activity was relevant to whole Ukraine. It was seen as the main coordinating and administrative structure in archaeology and antiquity monuments protection in the country. However, the General Meeting of the Academy confirmed M.O. Makarenko in his position as the head of the Archaeological Committee on condition that after ailing M.T. Bilyashivskyj would come back to Kyiv he would become the head of the Committee. This decision was negatively perceived by the Committee members and after several tumultuous sittings it was decided to sever the structure's activity. In response to that the General Committee of the Academy confirmed the new membership having included in its structure representatives of various fields of study. Nevertheless, this attempt was not successful.

The next attempt to institutionalize archaeological organizations was connected with the unification of the Ukrainian Academy of Sciences and the Ukrainian Scientific Association. In 1921, the Archaeological Committee under the head of academician F.I. Shmit was found attached to the All-Ukrainian Academy of Sciences with organizational consulting and administrative and controlling responsibilities; it included six sections with their goals and functions. The Committee prepared regulative base for the organization of stable and fruitful work. However, this recurrent attempt to organize the main archaeological structure's activity was not successful. Documents present somewhat contradictory evidences on the reasons of such situation. In the end of the 1921, at the meeting of the Archaeological Committee Plenum, F.I. Shmit refused to head it.

The Committee for the Archaeological Map of Ukraine development officially dissolved at the end of 1921. The former Archaeological section of the Ukrainian Scientific Association existed for some time after that as a separate structure in the frame of the Academy conducting mainly scientific and popularizing activity. Evidences on its work can be found in the reports of the Academy till 1924.

In the beginning of 1922 the General Meeting resolved to found the Archaeological Committee. This decision was particularly important in the situation when the All-Ukrainian Committee of Monuments of Art and Antiquity Protection was liquidated and the All-Ukrainian Academy ought to assume the monuments of art and antiquity protection. The Committee gained indubitable authority very soon and fruitfully functioned for about 10 years.

Thus, organization and development of archaeological institutions in the beginning of the 1920-s were complicated. It was caused by both general unstable political and economical situation in the country, and absence of the previous more or less formed structure which would conduct its activity in the field of archaeology, absence of academy with the corresponding school, absence of enough number of professional researchers, and undoubtedly, absence of an outstanding leader able to be the head of the institution.

ДОСЛІДНИК ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ (до 90-річчя від дня народження Івана Івановича ЗАЙЦЯ)

Цьогоріч виповнюється 90 років від дня народження Івана Івановича Зайця — людини легендарної долі: спочатку — військовий контррозвідник, керівник служби безпеки космодрому «Байконур», пізніше — директор Вінницького обласного краєзнавчого музею і, нарешті, — кандидат історичних наук в галузі археології, професор Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Це була б гарна дата привітати його, але 2 липня 2007 р. Іван Іванович пішов із життя.

Народився майбутній археолог 21 січня 1922 р. в с. Зайцівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. Дитячі роки припали на жакливі події нашої історії: голодомор 1932—1933 рр. і сталінський терор 1937—1938 рр. У липні 1938 р. був заарештований і засуджений батько.

Військовий період життя Івана Івановича розпочався після закінчення 10 класу, коли хлопець став курсантом Охтирського піхотного училища. Там він пройшов курси з підготовки військових контррозвідників. Від 22 червня 1941 р. до листопада 1943 р. Іван Заєць пройшов шляхами війни у складі Південно-Західного, Південного та Північно-Кавказького фронтів. У бою під Керчу (листопад 1943 р.) Іван Іванович був важко поранений. Після лікування, яке тривало півроку, він продовжив службу в особливому відділі Північно-Кавказького округу в Ростові-на-Дону. Після війни, у 1947—1948 рр., навчався в м. Горький — у школі Міністерства державної безпеки. У 1950 р. І. Зайця призначили начальником особливого відділу 330-ї винищувальної авіаційної дивізії, яка базувалася в Австрії, а в 1955 р. — направили начальником особливого відділу до Казахстану, де розпочалися роботи з будівництва космодрому «Байконур».

Від 1960 р. життя Івана Зайця пов'язане з Вінницею. Спочатку полковника І.І. Зайця призначили начальником особливого відділу 43 ракетної армії, а вже в лютому 1963 р., через хворобу, Іван Іванович пішов у відставку. Йому запропонували зайняти посаду директора Вінницького краєзнавчого музею — так розпоча-

лася нова сторінка в його житті. Мабуть, тоді здійснилася заповітна мрія — стати істориком, яка не полишала І. Зайця протягом військової служби. Свідченням того є заочне закінчення історичного факультету Грозненського державного педагогічного інституту в 1955 р.

І. Заєць швидко освоївся в музейній роботі, опанувавши досвід експозиційної та наукової роботи у багатьох музеях України. За кілька років керівнику вдалося так оновити музей, що він став одним з найкращих в Україні. 1970 року оновлений музей урочисто відкрили.

Працюючи в музеї, Іван Іванович постійно підтримував зв'язки з кафедрою історії КПРС історико-філологічного факультету місцевого педагогічного інституту (нині Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського). Мав 120 годин практичних занять зі студентами, а від 1970 р., після створення історичного факультету, читав курси «Допоміжні історичні дисципліни» та «Історичне краєзнавство».

У 1977 р., будучи кандидатом історичних наук, І. Заєць повністю перейшов на роботу до педінституту, де працював 30 років. Важливим напрямом його науково-педагогічної діяльності став курс «Археологія України». Аби студенти краще освоювали ази дисципліни, Іван Іванович створив кабінет археології, а влітку провадив польову практику, співпрацюючи з експедиціями провідних наукових установ — інститутів археології АН УРСР та АН СРСР, а також Інституту етнографії та археології АН Молдавської РСР, а згодом організував і власні. Вінничани брали участь у дослідженні таких відомих поселень трипільської культури як Кліщів, Ворошилівка, Озаринці, Степанівка та Ладижин, поселення-гіганта Тальянки, а також у розкопках Києва.

Наукові інтереси Івана Івановича Зайця почали формуватися, щойно він став директором музею. Тому сприяла зустріч і співпраця з відомими археологами: І.Т. Черняковим, Т.С. Пассек і К.К. Черниш (Косаківський 2010). У середині 1960-х рр. Т.С. Пассек провадила дослідження енеолітичної пам'ятки культури Гумельниця біля м. Болград на півдні Одещини. Саме там Іван Іва-

Іван Іванович Заєць. Фото 1960-х рр.

нович вперше побував на розкопках. Іван Тихонович Черняков згадував про перші кроки в археологію І.І. Зайця: *«Я попросив її (Т.С. Пассек — авт.) прийняти до складу експедиції і І.І. Зайця. На археологічному «розкопі» він стояв «на лопаті», як справжній землекоп і намагався проникнути в усі таємниці нової для нього професії. Добрий, толерантний характер вже немолодого початківця усім учасникам експедиції прийшовся до душі... Найчастіше він розмовляв з К.К. Черниш, яка тоді була першою заступницею начальника експедиції Т.С. Пассек. Хрещення нового археолога відбулось, хоча знайшлися і критики. К.К. Черниш не тільки навчила І.І. Зайця «премудростям археології», але й порекомендувала почати самостійно розкопувати поселення трипільської культури на Вінниччині. Іван Іванович сміливо взявся за цю справу»* (Черняков 2010, с. 474).

Відтоді Іван Іванович Заєць присвятив своє життя вивченню Трипілля та інших пам'яток археології Поділля. Результати тих досліджень вилилися в кандидатську дисертацію «Древние земледельцы среднего течения Южного Буга во второй половине IV тыс. до н. э. (по материалам трипольского поселения Клищев Тывровского района Винницкой области)», захищену 1975 р. в Інституті археології АН СРСР. Здобуті ж ним матеріали склали грандіозну археологічну колекцію Вінницького краєзнавчого музею та стали основою численних публікацій, кількість яких сягає понад 150, серед них — і чотири монографії (список праць див.: Від військової... 2010). Іван Іванович полишив

і автобіографічну книжку «Далеке і близьке: світлини пам'яті» (2004).

Серед наукової спадщини І.І. Зайця перше місце займають публікації, присвячені трипільській культурі, зокрема пам'яток Кліщів, Ворошилівка, Цвіжин, Тростянець, Біликівці тощо. Найповніше досліджене ним унікальне поселення біля с. Кліщів. Вивчення старожитностей Поділля дало можливість Івану Івановичу зробити певні узагальнення щодо їхньої ролі та місця в загальній історії трипільської культури. Підсумок своєї наукової діяльності І.І. Заєць підвів у монографії «Витоки духовної культури українського народу», яку завершив на 84-у році життя. У науковому доробку Івана Івановича є також публікації з музейницької тематики. Він не тільки збудував новий музей у Вінниці, а й перетворив його на науководослідний заклад, доклав чимало зусиль до популяризації музейницької справи в Україні.

У 1972 р. у Вінниці відбулася Перша історико-краєзнавча конференція, одним з ініціаторів якої був І.І. Заєць. Через 35 років, у 2007 р., пройшла вже XXI наукова конференція. Вона була присвячена пам'яті визначного археолога, дослідника Подільського краю Івана Івановича Зайця. Видані матеріали конференції вміщують, зокрема, й спогади про Івана Івановича (Вінниччина... 2007, с. 13—64).

У 2010 р. дружина І.І. Зайця Валентина Гаврилівна та В.А. Косаківський підготували та видали

І.І. Заєць під час розкопок трипільського поселення Кліщів. Фото 1970-х рр.

книжку — «Від військової контррозвідки до вивчення таємниць тисячоліть», у якій вміщені нарис життя та творчості І.І. Зайця, найважливіші наукові праці (переважно на трипільязнавчу тематику) та спогади людей, яким пощастило знати та працювати з Іваном Івановичем, а також опубліковані листи з його архіву, бібліографія праць, фото та різні документи вченого.

Одного разу Іван Іванович сказав, що прожив три життя. Першим була служба у військовій контррозвідці, другим — робота у Вінницькому краєзнавчому музеї, третім — викладацька та наукова діяльність у стінах Вінницького державного педагогічного університету. Можемо додати, що всі вони були прожиті гідно.

В.К. Козюба

ДО 130-РІЧЧЯ ІЛЛІ МИХАЙЛОВИЧА САМОЙЛОВСЬКОГО

У грудні 2011 р. виповнилося 130 років від дня народження відомого українського археолога Іллі Михайловича Самойловського. Його робота в Інституті археології припала на середину 30-х — середину 50-х рр. ХХ ст. — важкі і навіть драматичні роки в житті академічних установ Радянського Союзу. Життєвий шлях дослідника також був складним, але це не завадило йому плідно займатися науковою роботою. В Інституті археології зберігається особова справа І.М. Самойловського, за якою можна детально ознайомитися з його науковою біографією.

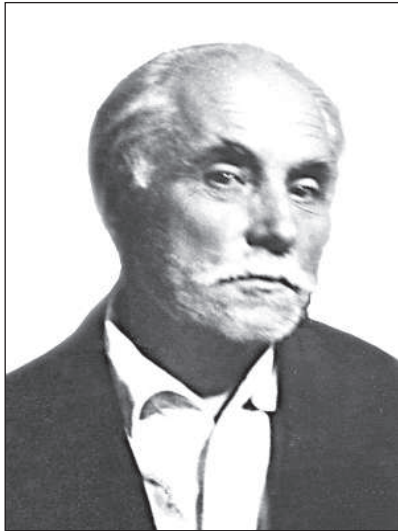
І.М. Самойловський народився 23 грудня 1881 р. в с. Лемешівка Пирятинського повіту Полтавської губ. (нині Яготинський р-н Київської обл.). Трудову діяльність розпочав 1903 р. вчителем земської школи в Лохвицькому повіті на Полтавщині, де працював до осені 1906 р. У той період Російською імперією прокотилася хвиля революційних заворушень, яка знайшла підтримку серед інтелігенції. Майбутнього дослідника було заарештовано і через півроку ув'язнення його виправдав суд.

У 1906—1910 рр. Ілля Михайлович навчався на історичному відділенні історико-філологічного факультету Імператорського Харківського університету. В його дипломі зафіксовано, що з 16 дисциплін 11 були здані «весьма удовлетворительно». Не задовольнившись цим, І.М. Самойловський у 1911 р. вступив до Мос-

ковського археологічного інституту. На археологічному відділенні останнього викладали не лише історію мистецтв і археологію різних часів (первісну, християнську), а й етнографію, нумізматику, геологію, епіграфіку, історичну географію, слов'яно-руську та грецьку палеографію, юридичні давні документи. Результат навчання І.М. Самойловського був чудовим — з 18 предметів 17 були здані на «відмінно», а наприкінці навчання, восени 1914 р., успішно захищена дисертація (диплом) на тему «Древнерусское народное хозяйство IX—XI в. по археологическим данным». Тож І.М. Самойловський був зарахований до дійсних членів інституту. У тому ж році він здійснив свої перші археологічні дослідження — розкопки кургану в Полтавській губ.

Ще навчаючись в Археологічному інституті, І.М. Самойловський працював лектором курсів «Знання». Після отримання другого диплому, не маючи можливості працювати за фахом (через участь Росії в Першій світовій війні усі дослідження були згорнуті), він викладав у середніх навчальних закладах (комерційне училище, чоловіча та жіноча гімназії) Москви та Серпухова.

У вересні 1917 р. він повернувся в Україну і почав працювати інструктором народ освіти у Переяславі (до весни 1920 р.), а згодом на цій же посаді в Києві (1922 р.). Одночасно І.М. Самойловський викладав у київських середніх закладах — комерційному училищі та залізнич-

ній школі. Одночасно працював лектором-керівником екскурсій, а в 1924—1930 рр. — у лекційно-екскурсійному бюро та у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка. В той же період І.М. Самойловський вперше мав тимчасову роботу у ВУАН, брав участь в археологічній експедиції на Дніпрелльстані. На початку 1930 р. його направили лектором робфаку до Полтави, де він і працював до весни 1931 р. Крім того, у 1930 р. завідував археологічним відділом у Полтавському державному музеї. Майже рік (1932—1933) І.М. Самойловський працював у музеї Миколаєва. У 1933 р. він повернувся у Київ і знову влаштувався лектором-керівником екскурсій.

Знання та досвід І.М. Самойловського на решті були помічені в професійних колах, і в 1934 р. він бере участь у дослідженні Михайлівського Золотоверхого собору, а від 25 листопада 1935 р. почав працювати штатним науковим співробітником ПМК УАН (від 1938 — Інституту археології). На новій роботі І.М. Самойловський одразу долучився до розкопок кількох пам'яток давнього Києва — Георгіївської церкви XI ст., валу Старокиївської фортеці XVII ст. (тоді його вважали укріпленням X—XIII ст.) та прилеглої до нього території на місці будівництва нового урядового центру, в саду Трубецького та в садибі Софійського історико-культурного заповідника. Також він вів постійний нагляд за земляними роботами в історичному середмісті Києва та на його околицях, і це дало вагомий результат — були зафіксовані десятки об'єктів (як, приміром, підмурки Софійських воріт XVII ст.) у Верхньому Києві та відкрито нові археологічні пам'ятки в різних частинах міста. Саме під час розві-

док І.М. Самойловського на південній околиці Києва був виявлений Корчуватівський могильник зарубинецького часу, який дослідник розкопував у 1940—1941 рр. Там було зафіксовано 103 поховання, і могильник став найбільшим серед досліджених в Україні до війни.

Ще 1937 р. І.М. Самойловський підготував огляд історії археологічного вивчення Києва за попередні 20 років — «Археологічні дослідження на території м. Києва від 1917 до 1937 р.», в якому стисло охарактеризував археологічні роботи в місті. Праця лишилася рукописом, але вона стала в пригоді наступним дослідникам стародавнього Києва, оскільки містить багато ексклюзивної інформації, відсутньої в інших (друкованих і архівних) джерелах.

Коли на початку осені 1941 р. точились останні оборонні бої за Київ, 4 вересня Інститут археології припинив свою роботу. І.М. Самойловський не мав близьких родичів і залишився у місті. В окупації перебували і його колеги — П. Курінний, В. Козловська, Є. Покровська, Н. Кордиш, Є. Махно, В. Довженко, Л. Шиліна. Потрапив у оточення і повернувся у Київ ще один археолог — І. Іванцов, але невдовзі його заарештували і стратили німці. 1 січня 1942 р. І.М. Самойловський почав працювати в археологічному музеї, де займався обробкою колекції матеріалів з розкопок Корчуватівського могильника. В той же час він продовжував обстежувати розриті під час війни місця. Навесні 1943 р. між ним і німецьким проф. Штампфуссом стався конфлікт через матеріали згаданого могильника, як зазначив сам дослідник, «за *расхождение... в интерпретации этого памятника... с нарушением моих авторских прав на исследованный мною памятник*». В результаті «*фашистский проф. ... прибрал к своим рукам материал*», а автора розкопок 1.05.1943 р. позбавили роботи в музеї.

Після визволення Києва та відновлення роботи Інституту археології І.М. Самойловський 15 листопада 1943 р. повертається на роботу в інститут на посаду в. о. старшого наукового співробітника. У грудні того ж року він подав протест до «Чрезвычайной государственной комиссии» за порушення окупаційною владою його авторських прав на Корчуватівський могильник; за ним визнається право на академічну пенсію.

На початку 1946 р. І.М. Самойловський у віці 64 років захистив у Ленінграді кандидатську дисертацію на тему «Поле похоронных урн у с. Корчеватое под Киевом» і позбувся приставки «в. о.» у назві посади. У наступному році він переробив і доповнив свій рукопис «Археологічні дослідження на території м. Києва» і довів

його до 1947 р. Незважаючи на науковий ступінь і понад десяток публікацій, 1948 р. дослідника понизили в посаді. В особовій справі зберігається копія наказу № 204 від 15.07.1948 р., підписаного в. о. директора Інституту археології В.Й. Довженком, в якому повідомляється про рішення Президії АН УРСР про переведення І.М. Самойловського на посаду молодшого наукового співробітника. Чим було вмотивоване те рішення і чия то була ініціатива про таке кадрове переміщення, залишилося поза текстом офіційних документів.

Повоєнне десятиліття було дуже плідним для науковця. В рамках експедиції «Великий Київ» він виявив десятки нових пам'яток, серед яких могильник біля с. Софіївка (1947 р.) — перша подібна пам'ятка пізньотрипільського часу в Середній Наддніпрянщині, яка стала епонімною для локальної групи пам'яток того періоду. Були опубліковані нові матеріали з досліджень у Києві (могильник давньоруського часу в Першотравневому парку, два скарби того ж періоду), вийшли узагальнюючі публікації пам'яток трипільського та ранньослов'янського часу на території столиці та її околиць.

Польова діяльність археолога не обмежилася перерахованими здобутками. У 1946 р. він брав участь у розкопках городища давньоруського часу біля с. Єкімауци в Молдові, у розвідках лівого берега Дніпра від Києва до Переяслава-Хмельницького (1947, 1949—1951), досліджував пам'ятки в Херсонській обл. біля сіл Первомайське (1952) і Осокорівка (1954), розкопував Суботівський могильник (1953).

Але І.М. Самойловського знову чекали неприємності. У червні 1954 р. його не атестували. Ось витяг із характеристики від 24.06.1954 р., підписаної в. о. директора Інституту археології АН УРСР к. і. н. І.Г. Шовкоплясом та секретарем партбюро, к. і. н. В.А. Богусевичем: *«І.М. Самойловський на протязенні многих лет ведет только археологические наблюдения за земляными работами в Киеве. Хотя за время своей работы в Институте археологии И.М. Самойловский принимал участие в ряде археологических экспедиций, однако самостоятельно руководить археологическими раскопками не может. И.М. Самойловский не ведет также самостоятельной исследовательской работы и выше публикации отдельных находок и археологических заметок не поднимается»*. Наприкінці характеристики зроблено висновок, що дослідник *«как не отвечающий требованиям,*

предъявляемым к младшим научным сотрудникам, не может быть аттестован на должность младшего научного сотрудника».

І.М. Самойловський все ж ще рік попрацював у рідному Інституті на займаній посаді. За цей час він закінчив (31.12.1954) свою фундаментальну працю «Археологическая карта Киева (в расширенных его границах, до половины XIII в.)», машинописний текст якої налічує 221 сторінку. В ній поєднані топографічні та літописні матеріали, згадки про пам'ятки і знахідки в публікаціях XIX — першої половини XX ст., а також особисті спостереження автора. Вона лишається актуальною і нині, як і завдання створення повнішої археологічної карти пам'яток Великого Києва (адміністративної території міста).

У травні 1955 р. 73-річний науковець подав заяву і 6 червня був звільнений через вихід на пенсію з винесенням йому подяки. Але І.М. Самойловський своїми численними публікаціями, які з'явилися після того (їхня кількість майже подвоїлася) довів, що його потенціал як дослідника та популяризатора археологічної науки на момент звільнення був ще невичерпаний.

Хроніку археологічних досліджень Києва він довів до 1967 р., коли у місті почало активно працювати нове покоління дослідників, а результати їхніх робіт систематично друкувались. Усього в науковому доробку науковця близько 45 публікацій (не враховуючи газетних). Слід відмітити, що І.М. Самойловський активно співпрацював з пресою, і його замітки про нові відкриття археологів регулярно друкувались в київських (передовсім) газетах і журналах. Це сприяло популяризації археологічної науки, зацікавленню широких кіл населення давньою історією, а також справі охорони пам'яток і співпраці вчених з пересічними громадянами. Саме цей бік діяльності шановного дослідника було окремо відзначено в його характеристиці, підписаній 1946 р. керівництвом Інституту археології — Л.І. Славіним, М.Я. Рудинським і Д.І. Бліфельдом.

І.М. Самойловський був самотнім і не мав родини, археологія для нього була всім його життям. Його відданість улюбленій справі, кропітка робота по збиранню інформації до археологічної карти Великого Києва заслуговують на повагу, а сама особистість — на велику пошану від наступних поколінь дослідників Києва, які продовжили справу Іллі Михайловича Самойловського.

ВІТЧИЗНЯНЕ КРИМОЗНАВСТВО

(Рец. на серію видань «Біобібліографія кримознавства», 2004—2010 рр., вип. 1—12, за ред. проф. А.А. Непомнящего)

Між археологією і історичним краєзнавством є чимало спільного в предметі та об'єкті дослідження. Обидві дисципліни мають справу з вивченням і популяризацією історичних подій, матеріалізованих у пам'ятках історії, культури різних фракталів, або рівнів регіоналізму: урочищ, поселень, міст, областей, країн тощо. Основною метою обох наук є реконструкція регіональної (локалізованої в масштабах села, міста, області, держави...) або колективної ідентичності. Зазвичай під останнім мається на увазі наявність цілісного самоусвідомлення та самовизначення у мешканців певної просторової одиниці через комплекс світоглядних, соціокультурних, соціально-економічних і політичних особливостей. За цим комплексом населення консолідується в спільноти від простого земляцтва до (інклюзивно в масштабах країни) національної ідентичності. Результати дослідження феномену регіональної або колективної ідентичності найчастіше постають як складна, неоднозначна й мінлива в часі картина.

Сучасний археолог, який працює з кримськими пам'ятками, зацікавлений у результатах досліджень історичного краєзнавства Криму. Тож поява публікацій архівних матеріалів (рукописів, чернеток, щоденників, листування, наукових планів і звітів тощо) з особистих і наукових фондів краєзнавців-археологів, аналіз життєвого циклу та обігу документів очікується фахівцями з великим інтересом. Особливе місце в працях цього напрямку посідають роботи дослідників, що представляють школу кримознавства на чолі з професором А.А. Непомнящим (Таврійський національний університет ім. В. Вернадського).

12 випусків уже добре відомої серії «Біобібліографія кримознавства» (автори: А.А. Непомня-

щий, В.В. Бобков, О.М. Бобкова, С.А. Волкова, Е.М. Кангієва, Н.В. Кармазіна, У.К. Мусаєва, О.В. Хливнюк; дані див. додаток), відповідальний редактор професор А.А. Непомнящий, дає привід звернутися до огляду серії в цілому. Вкажемо, що навіть на інтуїтивному рівні, виходячи з власного досвіду польових досліджень бахчисарайської старовини, доцільно зробити це з фахових позицій конкретної науки — археології. Такий погляд (зумовлений «виробничою необхідністю») підкріплюється статистичними підрахунками професора А.А. Непомнящего про те, що в загальні наукових матеріалів історико-етнографічної кримознавчої спадщини 68 % становлять археологічні розвідки, решта: 22 % — загальноісторичні; 10 % — етнографічні (Непомнящий 2001, с. 21). Таким чином, та обставина, що моїм профільним фахом є археологія, з одного боку, пояснює, чому я взялася за рецензію робіт з історичного краєзнавства, а з іншого — частково виправдовує можливі її огріхи.

Хоча серія «Біобібліографія кримознавства» присвячена історії вивчення Криму, особливої актуальності їй надає процес швидкого перерформатування традиційного етнографічного татарознавства в окрему наукову (за своїми засадами сходознавчу) галузь знання. Цей процес набув особливої інтенсивності після повернення більшої частини кримськотатарського населення в Крим, коли в соціально-економічному плані сучасні кримські татари постали консолідованим етносом з високим рівнем самоорганізації, самосвідомості і підвищеними запитамися на культурно-історичну ідентифікацію. Відтак, указана серія, як і інші татарознавчі роботи, є відповіддю на виклик часу. Нині «Біобібліографія кримознавства» нараховує 12 випусків, які в додатку подані не за роками видання, а за тематичним — антропологічним — принципом.

У пострадянський період у країнах колишнього СРСР помітно підвищилася оцінка зна-

чення особистості дослідника в науці. І серія «Біобібліографія кримознавства» наочно демонструє, що звернення до антропологізації («олюднення») історико-наукового знання є «однією з принципових особливостей сучасної парадигми історичної науки» (Непомнящий 2001, с. 8). Легко помітити, що серія розробляється за концепцією персоніфікації, тобто вивчення й оцінки внеску окремих істориків у розробку наукових проблем, хоча в українській історіографії кінця XX — початку XXI ст. наявний також інституційний підхід, коли досліджуються наукові співтовариства.

Виходячи з принципу персоніфікації, аналіз серії «Біобібліографія кримознавства» слід розпочати з видань, присвячених «кримознавцю № 1» — найвідомішому краєзнавцю останньої третини XIX — першої третини XX ст., історик, бібліограф, археолог, знавець пам'яток історії та культури, члену-кореспонденту Академії Наук СРСР Арсенію Івановичу Маркевичу. В монографії професора А.А. Непомнящого «Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения» відтворена життєва і творча дорога ключової фігури краєзнавства Криму. На ґрунті широкого корпусу епістолярних джерел реконструйовано зв'язки цього провінційного вченого з кримознавцями академічних центрів країни. Видання викликало жвавий інтерес у науковому світі та було високо оцінене фахівцями, про що свідчать 11 рецензій. Ще одна праця — «Историческое краеведение Крыма на рубеже столетий: Вопросы истории крымского краеведения и охраны памятников» — видана у вигляді збірки статей за матеріалами проведених у 2005 р. міжнародних наукових читань, присвячених 150-річчю ювілею А.І. Маркевича. Крім вчених Криму, тут представлені кримознавці з Санкт-Петербурга (А.І. Раздорський, І.В. Тункіна, Д.Н. Шилов), Києва (С.Ю. Зозуля) та Львова (М.А. Вальо, Н.Е. Кунанець).

Вип. 7 (автор т. 1 капітального дослідження «Подвижники крымского краеведения» А.А. Непомнящий) в основному присвячений реконструкції унікальної долі нечисленної когорти попередників А.І. Маркевича та широкого кола його сучасників, друзів і соратників з краєзнавчих досліджень Криму. Завдяки їхній подвижницькій діяльності дійшло немало пам'яток старовини, а кримські музеї сформували свої унікальні фонди. Вип. 12, що продовжує вказану тематику (автор А.А. Непомнящий), — один із найцікавіших у серії. Він має підзаголовок «TAURICA ORIENTALIA» і, за висловом професора Д.П. Урсу (Урсу 2009, с. 237), є «енцикло-

педією кримознавства» — комплексної науки, що рівною мірою належить до регіоназнавства (себто краєзнавства, але точніше буде сказати — країнознавства) та орієнталістики (схознавства). На думку Д.П. Урсу, «праця професора А.А. Непомнящого стосується якраз другої, схознавчої іпостасі кримознавства, оскільки досліджує невідомі (або маловідомі) сторінки орієнталістики на теренах Криму, починаючи від часів приєднання його до Російської імперії та до початку Другої світової війни, тобто протягом більше ніж 150 років». Галерея портретів т. 1 продовжується в т. 2 парадом визначних російських схознавців і археологів XIX ст. (В.В. Григор'єв, І.М. Березін, М.І. Веселовський, В.Д. Смирнов) і XX ст. (В.О. Гордлевський, Г.Ю. Крачковський, О.М. Самойлович), а також маршем перших українських кримознавців (О.О. Андрієвський, В.М. Базилевич, О.Я. Олесницький) і мистецтвознавця Є.Ю. Спаської. До наукового обігу введено багато нового матеріалу з архівів Росії та України. Автор також поділився цінними спостереженнями стосовно кримознавчої спадщини «гордості української орієнталістики А.Ю. Кримського..., славетної Н.Д. Полонської-Василенко...» (Урсу 2009, с. 238). Досягненням є також просопографічний портрет Українського товариства вивчення Криму та Кавказу, в якому, як з'ясувалося, плідно працювали багато відомих подвижників української науки.

У вип. 8 — «А.Я. Фабр: Портрет администратора на фоне эпохи» — О.М. Бобкова розкриває життя й творчість якщо не «генія російської бюрократії», то її показового представника: адміністратора, мецената, краєзнавця, подвижника музейної справи Андрія Фабра (1789—1862). Висвітлено основні напрями роботи А.Я. Фабра як Таврійського губернського прокурора (1825—1833 рр.), потім — управителя канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора (1833—1847 рр.), Катеринославського цивільного губернатора (1847—1857 рр.), члена Таврійської по селянських справах присутності (1861—1863 рр.).

Автором вип. 9 під назвою «Народный учитель: Документальный очерк деятельности выдающегося крымскотатарского просветителя Усеина Боданинского» є завідувач кафедри історії Кримського інженерно-педагогічного університету Улькера Кязимівна Мусаєва. Я не знайшла відгуків на цю дійсно важливу та дуже своєчасну працю і вважаю, що вона заслуговує на окрему увагу.

Актуальність праці не викликає жодних сумнівів. Досі не було монографічного дослідження

наукового життя одного з перших просвітителів кримськотатарського народу, якого можна вважати й першим татарським археологом. Автор віднайшла та опрацювала величезний архівний матеріал, який стосується творчого життя У. Боданінського. Найретельніше відображені приблизно 12 років напруженої праці вченого — організатора музейної справи — від 1917 р. до 1929 р. Цей величезний фактографічний матеріал вдало систематизований і проаналізований у двох основних зрізах, яким у книжці відповідають два великі розділи. Всебічно й переконливо показано, по-перше, створення на базі Ханського палацу в Бахчисараї Державного палацу-музею тюрксько-татарської культури, по-друге, визначна роль У. Боданінського в організації робіт з вивчення та охорони пам'яток історії та культури кримських татар.

Вражають екстремальні умови, в яких провадилася та робота: громадянська війна, часті й полярні зміни влади в Криму, розруха, дефіцит фінансів і кадрів. Автор переконливо показує, що саме з ім'ям У. Боданінського пов'язаний початок створення основних східних колекцій Криму. Ним були також здійснені або зібрані обміри, архітектурні плани основних пам'яток Старого Криму, Бахчисарая та його близьких і далеких околиць, зокрема комплексів Азіза, Ескі-Юрта, некрополів Чуфут-Кале, Салачика, Ханського палацу, Мангут-Кале та ін. Значення результатів цих робіт, відображених у щоденниках У. Боданінського (арабською графікою!) та наведених У.К. Мусаєвою, неможливо переоцінити. Зокрема, за цими записами автору (с. 125—151) вдалося встановити справжню роль У. Боданінського в організації та проведенні *«найбільшої за роки радянської влади історико-археолого-етнографічної експедиції з вивчення кримських татар у 1925—1926 рр.»*. Автор охопила величезний об'єм відомої джерельної бази, і його відображення відповідає сучасним поглядам на проблеми кримознавства.

До надбань цієї праці можна віднести також додатки у вигляді передрукованих із молодоступних журналів основних статей У. Боданінського про архітектурні та археологічні розвідки, що «зникли» в 30-і роки разом з розгромом у СРСР політики «коренізації» та краєзнавства загалом. Ці статті давно стали, з одного боку, раритетом, а з іншого — предметом першої необхідності для численних дослідників кримської старовини, приміром, у виконанні різноманітних робіт з дослідження і реставрації архітектурно-археологічного комплексу Зинджирли-медресе — Тюрбе хана Хаджи Герая в Салачику або пам'яток Чуфут-Кале. В

цьому — велике практичне значення книжки У.К. Мусаєвої.

Але до неї є декілька непринципових зауважень. Зокрема, певний сумнів викликає назва книжки. Чому У. Боданінський кваліфікується як «народний учитель»? За фактами біографії, викладеними в книжці, Усеїн Адбурефієвич жодного дня зі свого 60-річного життя не працював у народній школі. 1888 року він закінчив народну (чотирирічну) школу, потім сім років навчався у Сімферопольській татарській вчительській школі. Від 1895 до 1905 рр. (тобто дев'ять років) Боданінський проходив курс Строгановського художньо-промислового училища (СХПУ) в Москві, а в 1905—1907 рр. викладав графічне мистецтво у Сімферопольському комерційному училищі, а потім два роки був керівником художньо-промислової школи у підмосковному с. Лігачове як філії Строгановки. У 1909—1911 рр. Боданінський був знову в Москві: викладав малювання у вечірніх класах і завідував навчальною майстернею в СХПУ. Від 1911 р. У. Боданінський на умовах найму працював художником-декоратором у Санкт-Петербурзі, де перетнулися його життєві й творчі шляхи та відомого російського архітектора І.О. Фоміна (1872—1936), з сестрою якого — Ольгою Олександрівною (1895—192?) — він побрався. У роки Першої світової війни Боданінський займався вивченням кримськотатарської старовини, тож усе частіше бував у Криму та захопився ідеєю організації Товариства охорони бахчисарайських пам'яток, брав участь у роботі Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК). Таким чином, немає жодного свідчення, що він працював у народній школі та навіть більше — цілком помітно, що творчу натуру митця вчительська діяльність не задовольняла.

За визначенням різних дослідників і за анкетними даними, У. Боданінський кваліфікується як багатофахова особистість. У рецензованій праці міститься добрий десяток будь-яких, але не освітніх професійних іпостасей У. Боданінського. На с. 8—11 перераховані такі його професії (в дужках подано посилання на джерела У.К. Мусаєвої): відомий діяч кримознавства (Козлов 1987); музеєзнавець; художник-декоратор і художник-оформлювач, живописець (Червонная 1995); організатор орієнталістичних штудій, член-кореспондент Державної академії художніх наук, член Союзу драматичних і музичних письменників (Урсу 1996); діяч у галузі охорони пам'яток (Хливнюк 2005); мистецтвознавець, діяч краєзнав-

чого руху та музейної справи, археолог Мусульманського Сходу, художник прикладного мистецтва, член-кореспондент Бюро краєзнавства (Мусаєва 2007). Згідно з відомостями на с. 15, у 1921—1923 рр. Усеїн-ефенді завідував Бахчисарайським відділом народної освіти, але то була чиновницька, а не народна посада.

Термін «народний вчитель» для сучасного читача має декілька сталих значень:

— історичний термін: педагог міських, повітових і початкових училищ;

— почесне звання в колишньому СРСР, у сучасних Україні та Російській Федерації, яке присвоюється не раніше ніж через 10 років після надання почесного звання «Заслужений вчитель» (відповідно СРСР, України чи Російської Федерації);

— фахові періодичні видання, приміром «Народный учитель» — газета Московського ордену Трудового Червоного Прапора державного обласного університету.

Тобто, жодне з розповсюджених тлумачень «народного вчителя» до Усеїна-ефенді не підходить. Тож більш вдалою та академічною назвою дев'ятого випуску серії могли б бути: «Видатний кримознавець У. Боданінський» чи «Видатний кримськотатарський просвітитель У. Боданінський». Могло б навіть бути «Видатний син народного вчителя», якщо мати на увазі, що Абдурефі Есадулла-огли (1810—1881) — батько У. Боданінського — дійсно був одним із найперших народних кримськотатарських учителів. Більше того, за словами професора П.Д. Урсу, «Абдурефи Эсадулла был первым просветителем среди крымских татар» (Урсу 1999), що підтверджує У.К. Мусаєва (с. 16) аутозаписом У. Боданінського, що він «син народного вчителя із селян...».

Ще одне зауваження стосується того, що в монографії, як видається, наведено надто скромні й обмежені біографічні дані про такого визначного подвижника науки як Боданінський. Скориставшись словами одного з рецензентів на іншу книжку серії, цій бракує «людського обличчя». Не зрозуміло, чи був У. Боданінський щасливий в особистому житті? Його дружина Ольга Олександрівна була не донькою, як помилково стверджується (с. 21) з посиланням на С.М. Червонну, а сестрою відомого архітектора І.О. Фоміна (за його проектом у Києві зведена будівля Кабінету Міністрів України на вул. Грушевського). На с. 97, за матеріалами звіту за 1.10.1928—1.10.1929 рр., серед невинуватих осіб з оточення У. Боданінського двічі згадується вже А[нна?] Н[икитична?] Боданінська, а не О[льга] О[лександрівна]. Занадто скупо висвіт-

лені взаємини Усеїна Адбурефієча з його славетним старшим братом Алі Боданінським. Донька останнього Саїде в 1930-х рр. стала дружиною видатного кримськотатарського поета Ешрефа Шем'ї-заде. Саїде Боданінська донедавна проживала ніби-то в Москві та Сімферополі, тобто могла надати цінні відомості про свого дядька.

У наступних публікаціях доцільно було б повернутися ще раз до аналізу претензій Державної академії історії матеріальної культури (ДАІМК) до якості розкопок експедицією Бахчисарайського музею на чолі з У. Боданінським мечеті в Чуфут-Кале в 1928—1929 рр., про що йдеться на с. 168—169. На жаль, у додатках відсутня стаття (у співавторстві з Б.М. Засипкіним та О. Акчокракли), на яку У. Боданінський посилався в полеміці з ДАІМК. Це дуже актуальна для сучасної науки тема, оскільки розкопки цієї мечеті мають істотне значення для розуміння ранньої кримськотатарської історії. Археологічні її дослідження неодноразово поновлювали, зокрема в останні роки.

Можливо, настав час перекласти й видавати щоденник У. Боданінського, який він вів османською мовою в арабській графіці?

Недостатньо висвітлений і зв'язок переслідувань У. Боданінського як представника культурної еліти кримськотатарської автономної республіки з загальносоюзним молохом політики репресій. «Красназавчий рух у СРСР на межі 1920—1930-х рр. був розгромлений. Усі красназавчі об'єднання в 1933 р. були закриті, а їхні видання знищувалися. З музеїв викидали «колишніх людей» і навіть колекції як «непотріб»... кількість репресованих кримських археологів дуже значна» (Формозов 1998, с. 193). У «1931 р. діяльність ТТІАЕ (Таврійського товариства історії, археології і етнографії) припинилася, багато його членів були заарештовані і загинули» (Бекирова 2007, с. 43). Більшість заарештованих у 1930—1934 рр. були лояльними або дуже лояльними до радянської влади. Значна частина культурно-професійного кола У. Боданінського, а також багато його кореспондентів з ділового листування (приміром, чиновники Главнауки) були заарештовані та частково ліквідовані. Великий терор щодо кримських жертв працював за безвідмовною замкненою схемою пошуків і знищення ворогів народу: «контрреволюціонер або відступник від лінії партії» — «великодержавний шовініст» — «націоналіст» — «контрреволюціонер або відступник від лінії партії». На 1932—1934 рр. припали арешт і заслання професорів К.Е. Гриневича (див. с. 166—167), Г.А. Бонч-Осмоловського (згаданого на с. 32, 48, 53, 114, 118 і 155), М.Л. Ернста (с. 32,

39, 46, 58—59, 79, 82, 111, 157—158, 160, 162—163, 166, 182, 187), члена-кореспондента Академії архітектури СРСР Б.М. Засипкіна (с. 71, 82, 89, 92—95, 97—98, 133, 137, 142—144, 150—152, 163, 166—168, 215). Можливо, У. Боданінський шукав порятунку в Тбілісі (с. 172) за прикладом свого знайомого московського професора Б.О. Куфтіна (с. 48, 56, 66—67, 70, 114, 155), який у 1930 р. за «контрреволюційну діяльність» був засланий до Вологди і потім, через три роки, вдало «вберігся» в Тбілісі, де впродовж 20 років плідно працював у Музеї Грузії і навіть отримав звання академіка Академії наук Грузинської РСР (Алымов, Решетов 2003). Від початку 30-х рр. і до кінця життя «замовк» і Арсеній Іванович Маркевич.

Можливо, вже настав час піднімати питання про відзначення пам'яті У. Боданінського, приміром, установленням меморіальних дощок. Навіть Ханський палац у Бахчисараї досі не має жодного пам'ятного знака чи кабінету, які нагадували б про кипучу 16-річну діяльність його видатного директора. З ім'ям цієї особистості пов'язано багато місць у Москві та Санкт-Петербурзі. Строгановка пишається своїм славетним студентом і викладачем. Земляцтво кримських татар у Москві теж не повинно лишатися осторонь. В Інтернет-ресурсі (архів Валентина Скурлова) повідомляється про адресу «художника Петрограда Боданинского Уссейна Абдуредфатовича: Фонтанка, 166» (http://skurlov.blogspot.com/2009/01/blog-post_3852.html). Цей будинок розміщений в історичному центрі міста, майже наприкінці набережної Фонтанки, на розі з Лібавським провулком.

І зовсім незначні зауваження. Пропонуємо розшифровку нерозбірливо написаного слова (с. 113): <рнрзб>бенку, на нашу думку, слід читати, як <разще>бенку. «Разщебенка» — будівельний термін, добре відомий також і реставраторам. Він означає заповнення щебенем порожнього простору, як правило, між елементами будівельних споруд. Звернемо увагу й на деякі прикрі описки (с. 85, 238), де фігурує О. Пряцак, замість О. Пріцак (відомий орієнталіст). Ім'я представника ханської династії написано російською як Гирай, хоча, за кримськотатарською традицією (див. словник С.Р. Ізідінової), це династичне ім'я слід писати Герай (Смирнов 2005, с. 517).

Та в цілому книжка У.К. Мусаєвої — серйозна наукова праця. Вона написана на високому науковому рівні, вводить у науковий обіг значну кількість матеріалів і містить чимало нових висновків, які мають теоретичне та практичне значення. Вона достойно представляє се-

рію «Біобібліографія кримиознавства». Хочеться тільки побажати автору скоріше перейти від нарисів, як вона скромно визначила жанр своїх двох успішних книжок, до монографії, присвяченої видатній постаті, яка за багатьма ознаками належить, щонайменше, двом культурам — кримськотатарській та російській.

Ще одна праця У.К. Мусаєвої — «Подвижни кримской этнографии, 1921—1941: Историографические очерки» — відразу після виходу стала бібліографічною рідкістю. В ній уперше відновлені біоісторіографічні портрети видатних діячів, які займалися кримською етнографією та археологією в 1920-і рр.: І. Бороздіна, В. Гордлевського, Б. Куфтіна, А. Кончевського та ін. Книжку тепло зустріла громадськість, і вона має щонайменше три розгорнуті рецензії.

Вип. 1, «Статистики Таврической губернии (XIX — начало XX века: Биобиблиографический указатель)», автор В.В. Бобков, дуже вдало відкрив (у хронологічному порядку) серію «Біобібліографія кримиознавства». Крім дорадянських статистичних установ Кримського півострова, викладено й історію материкових — Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії. В першій частині розглянута структура та результати діяльності найбільших місцевих статистичних служб, їхній внесок до вирішення проблем регіональної економіки, історії, археології та етнографії. Друга частина є більшою мірою не іменним покажчиком, а повноцінним біобібліографічним довідником із 195 статей з інформацією про штатних і позаштатних співробітників статистичних органів губернії від 1834 р. по 1920 р. На жаль, цей корисний приклад створення активного іменного покажчика не задіяний в інших випусках серії.

Вип. 6 становить монографія С.А. Волкової «Чехи на півдні України: друга половина XIX — перша третина XX століття». Вперше здійснено комплексне дослідження основних причин, особливостей і значення колонізації Таврійської та Херсонської губерній чехами з Богемії та Моравії. Виявлено чеські поселення, розглянуто особливості їхнього соціально-економічного розвитку в другій половині XIX ст. і в 20—30-і рр. XX ст.

Вип. 10 — монографія Едіє Кангієвої «Крымское движение на страницах тюркоязычных периодических изданий крымскотатарской диаспоры» — присвячена вивченню кримськотатарської спадщини істориків і публіцистів, які видавалися в періодиці діаспори в Германії, США, Румунії та Туреччині в 1888—1991 рр. Охарактеризовано головні етапи й аспекти роз-

витку видавничої справи кримських татар в еміграції. Систематизовано та проаналізовано кримознавчі публікації (наукові, науково-популярні, спогади, некрологи, передові статті) з періодичних видань кримськотатарської діаспори («Emel», «Karadeniz», «Kirim», «Kirim-bulten», «Renkler», «The Crimean Review» та ін.).

Вип. 11, «Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: Исследования и документы», підготовлений у Науковому центрі історико-краєзнавчих досліджень і Зводу пам'яток історії та культури України в АРК (автор-укладач О.І. Хливнюк). Це — настільна книжка кримознавця будь-якого рангу. Вона присвячена діяльності двох основних (і конкуруючих) на території Криму в 1920—30-х рр. пам'яткоохоронних інституцій — Центральних державних реставраційних майстерень (ЦДРМ) і Кримського відділу в справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи і народного побуту (КримОХРІС). Видання зручно структуроване. По-перше, воно має два програмні напуття (від голови Республіканського комітету АРК з охорони культурної спадщини Н.О. Гриненко та від редактора серії професора А.А. Непомнящего), що надає особливого статусу випуску. По-друге, в ньому є дві добротні оглядові статті з діяльності ЦДРМ (за роки керівництва І.Е. Грабаря) і КримОХРІС (керівник О.І. Полканов). По-третє, архівний розділ доцільно рубрикований (плани робіт, резолюції, звіти, протоколи пам'яткоохоронних організацій, акти обстеження, доповідні та пояснювальні записки, довідки, службове листування). По-четверте, вдало скомпоновані довідкові матеріали, в складі яких, окрім звичного іменного покажчика, є дуже корисний, зручно розподілений і, так би мовити, «активний» (подібний до гіперпосилань) іменно-тематичний коментар Н.В. Кармазіної (автор вип. 4 цієї серії). До наукового обігу введено дуже важливий корпус інформативних джерел з московських архівів, що дозволяє об'єктивніше розглянути процеси, що мали місце в пам'яткоохоронній справі тих років. Цей випуск і розглянута нижче праця Н.В. Кармазіної становлять своєрідну діалогію з історії пам'яткоохоронних інституцій Криму.

Вип. 4, Н.В. Кармазіна «Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954—1991 рр.)», присвячений маловивченому періоду кримського краєзнавства. Показані діяльність, форми та методи роботи державних і громадських музеїв, узагальнені наукові дослідження кримських краєзнавців, визначені основні етапи підготовки кримського тому «Історії міст і сіл УРСР», проаналізований процес становлен-

ня системи охорони пам'яток Криму. Це дуже цінне видання, що має бути на столі кожного кримознавця та діяча пам'яткоохоронної справи. Воно написано висококваліфікованим фахівцем, ерудиція якого відображена у вип. 11.

Вражають обсяги та швидкість, з якою була створена ця серія, та високий науковий рівень кожної монографії. 12 випусків сягає загальної кількості 3662 сторінок за шість років. Це, безумовно, стало можливим завдяки використанню інформаційних технологій (об'єктивна причина) та роботи восьми авторів на чолі з редактором серії проф. А.А. Непомнящим як єдиної команди (суб'єктивна причина). Серія проситься (безумовно, з дотриманням авторських прав на кожний твір) на окремий сайт з наступним асоціюванням усіх іменних покажчиків та їхнього доопрацювання за прикладом подання матеріалів з гіперпосиланнями. Прикладами реалізованого на папері плідного перехресного посилання є вип. 1 і 11. З використанням гіперпосилань або пошукового апарату в межах серії електронна версія серії «Біобібліографія кримознавства» перетвориться на ще потужніший робочий інструмент. Наявність такого зручного засобу дозволить реалізувати в найближчій перспективі «томографічні» або запитові дослідження кримознавства.

З аналізу складу та змісту книжок серії випливає, що в кримознавстві вже важко сховати татарознавство як окрему підгалузь сходознавства. Останніми роками горизонт і глибина цієї новітньої наукової дисципліни швидко зростають. Головною умовою розробки тюрко-татарських сходознавчих тем у кримознавстві стає рівень знання східних (сучасних і давніх) мов і діалектів. І в цьому у молодих кримськотатарських авторів є певна природна перевага, що й демонструють автори серії. Три важливі й новаторські теми досліджень (яким присвячені праці У.К. Мусаєвої та Е.М. Кангієвої) не тільки не могли бути виконані, а навіть задумані без доступу до вельми широкого кола кримськотатарських, турецьких і османських джерел.

Прикладом невідкладних практичних завдань татарознавства, що народжується, є публікації топонімічних матеріалів, зібраних і опрацьованих старшим поколінням кримськотатарських орієнталістів. Лише деяким сходознавцям щастить скористатися матеріалами згаданого «Словника кримськотатарських імен», зібраних С.Р. Ізідіновою (Смирнов 2005, с. 517). Друге важливе дослідження Севіле Ріфатовни ще не вийшло окремим виданням (Изидинова 1982).

Загальні враження від серії «Біобібліографія кримознавства» можна звести до таких.

Увага висококваліфікованих авторів зосередилася, по-перше, на введенні до наукового обігу архівних матеріалів; по-друге, — на постанях, які раніше (найчастіше через політичні обставини) були поза полем зору дослідників; по-третє, — на малодосліджених наукових співтовариствах різного типу. Зокрема, показано, що, хоча творчість значної кількості істориків дорядянської доби та жертв політичних репресій, фахівців кількох хвиль еміграції, які є персонажами серії, протягом багатьох років ігнорувалась, їхній внесок у науку дуже значний. Тож результати діяльності нових-старих дослідників, їхніх більш-менш неформальних об'єднань суттєво поповнюють сучасну базу знань і є важливим кроком у вітчизняному кримознавстві. Тепер практично жодну серйозну роботу з кримознавства не можна вважати повноцінною за відсутності в ній посилань на згадані праці.

Характерною рисою видань серії є те, що вони привернули велику увагу науковців. Зо-

крема, мені відомо 35 рецензій, опублікованих у профільній літературі. Усі вони позитивні, написані вітчизняними й закордонними відомими та компетентними фахівцями з історії нового часу, історичного краєзнавства, кримознавства та сходознавства.

Автори серії використали широку базу бібліографічних джерел: наукові (монографії, збірники, періодичні, зокрема місцеві, та серійні видання), науково-інформаційні (бібліографічні покажчики та довідники, списки, літописи), архівні (неопубліковані наукові праці, систематичні каталоги, нотатки мандрівників, путівники, матеріали місцевої періодики, наукові, науково-популярні та спеціальні журнали й газети).

Особливу цінність випускам серії надає та обставина, що більша частина джерел була опрацьована авторами *de visu*, атрибутована й досліджена сучасними бібліографічним, просопографічним, історіографічним та історико-краєзнавчим методами. Застосовувалися статис-

Додаток. Склад серії «Бібліографія кримознавства» (за антропологічною класифікацією)

1. Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. — Симферополь. Бизнес-Информ, 2005. — 432 с., илл. (Вып. 3).
2. Историческое краеведение Крыма на рубеже столетий: Вопросы истории кримведения и охраны памятников. Сб. науч. трудов в честь 150-летия со дня рождения Арсения Ивановича Маркевича. — Симферополь, 2005 (Вып. 5; Ученые записки Таврического национального университета им. В. Вернадского. Серия «История». — Т. 18 (57), № 1: Спецвыпуск).
3. Непомнящий А.А. Подвижники кримведения. — Симферополь: СГТ, 2006. — Т. 1. — 324 с., илл. (Вып. 7).
4. Непомнящий А.А. Подвижники кримведения. — Симферополь: СГТ, 2008. — Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. — 600 с., илл. (Вып. 12).
5. Бобкова О.М. А.Я. Фабр: Портрет администратора на фоне эпохи / Под ред. А.А. Непомнящего. — К.: Центр памятниковедения НАН Украины и УТОПИК, 2007. — 321 с. (Вып. 8).
6. Мусаева У.К. Народный учитель: Документальный очерк деятельности выдающегося крымскотатарского просветителя Усеина Боданинского / Отв. ред. А.А. Непомнящий. — Симферополь: СГТ, 2007. — 240 с. (Вып. 9).
7. Мусаева У.К. Подвижники крымской этнографии, 1921—1941: Историографические очерки / Под ред. А.А. Непомнящего. — Симферополь: Таврический национальный университет им. В. Вернадского, 2004. — 214 с. (Вып. 2).
8. Бобков В.В. Статистики Таврической губернии (XIX — начало XX века): Библиографический указатель / Под ред. А.А. Непомнящего. — Симферополь [б. и.], 2004. — 302 с. (Вып. 1).
9. Волкова С.А. Чехи на Півдні України (друга пол. XIX — перша третина XX ст.) / За ред. А.А. Непомнящего. — Симферополь: АнтікВА, 2006. — 160 с. (Вип. 6).
10. Кангиева Э.М. Кримведение на страницах тюркоязычных периодических изданий крымскотатарской диаспоры / Под ред. А.А. Непомнящего. — К.; Симферополь: СГТ, 2007. — 424 с. (Вып. 10).
11. Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: Исследования и документы / Автор-составитель А.В. Хливнюк; под ред. А.А. Непомнящего. — Симферополь: СГТ, 2008. — 240 с. (Вып. 11).
12. Кармазіна Н.В. Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954—91 рр.) / За ред. А.А. Непомнящего. — Симферополь: Таврія, 2005. — 177 с. (Вип. 4).

тичний і структурно-функціональний методи, а також засоби археографічної та бібліографічної реконструкції. Всі видання мають науково-довідковий апарат, як мінімум — іменний покажчик, а деякі — й розвинутіші довідкові засоби.

Автори серії щедрі на ілюстративний матеріал, найчастіше це факсиміле документів — рукописів, листів, рідкісних портретів, географічних карт, картин, архітектурних і археологічних пам'яток. Значна частина цих артефактів опублікована вперше. Серія має оригінальний високоякісний поліграфічний дизайн, який легко впізнається.

Важливою рисою є вирішення низки завдань зі створення позитивного образу поліетнічних кластерів Криму, особливо їхніх академічних представників. Завдяки академічності серія «Бібліографія кримознавства» несе позитивний заряд толерантності при аналізі взаємостосунків багатьох етносів Криму, особливо тих, які мешкали в Криму на рубежі XIX—XX ст.

Окремо відзначимо блок видань, присвячених відтворенню наукових або реконструкції на базі архівних матеріалів біографій низки просвітителів і видатних, іноді неоднозначних фігур, кримознавства, зокрема з діаспори кримськотатарського народу. Це робиться практично вперше, і автори проявили певну стриманість і не відправили поспішно до внутрішньої «еміграції» так зв. «радянських», зокрема кримськотатарських, діячів науки та культури.

Завдяки цій серії кримська університетська наука має представницький вигляд на тлі численних кримознавчих досліджень інших установ. Студенти отримують новітні результати світового рівня з перших рук, а серія стала ре-

альним компендіумом найновіших досягнень у вивченні кримознавчої спадщини.

Результати досліджень, викладених у серії, мають не тільки теоретичне (академічне), а й велике практичне значення. Зокрема, вони допомагають самоідентифікації мешканців Криму, які нині не те що диференціюються, а головню поляризуються за конфесійними, етнічними, мовними та культурними традиціями. Як відомо, одним із завдань державної політики є подолання домодернових (зокрема тих, що базуються на родинних і земляцьких стосунках) форм соціальної комунікації. До ключових завдань сучасної гуманітарної політики належить також закріплення національного консенсусу, депандоризації явища соціокультурної регіональної строкатості та перетворення його на джерело розвитку країни, недопущення примусової асиміляції та акультурації етнічних спільнот, імплементації європейських стандартів до сфери управління міжетнічними стосунками (Україна... 2010, с. 45, 56—57, 71).

Історичне краєзнавство загалом і кримознавство зокрема є одним з ефективних механізмів формування історичної пам'яті. Але розвиток історичного краєзнавства неможливий без наполегливих наукових досліджень. Ця тема складна, комплексна та ще далека від завершення, хоча результати досліджень, які демонструють і праці серії, допомагають ставити й вирішувати низку проблемних і практичних запитань у сфері сучасної гуманітарної політики. Усі роботи серії «Бібліографія кримознавства» відповідають критеріям науковості та водночас — актуальним політичним і соціальним запитам і викликам сучасності.

Н.О. ГАВРИЛЮК

- Алымов С.С., Решетов А.М. Борис Алексеевич Куфтин: изломы жизненного пути // Репрессированные этнографы. — М., 2003. — 2. — С. 227—268.
- Бекирова Г. Проблема еміграції кримських татар у російській історичній літературі 19 ст. — 30-х років 20 ст. // *Studia turkologica*. Воронежский тюркологический сборник. — Воронеж, 2007. — 4. — С. 37—52.
- Изидинова С.Р. Фонетические и морфологические особенности крымско-татарского языка в ареальном освещении. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — М., 1982.
- Непомнящий А.А. Бібліографічна спадщина історико-етнографічних досліджень Криму в кінці XVIII — на початку XX століть. Автореф. дис. ... доктора істор. наук. — К., 2001.
- Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала 18 в. — М., 2005. — Т. 1.
- Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації. Експертна доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до Послання Президента України В. Януковича до українського народу. — 2010.
- Урсу Д. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921—1941). — Симферополь, 1999.
- Урсу Д.П. Енциклопедія кримознавства // *Краєзнавство*. — 2009. — № 1/2. — С. 236—238.
- Формозов А.А. Русские археологи и политические репрессии 1920—1940-х гг. // *РА*. — 1998. — № 3. — С. 191—206.

Надійшла 07.04.2011

Л.І. Рековець, Е.С. Павлін

СВІТОВИЙ АРХЕОЗООЛОГІЧНИЙ КОНГРЕС У ПАРИЖІ: ПІДСУМКИ І ПЕРСПЕКТИВИ АРХЕОЗООЛОГІЇ В УКРАЇНІ

У серпні 2010 р. в Парижі в університеті П'єра і Марії Кюрі відбулося досить поважне зібрання археозоологів світу. Основним організатором конгресу був Національний музей історії природи (Museum National d'Histoire Naturelle) в особах професорів Jean-Denis Vigne, Marylene Patou-Mathis, Cristine Lefevre, Stephane Pean. Сьогодні ця наукова установа є комплексом музеїв, має свою історію та відома власними багатими колекціями і окремими експозиціями з еволюції тварин і рослин, мінералогії та петрографії, палеонтології та остеології. До цього комплексу належить також відомий у світі Королівський ботанічний сад (Jardin des Plantes), в якому свого часу була утверджена вершина біологічної думки на зламі XVIII—XIX століть. Тоді тут працювали, генерували ідеї і обґрунтовували свої наукові погляди всесвітньовідомі вчені і дослідники: Генрі (Анрі) Беккерель — відкривач радіоактивності (1896 р.), Жорж Луї Бюфон (автор 36 томів природничої історії, 1749—1788 рр., та гіпотез про походження Землі), Жан Батіст Ламарк — засновник зоології та автор першої теорії еволюції, Жорж Кюве — засновник палеонтології та автор теорії катастроф і закону кореляції органів, Жофруа Сент-Ілер — автор принципів аналогії та гомології та ще багато не менш відомих вчених. Пам'ятники, бюсти, меморіальні дошки та живі дерева (наприклад, бук, посаджений Бюфоном, багатовікові пальми в тепицях) усе тут нагадує і відтворює не тільки історію природи, але і реальну та багатовікову історію музею та його вчених — авторів вагомих наукових теорій. У круглому залі саду «Амфітеатр», в якому довелося робити доповідь першому автору, і донині чути відлуння гострих дискусій, які точилися тоді між видатними вченими Франції, про що тут нагадують золотом вписані їх імена.

Майже 800 учасників конгресу з усіх континентів включали імена як видатних вчених-

археозоологів, так і (поки що) маловідомі або і зовсім неznані імена. Близько 80 % учасників — це молоді й перспективні дослідники фаун плейстоцену і голоцену, які привезли з собою нові ідеї, досить цікаві матеріали, дані і факти, нові підходи і методики опрацювання остеологічних решток, нові аналітичні погляди на історію формування фаун, історію мисливства і процеси одомашнення тварин. Вважаємо це найбільшим досягненням конгресу.

Програма засідань, заслухані доповіді та опубліковані матеріали у вигляді тому абстрактів засвідчують, що наукова проблематика археозоологічних досліджень у світі актуальна, надзвичайно широка та різноманітна. Переважно це традиційні історико-фауністичні дослідження, пов'язані зі встановленням якісного та кількісного складу фауни і визначенням джерел концентрації решток у місцезнаходженнях. Це ті дослідження, які спираються на результати розкопок на місцях стоянок людей палеоліту та історичної епохи — голоцену. Майже половина доповідей і повідомлень були присвячені цій та подібній до неї проблематиці, серед яких значний інтерес викликали повідомлення про нові стоянки людей та місцезнаходження фауни в Сибіру, Азії та на американських континентах.

Другу групу досліджень можна окреслити як аналіз стану динаміки фаун та їх роль у формуванні суспільства на різних етапах його становлення. Вони пов'язані з історією та реконструкцією діалогових стосунків у системі співіснування «людина—тварини», процесами приручення та одомашнення тварин, породостановленням. Результати таких досліджень дозволяють об'єктивніше оцінити історію розвитку суспільства та його вплив на фауну (чисельність, розселення, вимирання), глибше зрозуміти питання певної залежності людини від тварин, що становить немов зворотний бік таких взаємостосунків. У підсумку це відтво-

рює не тільки історію впливу людини на природу, але й характеризує всезростаючу інтенсивність такого впливу, завдяки використанню досконаліших знарядь праці.

Третя група — це результати детальних досліджень морфологічних змін кісток тварин у процесі приручення, одомашнення та породостановлення видів у окремих таксономічних групах, наприклад, таксонів собачих, парно- і непарнокопитних, птахів та ін. Допоміжними виступають дані статистичних методів опрацювання матеріалів, які дозволяють встановити напрями таких змін у часі та залежно від регіонів. Ці питання були широко висвітлені в доповідях.

Нарешті, глибші — гістологічні дослідження, які пов'язані зі зміною структури кісток диких і свійських тварин, а також дослідження на основі молекулярно-генетичних даних з визначенням структурних змін на рівні ДНК склали особливу групу дискусійних проблем конгресу. Вивчення ДНК знаходиться ще на початковій стадії входження в археозоологію, адже вимагає досконалого сучасного технічного обладнання, яке нині доступне тільки окремим науковим установам. Спеціалістів цього наукового напрямку теж бракує. Результати таких досліджень вражаючі, вони науково вагомі, обґрунтовані, а сам напрям дуже перспективний. Вони стосуються різноманітних сфер досліджуваної проблематики, а саме: уточнення стосунків філогенетичних в окремих таксономічних групах, пізнання особливостей породостановлення видів, окреслення центрів походження свійських тварин, визначення шляхів міграції людей і фауни та ін.

Важливе місце в роботі форуму займали регіональні дослідження дуже різноманітної тематики. Це, наприклад, окремі регіони Східної та Західної Європи, Китаю, Японії, Індокитайського регіону. Деякі секційні засідання теж були пов'язані переважно з регіональними проблемами, як, наприклад, археозоологія Африки, Ісландії, Центральної і Східної Європи, неотропічної зони. Синтетичний підсумок результатів засвідчує, що активний стан розвитку регіональної археозоології нині є науково різнонаправленим і скерованим переважно на соціальну археозоологію. Вона здебільшого пов'язана з біоценотичним характером досліджень, включаючи вивчення динаміки рослинності, використання давніми людьми молюсків, еволюції паразитів і їхніх господарів, зміни в часі інших складових компонентів біоти чи екосистем у цілому.

Окремі сесійні засідання були також присвячені проблемам тафономії місцезнаходжень

фауни плейстоцену і голоцену, з'ясування особливостей генези танато- і тафоценозів, аналізу залежностей спільного знаходження кісток і артефактів та, в зв'язку з цим, характеристики поведінки людей у процесі утилізації здобичі та використання ними знарядь праці. Учасники конгресу виявили великий інтерес до цієї тематики, особливо якщо вона торкалася місцезнаходжень різних археологічних культур часу пізнього плейстоцену.

Особлива увага була також звернена на характер взаємин людини і природи (переважно тварин) і реконструкцію умов існування людини і тварин у різні часи і у різних регіонах. Це, безумовно, визначило певні етапи в формуванні суспільства та його структури, а також окреслило рівні вдосконалення його матеріальної культури (артефактів). У такий спосіб були охарактеризовані переважно місцезнаходження пізнього плейстоцену та голоцену Старого Світу, включаючи елементи біогеографії та шляхи розселення тварин і впливу на ці процеси кліматичних умов. Тут варто підкреслити і приємно відзначити, що багато зарубіжних колег у своїх доповідях і повідомленнях постійно зверталися до матеріалів з відомих не тільки в Україні стоянок — таких як Межиріч, Мізин, Гінці, Добриничівка, Анетовка, Меджибож, Королеве та цілої низки печерних захоронень Криму, а також місцезнаходжень мезоліту і неоліту Причорномор'я.

Не залишилися поза увагою учасників конгресу і такі питання як роль людини в становленні та існуванні, включаючи вимирання окремих таксонів, наприклад, хижих ссавців, оленів, мамонтів, верблюдів і практично всіх груп одомашнених копитних. Доповіді з цієї тематики завжди супроводжувалися запитаннями та гострими дискусіями.

Певна частина доповідей була присвячена проблемам біогеохімії решток, біометрії та новим методам дослідження, а також методикам проведення польових досліджень, зберігання та колекціонування матеріалів, музейній справі. Програма конгресу не передбачала екскурсій на окремі місцезнаходження фауни.

У дискусії, яка постала після доповіді першого автора (співавтор В.М. Степанчук), досить чітко вимальовалася позиція учасників про відсутність спільних, зокрема й міжнародних, наукових проектів і програм щодо утвердження важливого значення Причорноморського регіону, включаючи Україну, в пізнанні зв'язків між людьми в процесі формування суспільств, їх культур і фауністичних стосунків. Наголошувалося на необхідності пошуків нових, переконливіших фактів

і доказів для чіткішого окреслення тієї вагомої історичної ролі, яку відіграв цей регіон Східної Європи (Україна) в загальній історії формування суспільств Західного, Східного і Північного Причорномор'я. Археологія як і археозоологія всього Причорноморського регіону (включаючи прилеглі до нього країни) це регіон постійної зацікавленості багатьох вчених світу, тут перерешувалися шляхи міграції фаун, людей, суспільств, відбувався бурхливий розвиток культур і їх занепад, народжувалися нові стосунки і поставали нові засади господарювання.

Археозоологія в Україні. Нині можна однозначно стверджувати, що археозоологічні дослідження в Україні переживають часи відносного спокою і врівноваженої стабільності. Започатковані О.О. Браунером ще наприкінці XIX ст., вони знайшли своє продовження в роботах вітчизняних авторів — І.Г. Підоплічка, В.Й. Цалкіна, В.І. Бібікової, Н.Г. Білан, М.А. Воїнственського, А.С. Уманської, В.А. Топачевського, Н.Л. Корнієць і інших дослідників. Результати їх досліджень і зараз з успіхом використовують вітчизняні та зарубіжні спеціалісти-археозоологи про що свідчить рівень цитувань їхніх праць і ставить регіон півдня Східної Європи в ряд одного з важливих у ланцюгу пізнання історії суспільств і фаун.

Кінець другої половини XX ст. позначився значним спадом наукового інтересу до археозоології і це тоді, коли на той час, як і нині, Україна диспонує досить цінними матеріалами з цілої низки відомих у світі місцезнаходжень фауни зі стоянок людей голоцену і пізнього плейстоцену. Складно відповісти на запитання, чому нині в Україні реально і результативно працюють тільки два археозоологи (не думаю, що більше їх не потрібно) — Олег Петрович Журавльов з Інституту археології НАН України, Київ (теріофауни голоцену) та Андрій Володимирович Старкін з того ж інституту, Одеса (теріофауни пізнього плейстоцену). Останнім часом до цих робіт підключились Олена Секерська, Одеський універ-

ситет ім. І.І. Мечникова (визначення решток з археологічних стоянок), Світлана Тайкова з Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена, Київ (випокні птахи голоцену), а також фахівці-початківці Олег Синюк (Чернігів) та Олена Федорченко (Київ). В Україні нині реального археозоологічного матеріалу більш ніж достатньо, і він з кожним роком поповнюється, проблематика досліджень — невичерпна, методики робіт постійно вдосконалюються, а ось аналітичні остеологічні опрацювання та синтетичні результати повинні відповідати світовому рівню. Це відчувається після заслуханих доповідей і дискусій, а особливо після спілкування зі спеціалістами різних напрямів і з різних регіонів.

Для порівняння вкажемо, що, наприклад, із сусідньої з Україною Польщі на цьому зібранні були присутні 12 спеціалістів-археозоологів (з України тільки один), які представили свої досить цікаві матеріали у вигляді доповідей та постерів. У них функціонує археозоологічне товариство (проф. Даніель Маковецькі), яке майже щороку організовує конференції з проблем археозоології та середовища, видає відповідні матеріали та визначає перспективи розвитку цього наукового напрямку.

Висновок напрашується один — за такого багатства матеріалу та даних, археозоології Україна повинна займати вагомніше місце в світовій археологічній та палеонтологічній (палеотериологічній) науці. З такою досить багатою археологією та не менш багатою археозоологією, що продемонстрували світові значні досягнення, та в контексті утвердження самостійності і незалежності держави, в Україні (Київ) повинен функціонувати новий сучасний археологічний музей (можливо, на теренах загальностворюваного на Печерську культурно-історичного комплексу) з вичерпною археозоологічною експозицією. Без сумніву, багата археологічна історія України повинна бути представлена в експозиції значно повніше, більш сконцентровано і сучасно.

Л.І. РЕКОВЕЦЬ, Е.С. ПАВЛІНА

ДО 75-річчя АННИ СТАНІСЛАВІВНИ РУСЯЄВОЇ

Цієї зими, 1 лютого 2012 р., виповнилося 75 років від дня народження Анни Станіславівни Русяєвої — визначного вітчизняного антикознавця, відомого вченого-археолога з більш як півстолітнім стажем, провідної дослідниці античних старожитностей Північного Причорномор'я, доктора історичних наук, професора, члена Міжнародної асоціації грецької та латинської епіграфіки, лауреата Всеукраїнської премії ім. М.І. Костомарова (1995), лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки (2002), автора більше ніж 250 наукових праць (зокрема 18 книжок) і учасника таких відомих фундаментальних видань, як «Археология Украинской ССР» (1986), «Давня історія України» (1998), «Історія української культури» (2001).

Шлях Анни Станіславівни у науку, її внесок і стиль без перебільшення можна назвати «феноменом Русяєвої». Викликає подив, всеосяжне захоплення, глибоку шану та щире бажання наслідувати цей яскравий життєвий приклад те, як дівчинка з маленького, захищеного серед поліських боліт та пралісів села (безнадійно відстороненого від будь-яких пам'яток високої античної культури) через наполегливу, сумлінну, багаторічну працю і вірність обраній професії зросла в талановитого, глибокого знавця цієї культури найвищого рівня, заслужено визнаного за такого вітчизняним і євро-американським науковим загалом.

Як вірна служниця Клію А.С. Русяєва ніколи не йшла проти істини, які б терени фізичної та розумової праці не охоплювала її різнобічна наукова діяльність — розвідки, розкопки, хронологія, класифікація, інтерпретація, узагальнення тощо. Працям Анни Станіславівни притаманні виваженість, ґрунтовність, всебічне знання предмета дослідження, вичерпна історіографічна база. Так само і її розкопки завжди вирізнялися ретельністю, охайністю, впорядкованістю та осмисленістю. За довге і насичене життя в археології Анна Станіславівна набула заслуженої слави невтомної, талановитої, енергійної дослідниці Ольвії та її хори, здійснила чималий обсяг польових і кабінетних досліджень, відкрила багато невідомих сторі-

нок історії, соціально-політичного, культурного та релігійного життя Ольвії та всієї античної Надчорноморщини в цілому. Їй, зокрема, належить честь перших розкопок відомого Бейкушського святилища Ахілла, відкриття та дослідження найдавніших (заглиблених) жител Ольвії колонізаційної доби, віднайдення та повне розкриття в результаті багаторічних розкопок найранішого (Західного) ольвійського темениса Аполлона Іетроса, які було нещодавно яскраво підсумовані в фундаментальній монографії (2006).

Але на досягнутому дослідниця не зупиняється та продовжує плідно працювати на науковій ниві далі. Про це свідчить її нова монографія, де подано вичерпну аналітичну оцінку понад 800 графіті VI—II ст. до н. е. з розкопок Ольвії (2010). А попереду — нові задуми, творчі ідеї та плани. Дай Вам Боже, дорога ювілярко, здоров'я, наснаги та віри для їх повного втілення у реальності наукового життя!

Від усього серця вітаючи вельмишановну Анну Станіславівну з поважним електровим ювілеєм, наведемо з великого, різнобічного та добірного її доробку тільки назви її книжок, аби цим красномовним реєстром осягнути хоча б стисло, але зримо внесок дослідниці у розвиток античної археології в Україні та світі:

Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979.
 Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982.
 Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К., 1987 (у співавторстві).
 Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
 Искусство греков Северного Причерноморья. — Николаев, 1997.
 Боспорское царство. — Николаев, 1997 (у співавторстві).
 Античні держави Північного Причорномор'я. — К., 1998 (у співавторстві).
 Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999 (у співавторстві).
 Верховная богиня античной Таврики. — К., 1999 (у співавторстві).
 Славетний мудрець — скіф Анахарсис. — К., 2001.

Исторические личности эллино-скифской эпохи. — К.; Комсомольск, 2003 (у співавторстві).
 Ольвия Понтийская. Город счастья и печали. — К., 2004 (у співавторстві).
 На берегах Боспора Киммерийского. — К., 2004 (у співавторстві).
 Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005.
 Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006 (у співавторстві).
 Der Achilleus — Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. — Rahden, 2006 (у співавторстві).
 Граффити Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2010.
 Ancient Sacral Monuments in the Black Sea. — Thessaloniki, 2010 (у співавторстві).

С.Б. БУЙСЬКИХ

ДО 80-РІЧЧЯ ВАЛЕНТИНИ ІВАНІВНИ НЕПРІНОЇ

1 січня 2012 р. виповнилося 80 років дослідниці первісної доби України, кандидату історичних наук Валентині Іванівні Непріній.

В.І. Непріна народилася на Уралі, в с. Усть-Горевая Добрянського р-ну Пермської обл. 1954 р., закінчивши історико-філологічний факультет Пермського університету ім. О.М. Горького, разом із чоловіком Є.М. Митрофановим переїхала у Київ, де одразу на договірних умовах підключилася до експедиційної діяльності Інституту археології. Від 1959 до 1991 рр. В.І. Непріна працювала в штаті інституту молодшим, старшим, а надалі й провідним науковим співробітником.

Наукові інтереси дослідниці пов'язані з вивченням первісної доби України. У результаті активної польової роботи, яку вона провела протягом 33 років, було відкрито, досліджено та введено до наукового обігу нові пам'ятки, головню, доби неоліту. Ще в 1959 р. дослідниця зацікавилася проблемами неоліту ямково-гребінцевої кераміки, для вирішення яких на той час матеріалів було замало. У 1960-і рр. В.І. Непріна досліджувала низку вже відомих і нових неолітичних пам'яток цього типу: Ново-доновка 1 і 2 на Сіверському Дінці, Погорілівка (Вирчище) та Плюшняк-Романівка на Десні, Пустинка 5 (с. Мньов) на Чернігівщині та ін.

У 1970-і рр. В.І. Непріна систематизувала матеріали ямково-гребінцевої кераміки північної частини України, запропонувала нове рішення проблем хронології та періодизації пам'яток цього типу, їх походження та зв'язок з неолітом Волго-Окського басейну. 1973 року

вона захистила кандидатську дисертацію «Неоліт ямково-ребінцевої кераміки в Україні», а 1976 р. видала монографію, присвячену цій проблематиці. Пізніше, досліджуючи походження неоліту Північної України, дослідниця виділила лисогубівську ранньонеолітичну культуру. Цікавилася вона і проявами неолітичних традицій у культурі ранньої бронзи північного сходу України.

1986 р. дослідниця видала зведення неолітичних пам'яток Лівобережної України, з визначенням їхньої культурно-хронологічної позиції (В.І. Непріна, Л.Л. Зализняк, А.А. Кротова. Пам'ятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986).

Обіймаючи посаду провідного наукового співробітника відділу археології кам'яного віку,

Валентина Іванівна керувала плановою темою, присвяченою проблемам соціально-економічних реконструкцій в археології кам'яної доби України. Її власний внесок у цю проблематику полягав у вивченні виникнення та розвитку рибальства на території України за доби неоліту, особливостей житлобудівництва за доби мезоліту—неоліту тощо. Результати висвітлені в збірнику статей «Каменный век на территории Украины. Некоторые аспекты хозяйства и этнокультурных связей» (К., 1990), відповідальним редактором якої була В.І. Непріна.

В.І. Непріна — знаний науковий дослідник, готовий завжди поділитися з молоддю своїми матеріалами, літературою, знаннями, досвідом. Зичимо їй доброго здоров'я та довгих років життя!

О.О. КРотова

ДО 90-річчя ІСАКА БЕНЦІОНОВИЧА КЛЕЙМАНА

Відомому українському вченому, археологу, музеєзнавцю, невтомному досліднику античних старожитностей Північного Причорномор'я, передусім давньої Тіри, Ісаку Бенціоновичу Клейману 19 жовтня 2011 р. виповнилося 90 років, з яких майже 60 пов'язані з науковою діяльністю на ниві археологічної науки.

Шлях до висот вітчизняного антикознавства вельмишанованого патріарха був нелегким: напівголодне селянське життя в рідному селі Андріїво-Іваново на Одещині (1929—1937), сувора муштра військових училищ Одеси та Ленінграда (1938—1941), грозові роки війни (1941—1945). Як офіцер-артилерист І.Б. Клейман пройшов її довгими вогняними дорогами разом із військами Ленінградського та Волховського фронтів. Про його мужність і звиягту красномовно свідчать бойові нагороди — орден «Червоної зірки» та «Вітчизняної війни» І ступеня, медалі «За оборону Ленінграда», «За взяття Кенігсберга» та ін.

Потім було навчання в Одеському університеті (1947—1952), благородна, але виснажлива вчительська праця в середніх школах Ногайська та Одеси (1952—1955) і, нарешті, у трав-

ні 1955 р. Ісак Бенціонович став співробітником Одеського археологічного музею, з яким буде назавжди пов'язане його життя та наукова діяльність. Ця подія була доленосною та мала неабияке значення і для вченого, і для музею. І.Б. Клейман отримав можливість займатись улюбленою справою, а музей — енергійного та відданого справі співробітника.

Завдячуючи І.Б. Клейману, в музеї була створена яскрава експозиція, присвячена античним державам Північного Причорномор'я, були започатковані і стали видаватися збірники наукових праць співробітників музею, налагоджена робота музейних фондів, які суттєво збагатилися завдяки його багаторічним і планомірним розкопкам античної Тіри.

Незмінно від 1963 до 1988 р. І.Б. Клейман очолював відому Білгород-Тирську експедицію музею. Вченому по праву належить честь відкриття багатьох чудових археологічних пам'яток у Тірі, насамперед, фортечної стіни та великої круглої башти, а також залишків будинку римської вексилії. Плідні дослідження Тіри та інших античних старожитностей Північного Причорномор'я знайшли відображення у 70-и

наукових працях ювіляра, зокрема й фундаментальній монографії «Древний город Тира» (1985), написаній разом з П.Й. Каришковським.

Ретельність та принциповість Ісака Бенціоновича, великий інтелектуальний потенціал, любов до археології та музейної справи, толерантність і глибока повага до колег, неймовірна працездатність є прикладом для багатьох поколінь археологів Одеси, Києва та всієї України, що з гордістю вважають себе його учнями. Він і досі, попри поважний вік, продовжує працювати — складає та готує до дру-

ку каталог теракот Одеського археологічного музею, передаючи свій великий досвід науковій молоді.

Слід нагадати і про енергійну та різносторонню діяльність вченого на посаді секретаря Одеського археологічного товариства, яку він обіймав 45 років, починаючи від 1961 р.

Про все це докладно й сердечно говорилося на спеціальному засіданні Вченої ради Одеського археологічного музею НАНУ, яке відбулося 27 жовтня 2011 р. і було присвячене вшануванню ювіляра. Ісака Бенціоновича тепло привітали директор музею, д. і. н. І.В. Бруяко, заст. директора, к. і. н. С.Б. Охотніков, голова профкому музею Г.Ф. Красилова, зав. відділу археології Північно-Західного Причорномор'я ІА НАНУ к. і. н. Т.Л. Самойлова, директор видавництва, яке свого часу (1994) перевидало англійською мовою монографію ювіляра, присвячену Тірі, О.С. Фрідман та ін. Вітальну адресу від Інституту археології НАНУ, підписану академіком П.П. Толочком, зачитав к. і. н. С.Б. Буйських. Заздравну оду ювілярові, написану колегами Ісака Бенціоновича, з почуттям продекламувала науковий співробітник музею Л.В. Носова.

Вельмишановний Ісак Бенціонович, щиро зичимо здоров'я, благополуччя, втілення творчих задумів і нових відкриттів! Вітаючи Вас, хочеться привітати і Вашу дружину Римму Марківну — друга, радника й натхненницю у Ваших справах. Хай Вам щастить!

З великою повагою — друзі, колеги, учні.

ЮРІЮ ВАСИЛЬОВИЧУ КУХАРЧУКУ — 60!

Один із провідних фахівців з проблематики нижнього та середнього палеоліту України Юрій Васильович Кухарчук у розквіті творчих сил зустрічає свій ювілей, що є приводом згадати його життєвий шлях.

Юрій Васильович народився 21 грудня 1951 р. в с. Устя Корецького р-ну Рівненської обл., але 1954 р. сім'я переїхала до м. Ромни Сумської обл. У 1972 р., після служби в армії, Юрій вступив на історичний факультет Київського університету ім. Тараса Шевченка. Спеціалізувався по кафедрі археології та музе-

єзнавства, де йому пощастило слухати лекції визначних українських археологів — І.Г. Шовкопляса, Д.Я. Телегіна, М.М. Бондаря, Г.Г. Мезенцевої, М.І. Гладких. Щороку під час канікул він брав участь у роботі Кримської палеолітичної експедиції, якою керував відомий дослідник палеоліту Криму Ю.Г. Колосов. На розкопках мустьєрських стоянок у районі Білогорська молодий дослідник набув перших навичок роботи в «полі» та визначився з археологічною проблематикою. Тож першим своїм учителем в археології Юрій вважає Ю.Г. Колосова.

Та справжнім наставником і науковим керівником став для молодого дослідника В.М. Гладилін, у Закарпатській палеолітичній експедиції якого зростає плеяда відомих українських палеолітознавців. З цим знанням уже на той час вченим, завідувачем Археологічного музею, Юрій Кухарчук познайомився ще під час навчання, застосувавши його класифікацію палеолітичних колекцій у своїй дипломній роботі. Після закінчення в 1977 р. університету він працював в експедиції В.М. Гладиліна на договірних засадах, а від початку 1978 р. був зарахований і в штат музею, де на посадах старшого лаборанта, інженера і наукового співробітника працював до 1996 р.

Отже, як фаховий археолог Ю.В. Кухарчук остаточно сформувався саме в Постійнодіючій палеолітичній експедиції В.М. Гладиліна, де в 1977—1990 рр. під його керівництвом досліджував знамениту палеолітичну стоянку Королеве, вів польовий щоденник і фотолітопис експедиції. Ініціативний та енергійний молодий учений розробив власну методику проходження гігантських шурфів завглибшки понад 10 м, завдяки яким стало можливим дослідити потужні лесові нашарування Королевого та скласти унікальну стратиграфічну колонку, яка й нині є однією з опорних для нижнього та середнього палеоліту Східної Європи. Виснажливу (по 5—6 місяців на рік) експедиційну діяльність Ю.В. Кухарчук поєднував з музейною роботою: упорядковував фондові колекції, брав активну участь в організації виставок, створив фотолaboratorію.

Попри багаторічну роботу на стоянці Королеве, обставини склалися так, що дисертаційне дослідження довелося писати на матеріалах нижньо- та середньопалеолітичних стоянок півночі України. Опрацювавши багатотисячні колекції Житомирської стоянки, Рихти та інших поліських пам'яток і доповнивши їх зібраннями власних розвідок, які періодично провадив у цьому регіоні після закінчення польового сезону в Закарпатті, Юрій Васильович у 1993 р. захистив кандидатську дисертацію «Ранній палеоліт Українського Полісся».

Проводячи польові дослідження на Закарпатті, Волині та північному Лівобережжі України, Ю.В. Кухарчук відкрив близько 30 пам'яток різних періодів кам'яного віку. Після реорганізації Археологічного музею в структурний підрозділ Інституту археології НАНУ, 1996 р. він був переведений до відділу археології кам'яного віку Інституту археології, де став його незмінним вченим секретарем. Спеціалізуючись у проблематиці нижнього й середнього палеоліту, поглиблено вивчає питання роз-

витку технології виробництва кам'яних знарядь палеоліту.

Старший науковий співробітник ІА НАНУ Ю.В. Кухарчук також один із провідних викладачів магістерської програми «Археологія і давня історія України» Національного університету «Києво-Могилянська академія», де читає курс лекцій «Технологія первісного виробництва: знаряддя праці кам'яної доби». Як керівник археологічної практики студентів-бакалаврів щороку бере участь у роботі Археологічної експедиції НаУКМА, яка під орудою проф. Л.Л. Залізняка вже понад десятиліття досліджує стоянки кам'яної доби на Чернігівщині, Черкащині та Кіровоградщині.

Юрій Васильович автор понад 100 друкованих праць в археологічних виданнях. Має здібності й до історіографічної тематики: з-під його пера вийшли нариси життєвого й творчого шляху археологів П.П. Єфименка, М.Ю. Брайчевського, І.Г. Шовкопляса, Ю.Г. Колосова, В.М. Гладиліна та Л.Л. Залізняка.

Як відповідальний секретар щорічника «Кам'яна доба України» Юрій Васильович здійснює величезну роботу з його редагування. Він був також літературним редактором кількох наукових і науково-популярних книжок історико-археологічного спрямування, зокрема й упорядником низки монографічних досліджень видатного українського археолога та історика М.Ю. Брайчевського.

Співробітники відділу, колеги та друзі щиро зичать Юрію Васильовичу міцного здоров'я та творчого довголіття.

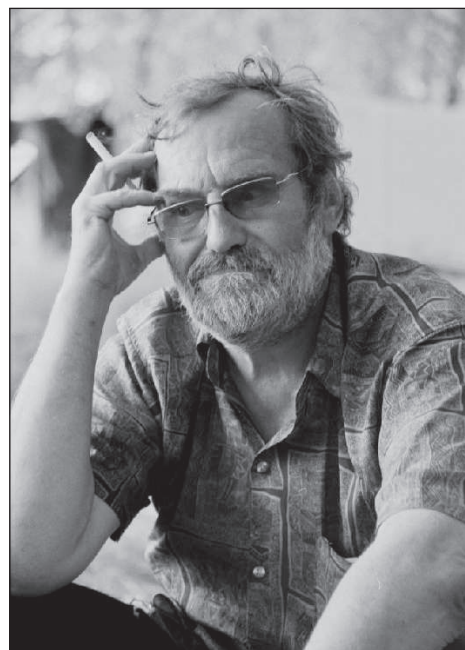
Л.Л. ЗАЛІЗНЯК

ДО 60-РІЧЧЯ

ВОЛОДИМИРА ПАВЛОВИЧА БІЛОЗОРА

З роками час стає все більш швидкоплинним, і раптом з подивом помічаєш: не тільки ти, але й люди з твого найближчого оточення, котрих до цих пір сприймаєш майже як молодь, насправді досягли вже солідного віку. Саме це спало на думку перед написанням ювілейної статті про Володимира Білозора — відомого українського скіфознавця та одного з кращих фахівців у галузі вивчення монументального скіфського мистецтва.

Не порушуючи традиції, торкнемося основних рис біографії ювіляра. Володимир Павлович народився 13 січня 1952 р. в с. Завтурове Устинівського р-ну Кіровоградської обл., в родині вчителів. Середню освіту здобув у школах — Устинівського р-ну, Києва та Кіровограда. У 1970—1975 рр. він — студент історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. До речі, навчався на одному курсі та спеціалізувався з археології із М. Чмиховим, О. Фіалко, Л. Іванченко, О. Ситником, які також пов'язали своє життя з археологічною наукою. Від першого курсу університету Володимир брав активну участь в археологічних експедиціях, зокрема Інституту археології, поступово і наполегливо накопичував досвід польового дослідника. Важливо підкреслити, що коло його наукових інтересів окреслилося ще в період навчання. Його дипломна робота (присвячена пам'яткам скіфського монументального мистецтва) була представлена на Республіканський конкурс кращих студентських праць 1975 р. Тож не дивно, що після закінчення університету Володимир Білозор отримав направлення до Інституту археології АН УРСР, де був спочатку старшим лаборантом однієї з новобудовних експедицій, потім — відділу археології ранніх слов'ян. Наприкінці 1975 р. став співробітником відділу археології раннього залізного віку, де працював до 1980 р. Наступні два роки (1980—1982) Володимир Білозор — старший науковий співробітник сектору скіфо-античної археології Музею історичних коштовностей України. Працюючи в музеї, він брав активну участь у формуванні експозиції та екскурсій по скіфо-античному періоду, в підготовці виставок, зокрема закордонних. Наприкінці 1982 р. Володимир вступив до аспірантури Інституту археології. Тема майбутньої

дисертації, що цілком зрозуміло, була пов'язана з вивченням скіфської монументальної скульптури. Науковий керівник В. Білозора — член-кореспондент АН УРСР І.І. Артеменко. Наприкінці 1985 р. Володимир закінчив аспірантуру і став молодшим науковим співробітником відділу археології раннього залізного віку. У квітні 1986 р. він блискуче захистив дисертацію «Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э.». До речі, опонентами на захисті Володимира виступали провідні скіфознавці — проф. Б.А. Шрамко та к. і. н. В.Г. Петренко, які повною мірою оцінили вагомий внесок молодого колеги в науку про скіфів. Від 1989 р. понині Володимир Павлович працює на посаді наукового співробітника. Такі основні віхи біографії нашого ювіляра.

Але до цього вважаємо доцільним додати, насамперед те, що Володимир Павлович Білозор — відомий і дуже досвідчений польовий дослідник. Стаж його робіт в археологічних експедиціях налічує більш ніж 40 років. Ось неповний перелік регіонів, де він працював: Степове Подніпров'я та Крим, Середнє Подністров'я, Дніпровське Правобережжя та Лівобережжя (Посулля, Поворскля)! Йому довелося досліджувати різноманітні пам'ятки різного часу — поселення, численні

кургани, складні культові споруди. Всі, кому пощастило бути в експедиціях разом з Паличем (а саме так його звать колеги по відділу), знають, як ретельно він працює в полі, як добре «бачить землю». До кола найважливіших його польових внесків в скіфознавство слід долучити розкопки в 1990—1991 рр. визначного кургану скіфської еліти Соболева Могила в Нижньому Подніпров'ї (експедиція під керівництвом Б.М. Мозолєвського), а також дослідження в 1995—2001 рр. ремісничого містечка в уроч. Царева Могила на Великому укріпленні славнозвісного Більського городища в Поворсклі, де були виявлені унікальні виробничі та культові комплекси.

Науковий доробок Володимира Павловича Білозора налічує більш ніж 60 робіт, зокрема й солідні розділи у фундаментальних колективних монографіях «Давня монументальна скульп-

птура України», «Історія української культури», «Історія українського мистецтва» тощо. Його роботам притаманні оригінальність підходу та вміння зав'язати наукову дискусію (наприклад відома праця «О сущности скифского Герроса»). Він був учасником численних наукових конференцій, зокрема й міжнародних.

Володимир Білозор — фахівець широко ґрунтований, окрім роботи в Інституті археології НАНУ, він тривалий час займається викладацькою діяльністю (на посаді доцента), готуючи молоді кадри науковців у Київському славістичному університеті. Додамо, що Володимир Павлович — добра, надійна та інтелігентна людина, яку шанують фахівці.

З ювілеєм, дорогий Володимире Павловичу! Здоров'я, творчої наснаги! Зі вступом до «клубу шестидесятників»!

КОЛЕГИ

ПАМ'ЯТІ ІВАНА ТИХОНОВИЧА ЧЕРНЯКОВА

У четвертому номері нашого журналу за 2011 р. ми поздоровляли із сімдесятип'ятирічним ювілеєм відомого українського археолога та історика Івана Тихоновича Чернякова, який народився 21 жовтня 1936 р. на Сумщині.

Коли номер був у друці, прийшла сумна звістка, що 3 грудня 2011 р. Іван Тихонович пішов із життя. Так часом трапляється у житті, що радісна та сумна звістки приходять майже одночасно. Нам, друзям, шанувальникам і колегам талановитого вченого, гірко усвідомлювати, що ця непересічна людина вже ніколи не напише цікавої наукової праці, не висловить оригінальної думки, не зробить красивої поробки з дерева.

Найбільшою любов'ю Івана Тихоновича Чернякова довіку залишалась археологія. Він був талановитим дослідником, аналітично і нестандартно мислив, передбачав напрями розвитку археологічної науки. Іван Тихонович був першокласним організатором: багато разів

керував експедиціями, був директором Одеського археологічного музею, очолював Польовий комітет, а потім — відділ археології доби енеоліту—бронзи ІА НАН України. Чимало сил Іван Тихонович Черняков віддавав популяризації археології та історії.

Талановита людина талановита в усьому. Іван Тихонович за що б не брався, завжди вражав неординарністю. Пам'ятаємо, як він зробив в Інституті археології прекрасну виставку власних різьбярських виробів, аплікацій, малюнків, килимів. Та виставка вразила нас, його колег, ґрудицією, багатою фантазією автора, знанням особливостей різних видів деревини, талантом художника.

З сумом прощаємося з видатним вченим. Але впевнені, що науковий доробок, книжки, статті Івана Тихоновича Чернякова ще довго будуть слугувати археології України. Його ім'я авторитетне у вітчизняній науці.

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА ЄВГЕНА ВАСИЛЬОВИЧА ЧЕРНЕНКА

В останні десятиліття ми стали свідками утішного факту, коли наше суспільство (перш за все) та держава стали вшановувати відомих вітчизняних вчених-археологів, які зробили вагомий внесок у вивчення стародавньої історії України, і в історичну науку загалом. Причому, це відбувається і в столиці нашої держави, і на малій батьківщині вчених або місцях їх досліджень. Як відомо, в Києві є вулиця імені В.В. Хвойки, з яким пов'язане відкриття низки археологічних культур. На будинку, де мешкав видатний вчений-археолог С.М. Бібіков, відкрита меморіальна дошка. Пам'ятний знак, присвячений дослідникам античного міста Ольвія, встановлений на території цього історико-культурного заповідника, а в історико-культурному заповіднику «Самчики» (Хмельниччина) є пам'ятний камінь на честь славнозвісного українського історика й археолога М.Ю. Брайчевського. На батьківщині відомого українського скіфознавця та поета Б.М. Мозолевського в с. Миколаївка на Миколаївщині є вулиця його імені, меморіальна дошка на хаті, де він народився, а на місці табору археологічної експедиції Б.М. Мозолевського, в с. Шолохове на Днепропетровщині, стоїть кам'яна стела, присвячена його пам'яті.

Наприкінці 2011 р. перелік місць увічнювання пам'яті відомих вчених, колишніх співробітників Інституту археології НАНУ поповнився ще одним пунктом. На батьківщині видатного українського археолога, скіфознавця, визначного дослідника воєнної справи скіфів, доктора історичних наук, професора Євгена Васильовича Черненка в с. Буда-Вороб'ї Малинського р-ну Житомирської обл. відбулося урочисте відкриття меморіальної дошки його пам'яті. З портретом Євгена Васильовича та супроводжуваним відповідним надписом вона встановлена на будинку сільської ради.

Слід зазначити, що цю подію наближали наголошено, насамперед, рідний брат Євгена Васильовича — Віктор Васильович Черненко,

На відкритті меморіальної дошки: зліва направо д. і. н. С.А. Скорий та к. і. н. В.М. Грицюк

представники засобів масової інформації, перш за все кореспондент районної малинської газети «Соборна площа» Н. Петренко, статті котрої про Є.В. Черненка викликали чималий інтерес у населення Малинського району та у мешканців с. Буда-Вороб'ї, а також розуміння та поважне ставлення до вирішення цього питання адміністрації сільської ради на чолі з її головою А.Б. Навроцьким. У місцевій школі є меморіальна експозиція, присвячена науковій діяльності Євгена Васильовича Черненка.

На відкритті меморіальної дошки були присутні мешканці с. Буда-Вороб'ї, представники сільської ради, місцева інтелігенція та молодь, брат Є.В. Черненко — В.В.Черненко, а також учні Євгена Васильовича — д. і. н. С.А. Скорий (Інститут археології НАНУ) та к. і. н. полковник В.М. Грицюк (Національний університет оборони України).

С.А. СКОРИЙ

НАШІ АВТОРИ

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ

ГАВРИЛЮК Надія Оксентіївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ, *gavr51@mail.ru*

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАНУ, *gorbanenko@gmail.com*

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ, *zaliznyakL@ukr.net*

КОЗЮБА Віталій Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАНУ, *vkozuba@mail.ru*

КОЛЕСНИКОВА Вікторія Анатоліївна — кандидат історичних наук, завідувач Наукової бібліотеки Інституту археології НАНУ, *bibliarch@ukr.net*

КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович — старший викладач кафедри етнології Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

КРОЙТОР Роман Васильович — доктор біологічних наук, старший науковий співробітник Інституту культурної спадщини Академії наук Молдови, *romancroitor@europe.com*

КРОВА Олександра Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ

НИКОЛАЄВ Микола Ілліч — кандидат технічних наук, член-кореспондент Інженерної академії України, краєзнавець, *n.nikolyaev@mail.ru*

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ, *ed.ovchin@gmail.com*

ПАВЛІНА Едвард Станіславович — доктор габілітований сільськогосподарських наук, професор, співробітник кафедри генетики Університету природничого (Вроцлав, Польща), *edward.pawlina@up.wroc.pl*

РЕКОВЕЦЬ Леонід Іванович — доктор біологічних наук, професор, головний науковий співробітник Національного науково-природничого музею НАНУ, керівник кафедри екології хребетних і палеонтології Університету природничого (Вроцлав, Польща), *leonid.rekovets@up.wroc.pl*

РУДЬ Віталій Сергійович — студент Національного університету «Києво-Могилянська академія», *arhrud@mail.ru*

САВЕЛЬЄВ Олег Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ, *sav_reun@ukr.net*

САВЕЛЬЄВА Катерина Сергіївна — лаборант Одеського археологічного музею НАНУ

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, *idanfirs@ukr.net*

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАНУ, *ofialka@ukr.net*

ЦЕРНА Станіслав — науковий співробітник Центру археології Інституту культурної спадщини Академії наук Республіки Молдова, *ternastas@mail.ru*

ЧЕРНОВОЛ Дмитро Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАНУ, *ch_d_k@ukr.net*

ШАТІЛО Людмила Олександрівна — студентка МП «Археологія та давня історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія», *shatilomila@gmail.com*

ШРАМКО Борис Андрійович — доктор історичних наук

ЯКОВЛЕВА Людмила Анатоліївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ, *luda.iakovleva@gmail.com*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДІУ	— Археологія і давня історія України
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АІУ	— Археологические исследования в Украине
АІЧПЕ	— Асоціація по изучению четвертичного периода Евразии
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БДКМ	— Білгород-Дністровський краєзнавчий музей
БФ	— Боспорский феномен
ВА	— Вестник антропологии
ВДИ	— Вестник древней истории
ГИМ	— Государственный исторический музей
ДАІМК	— Державна академія історії матеріальної культури
Записки НТШ	— Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка
ИАИ	— Известия на археологически институт при Болгарской академии наук
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ІМК	— Інститут історії матеріальної культури
ІР НБУВ	— Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
Крим ОХРІС	— Кримський відділ у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи і народного побуту
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украинской ССР
КС ОГМ	— Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МАПП	— Матеріали з археології Північного Причорномор'я
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НО	— Надписи Ольвии
ОАМ НАНУ	— Одеський археологічний музей Національної академії наук України
ПАВ	— Петербургские археологические вести
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
ССПК	— Старожитності степового Причорномор'я і Криму
Тр. XIII АС	— Труды XIII Археологического съезда
УБЖ	— Український ботанічний журнал
УІЖ	— Український історичний журнал
ЦДАГО	— Центральний державний архів громадських об'єднань
ЦДРМ	— Центральні державні реставраційні майстерні
AuF	— Ausgrabungen und Funde
BCH	— Bulletin de Correspondance Hellénique
IGDO	— Dubois L. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont
IOSPE, P	— Inscriptiones antiquae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae
SEG	— Supplementum epigraphicum Graecum
TT	— Tools and tillage

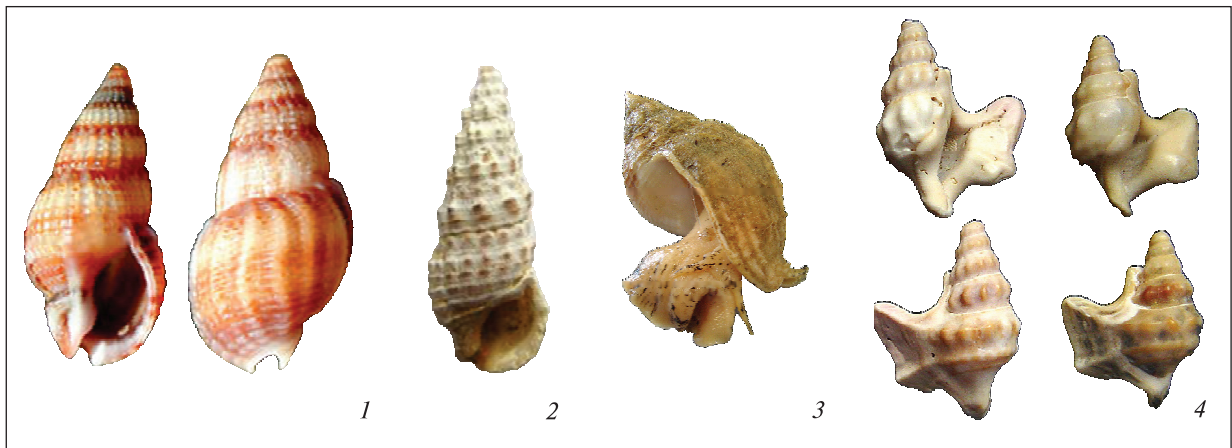

Рис. 3. Морські мушлі. Гастероподи: 1 — *Nassa reticulata* (Linné, 1758); 2 — *Cerithium vulgatum* (Bruguière, 1789); 3 — *Buccinum* (Linné, 1758); 4 — *Aporrhais pes-pelecani* (Linné, 1758)

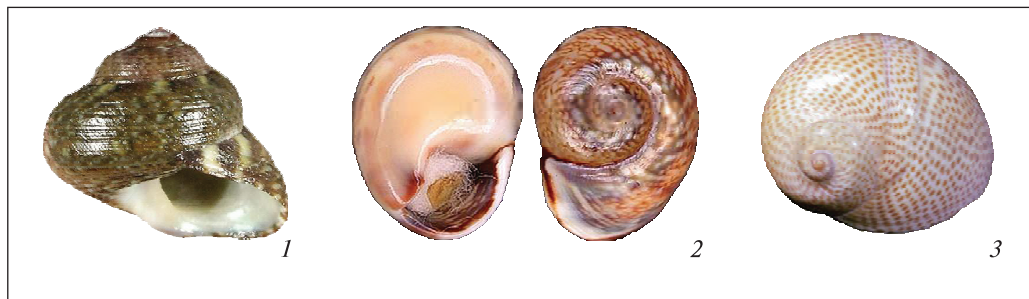

Рис. 4. Морські мушлі. Гастероподи: 1 — *Gibbula* (Risso, 1826); 2 — *Cyclope neritea*; 3 — *Natica millepunctata* (Lamarck, 1822)

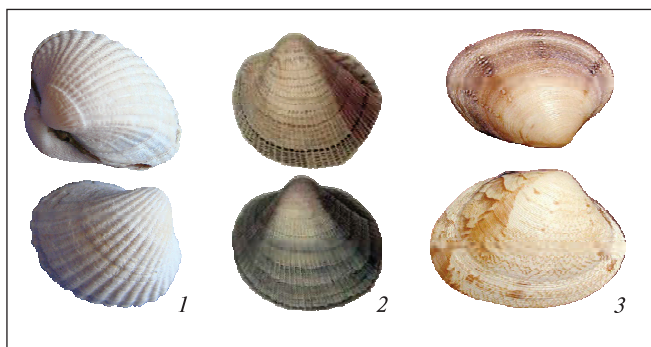

Рис. 5. Морські мушлі. Двостулкові: 1 — *Cardium*; 2 — *Pectunculus glycymeris*; 3 — *Venerupis*

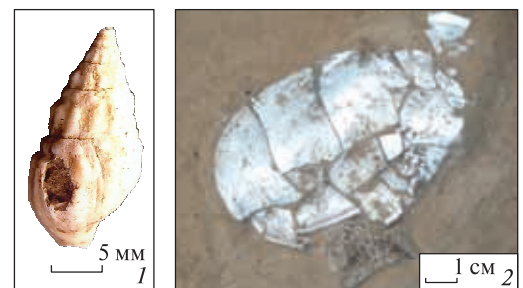

Рис. 6. Мушлі з поселення Гінці (розкопки Л.А. Яковлевої та Ф. Джінджана, 1993—2010 рр.): 1 — викопний морський вид, *Dorsanum corbicanum* (D'Orbigny, 1844); 2 — прісноводний вид, *Unio* sp.

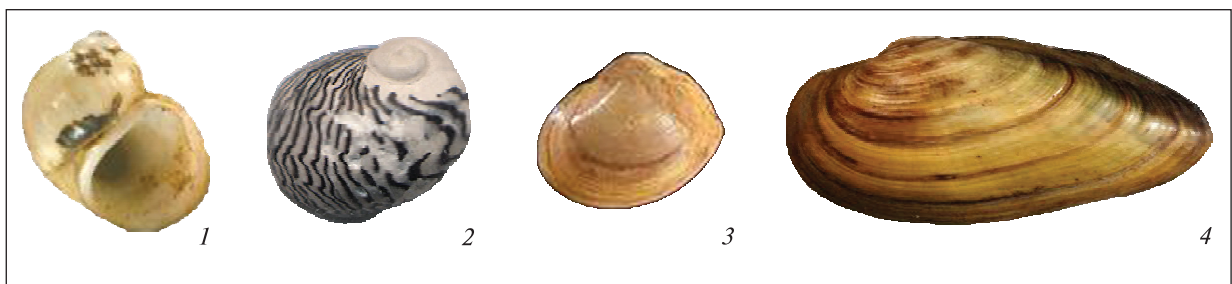

Рис. 7. Мушлі прісноводні: 1 — *Lithoglyphus*; 2 — *Theodoxus fluviatilis*; 3 — *Pisidium amnicum*; 4 — *Unio* sp.

Рис. 9. Житла з кісток і бивнів мамонта на верхньопалеолітичному поселенні Гінці (розкопки Л. Яковлевої та Ф. Джінджана, 2011 р.)